

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ВИПУСК 36

Львів
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного
2021

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
ERIH PLUS, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 27.10.2021 року № 5)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія KB № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

*Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Слюсаренко Андрій, доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор; Куромія Гуракі, доктор історичних
наук, професор (США); Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший
науковий співробітник (Литва); Шуміло Мірослав, доктор габілітований, професор
(Польща); Крушиньскі Марцін, доктор габілітований, професор (Польща); Смирнов Андрій,
кандидат історичних наук, доцент; Шляхта Богдан, доктор габілітований, професор
(Польща); Трофимович Лілія, кандидат історичних наук, доцент; Возний Ігор, доктор
історичних наук, професор; Мацталір Вадим, доктор історичних наук, професор;
Мачюліс Дангірас, доктор гуманітарних наук з історії (Литва); Дурбас Малгожата,
доктор габілітований, професор (Польща); Турчак Олександр, доктор юридичних наук,
професор; Надрага Марта, кандидат історичних наук, старший дослідник; Харук Андрій,
доктор історичних наук, професор; Виздрик Віталій, доктор історичних наук, професор;
Куцька Олеся, доктор історичних наук, доцент; Соляр Ігор, доктор історичних наук,
професор; Якимович Богдан, доктор історичних наук, професор; Голубко Віктор, доктор
історичних наук, професор; Литвін Микола, доктор історичних наук, професор; Чьвенк
Генрих, доктор габілітований, професор (Польща); Войтович Леонтій, доктор історичних
наук, професор; Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор; Сухий
Олексій, доктор історичних наук, професор; Франц Мацей, доктор габілітований,
професор (Польща); Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент; Дем'янюк
Олександр, доктор історичних наук, професор; Бураков Юрій, кандидат історичних наук,
доцент (науковий редактор); Щеглов Андрій, кандидат історичних наук (відповідальний
секретар).*

В 53 Військово-науковий вісник. Випуск 36. Львів: НАСВ, 2021. 308 с.
ISSN № 2313-5603

36-й випуск «Військово-наукового вісника» містить статті з історії України, всесвітньої історії, історії озброєння і військової техніки, локальних воєн та збройних конфліктів сучасності.
Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 094 (477.62)

БЕНЧУК В. О.

<https://orcid.org/0000-0002-3516-5871>

ТРОФИМОВИЧ В. В.

<http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.3-26>

ТЕХНОЛОГІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЧЧИНИ)

У статті розглядається технологія військової агресії Росії проти України на прикладі Донеччини. Її динаміка й еволюція прослідковуються в суспільно-політичних і військових процесах, які відбувалися під час так званої російської весни 2014 р. Відзначено, що на початковому етапі була спроба сценарію «народного заколоту», втім через низку причин він не спрацював. Через те під керівництвом службових осіб ЗС РФ, ФСБ, представників російської політичної влади була утворена терористична організація «ДНР» з власними парамілітарними воєнізованими групами. Її мета полягала в провокуванні збройного конфлікту методом масового терору та провокацій. Ці дії супроводжували інші види інструментарію гібридної війни, серед яких важливе місце зайняла потужна інформаційна кампанія російських медіа ресурсів, контент якої еволюціонував в залежності від ситуації. З'ясовано, що успішне звільнення українськими військами тимчасово окупованих територій призвело до вторгнення регулярних російських військ, підписання Мінських домовленостей та переходу до збройного конфлікту в режим різного ступеня інтенсивності.

Ключові слова: гібридна війна, Донеччина, «ДНР», збройний конфлікт, Росія, Україна.

Постановка проблеми та її актуальність. «Кожна війна є окремих випадком, який потребує розуміння своєї особливої логіки, своєї унікальності», – стверджував начальник Генерального штабу ЗС РФ В. Герасимов, виступаючи у січні 2013 р. у російській Академії військових наук. Ця доповідь згодом лягла в основу військової стратегії РФ, котра була апробована в Україні.

Бенчук Віталій Олександрович, аспірант Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

© Бенчук В.С., Трофимович В.В., 2021

Збройний конфлікт на Донеччині після своєї «гарячої» фази в 2014 – 2015 рр. перейшов у режим різного ступеня інтенсивності. Проте сьогодні спостерігається нова ескалація з боку РФ, котра виражається у розгортанні військового ударного угруповання на кордонах з Україною й агресивній риториці вищих посадових осіб. Тому для розуміння логіки нинішнього збройного конфлікту, моделювання різних сценаріїв подальшого розвитку ситуації технологія гібридної війни на Донеччині потребує більш ґрунтовного та неупередженого дослідження з використанням доступних нових джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Український досвід гібридного протистояння з Росією досліджували багато вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед перших цим питанням займалися Т. Андрієвський, Д. Веденев, П. Гай-Нижник, Л. Чупрій, В. Горбулін, Є. Дикий, М. Дорошенко, В. Ткаченко, О. Левченко, Є. Магда, В. Панасюк, О. Феденко, Б. Парахонський та Г. Яворська, Г. Перепелиця, Ю. Радковець, Х. Юськів. Зокрема, Г. Перепелиця слушно відзначив, що на Донбасі конфігурація війни суттєво відрізнялася від кримського сценарію. Зокрема на материку, крім звичайного інструментарію гібридної агресії, були додані елементи «громадянської війни» та збройного терору, головна мета яких полягала в «інсценуванні внутрішнього конфлікту між центром та сепаратистськими регіонами» (Перепелиця, 2014: 380). Також на це звернув увагу В. Горбулін, який відзначив, що під час захоплення півострова були сприятливі умови для проведення спеціальної операції. Проте на Донбасі не всі компоненти гібридного впливу спрацювали, що «примусило Росію перейти до формату традиційного військового вторгнення» (Горбулін, 2015). Серед закордонних дослідників слід відзначити А. Антонова-Овсієнка, Марселя Х. Ван-Херпена, М. Войновського та інших.

Мета статті. Спираючись на останні публікації та доступні джерела, автори роблять спробу дослідити й проаналізувати технологію гібридної війни на Донеччині та надати їй поетапну характеристику.

Вклад основного матеріалу. Гібридна війна РФ проти України, як вважає Є. Магда, це «закономірне продовження російської політики на пострадянському просторі», яка з

приходом до влади В. Путіна була спрямована на підпорядкуванню останньої своїм інтересам. Через те дата початку підготовки до гібридного протистояння досить умовна (Магда, 2017: 69-71).

Проте саме прихід до влади В. Ющенко та ревізія зовнішньополітичних орієнтацій Росії з метою реставрації радянського проекту активізували її підготовчу фазу. Вона передбачала приховане та систематичне завдання шкоди жертві з метою виснаження її потенціалу на момент, коли буде прийнято рішення про перехід до гібридної агресії (*Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения*, 2016: 16). Важливими елементами підготовки стали формування та підтримка «п'ятої колони», використання «м'якої сили», ключовим компонентом якої була доктрина «русского мира», а також військова, дипломатична, економічна, енергетична, інформаційна, політична складові (Левченко, 2017: 12).

На цей момент на Донеччині постала власна регіональна політична сила – партія Регіонів, яка в 2010 р. здобула вищу політичну владу в державі, а під час місцевих виборів – то тальний контроль в регіоні: 166 зі 180 депутатських мандатів в обласній раді, керівні посади всіх міських, районних та сільських радах разом із депутатськими корпусами, 24 посад мерів міст, міських секретарів у Кіровському та Сніжному, лише в Горлівці містом керував позапартійний (Бевз, 2015: 135-137). Вона сформувала донецьку регіональну ідентичність навколо ностальгії за «совковим» минулим, активно спекулюючи на одному з ключових стержнів радянської політичної культури – боротьбі «наших» проти уявного ворога «фашистів, бандерівців» (*Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України*, 2019: 39), а також прищепила у масову свідомість комплекс «вищості» над рештою жителів України, особливо західних областей (Ситник, 2021: 143). Ще одним важливим елементом донецької ідентичності була українсько-російська біетнічність, на яку впливав тісний зв'язок регіону з РФ через родинні зв'язки, торгівлю, спільність кордонів, масове заробітчанство донеччан на її території (*Гібридна війна: in verbo et in praxi*, 2017: 225). Втім, попри компліментарне ставлення місцевого населення до сусідньої держави, проросійський рух в регіоні не

відіграв значиму роль, а проросійські партії/організації були маргінальними (Пахоменко, 2015: 248).

Непослідовна геополітична політика режиму В. Януковича призвела до суспільно-політичного протистояння на Майдані. Це зруйнувало плани Москви щодо втягнення України в свої глобальні цивілізаційні проекти. Через те російська сторона розпочала завершальний етап підготовки до гібридної війни. Вона стала кульмінацією використання невійськових методів у підготовці до збройної агресії (*Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения*, 2016: 16). Згодом, 24 березня 2014 р., головний редактор видання «KyivPost» К. Горчинська опублікувала документ, начебто, розроблений у Раді нацбезпеки РФ під час протистояння на Майдані, в якому зазначалося, що Кремль мав на меті використати неспокій в Україні для захисту своїх інтересів і захоплення більшості областей останньої. В. Янукович у цих подіях мав відіграти одну з найважливіших ролей для правової легітимності відповідних кроків (*Журналістам злили "план" Путіна щодо України*). Тому взимку 2013 – 2014 рр. відбулася потужна інформаційна операція проти України. Її мета полягала в розвитку конфліктогенного потенціалу в українському суспільстві, протиставляючи жителів південно-східних регіонів і мешканців західних областей. Варто зазначити, що тогочасні представники влади та залежні від них інформаційні ресурси також брали в цьому активну участь (*Перепелиця*, 2017: 457).

Самоусунення В. Януковича та послаблення центральної влади прискорили початок гібридної агресії РФ проти України, що призвело до окупації півострова Крим і суспільно-політичних заворушень в південно-східних областях. Останнє відбулося і на Донеччині, де представники партії Регіонів продовжували накручувати місцеве населення, провокуючи його на виступи проти нової революційної влади (*Воротинцева & Казанський*, 2020: 190-191).

Перший етап (лютий – 12 квітня 2014 р.) гібридної війни на Донеччині характеризувався суспільно-політичним протистоянням між прихильниками унітарної держави та її противниками. Пропутінські сили розіграли політичний сценарій у вигляді «народного заколоту». Його керівниками прагнули стати місцева

влада та члени проросійських організацій. Проте вони між собою протиборствували. Донецькі керівники прагнули використати протести для політичних домовленостей з новою центральною владою, а московські маріонетки – самим стати владою. У результаті паралельно з українськими органами управління існували сепаратистські – «народний губернатор» і «народні мери». Діяльність кількох центрів впливу у вуличних протестах призвели до плутаних вимог – то відновлення дії Закону України «Про засади державної мовної політики» та проведення референдуму з метою федералізації, то «введення миротворчих військ братерського народу для захисту південно-східного населення від безчинств коричневої чуми» (Кудрина, 2014: 1-3).

Після трагічних подій на Майдані на Донеччині відбулося кілька малочисельних мітингів. Зокрема у Донецьку, на площі Леніна зібралося біля сотні протестувальників з метою створення «Східного фронту» для противників нової революційної влади (*Фотофакт. Жителі Донецька не спешат записуватися в "Восточный фронт"*). Цю ініціативу підтримав губернатор області А. Шишацький, який закликав місцевих керівників організувати загони самооборони для захисту краян від «Правого Сектора» та «бойовиків Майдану» (Воротинцева & Казанський, 2020: 193).

Це стало результатом чітко спланованих за одним сценарієм протестів 1 березня 2014 р. у Бахмуті (до 2016 р. – Артемівськ), Горлівці, Єнакієвому, Донецьку, Краматорську, Маріуполі, Слов'янську, в яких взяли участь від кількох сотень до кількох тисяч протестувальників. Останні активно використовували російську державну символіку та георгіївські стрічки (*Сепаратистские митинги в городах Донецкой области прошли по одному сценарию – обзор*).

Найчисельніший протест відбувся в Донецьку. Тут було заплановано два мітинги: один – організований органами влади за рахунок бюджетників під назвою «Донбас за закон і порядок», інший – членами проросійських організацій. Проте вони злилися в один. За різними оцінками, на ньому були присутніми від 5 до 10 тис. осіб. Це був найбільший мітинг так званої російської весни на Донеччині. Його активною групою виступили члени «Донецької республіки», Російського блоку та інших маргінальних

антиукраїнських організацій. Під їх тиском обласна рада ухвалила резолюцію, котра передбачала проведення референдуму щодо подальшої долі Донбасу (*Заграница нам поможет? Как Донецк делал выбор в пользу России*).

Донецькі сепаратисти проходили систематичну підготовку в російських військових таборах, організованих Міжнародним євразійським рухом, який очолює українофоб О. Дугін. Тут під керівництвом спецслужб агресора вони отримували військовий та ідеологічний вишкіл (*Кузьо, 2018: 390*). Активну підтримку їм надавали «російські туристи», члени різних російських фашистських, націоналістичних, панславістських організацій, котрих мобілізували різними шляхами, особливо через чисельні групи в соціальних мережах (*В России собирают "туристов" в Украину, служивших в армии*).

До того ж, не відкидалася вірогідність повернення В. Януковича, навколо якого, можливо об'єдналися б представники місцевої влади. Адже кремлівське керівництво мало у своєму розпорядженні лист экс-президента, в якому він просив В. Путіна ввести війська на територію України (*Василенко, 2014: 37*). Тому 22 березня 2014 р. в деяких містах Донеччини відбулися мітинги на його підтримку. Наприклад, у Донецьку була прийнята резолюція, в якій «легітимного президента» закликали звернутися до В. Путіна з проханням ввести «російські миротворчі війська» для захисту російськомовного населення на території області. Ці події відбулися одночасно з офіційною заявою прем'єр-міністра РФ Д. Медведева, в якій він наголосив, що В. Янукович залишається «законним» президентом (*Как жители Донецка ждали второго пришествия Януковича*). Очевидно, розглядався варіант, який планували реалізувати в Харкові наприкінці лютого, оскільки, як вважає І. Руценко, росіяни не виключали того, що після втечі В. Януковича це місто останній зробить своєю новою столицею і звідси звернеться до В. Путіна з проханням про допомогу. Проте він був відкинутий через низьку підтримку экс-президента серед донеччан і через відмежування від нього його колишніх соратників (*Малко, 2017: 21*).

Успішна окупація Криму «зеленими чоловічками» створила ейфорію в середовищі вищих посадових осіб РФ, російських націоналістів, фашистів, панславістів та місцевої «п'ятої колони»

щодо можливості повторення кримського сценарію в південно-східних регіонах. Проте, на відміну від Криму, на Донеччині офіційна Москва не була готова до широкомасштабного застосування своїх військ. Це було обумовлено відсутністю на території області баз російських військових формувань, а перекидання збройних сил через кордон спровокувало би непередбачену міжнародну реакцію.

Було вирішено провести спеціальну операцію в південно-східних областях, яку згодом почали називати «російська весна». Наслідком останньої, розпочатої 7 квітня, стало захоплення у Донецьку приміщень обласної ради та обласного управління СБУ з метою заволодіння зброєю. Цього ж дня була проголошена «Донецька народна республіка». Антитерористичний центр СБУ з метою захисту територіальної цілісності держави розпочав проведення антитерористичної операції (*Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016), 2017: 20-21*).

У ході спецоперації було звільнено управління СБУ, проте зачистка приміщення обласної ради була призупинена через нез'ясованої до кінця причини (*25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016: 643*). Представники «ДНР», зрозумівши що штурму захопленої установи не буде, почали вибудовувати стійку ієрархічну терористичну організацію зі створенням «тимчасового уряду» та формуванням власних парамілітарних воєнізованих груп. Попри поширення влади лише на захоплене приміщення, припинення точкових спеціальних операцій з боку українських силовиків призвело до нарощування сил «республіки» та опанування нею суспільно-політичної, а згодом і військової ситуації на Донеччині (*Якубова, 2018: 210*).

Другий етап (12 квітня – липень 2014 р.) ознаменувався переходом «народного заколоту» в стадію збройного конфлікту, котрий завершився повномасштабним вторгненням регулярних частин Збройних сил РФ на материкову Україну. Він розпочався з військової інтервенції російської диверсійної групи, так званої «кримської роти». Вона складалася з 52 осіб на чолі з відставним офіцером ФСБ І. Стрелковим («Гіркиним»). Її вторгнення з боку Донецька забезпечила команда «народного губернатора» П. Губарева. Спочатку планувалося захопити м. Шахтарськ, але

вже з прибуттям в Україну було прийнято рішення рухатися до Слов'янська. Їх основна мета, як вважали члени групи, полягала в підготовці відповідних умов для приходу регулярних частин російської армії (*Жучковский, 2018: 20, 23, 28*).

Слов'янськ був вибраний не випадково. Величезна протяжність спільного кордону з РФ створювала останній зручні умови для логістики у підтримці бойовиків. Це неодноразово підтверджував і один з головних персонажів тогочасних подій І. Стрелков, який у своєму відеоінтерв'ю 6 квітня 2021 р. сказав, що «повстання» на Донбасі відбулося завдяки тому, що поряд був кордон із Росією, звідки можна було очікувати допомогу (*Война неизбежна? (Игорь Стрелков, Александр Рыбин)*). Крім того, Донецчина – це суцільна смуга міст, і саме у Слов'янську починається автомобільний шлях національного значення Н-20, який проходить через Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку, Авдіївку, Донецьк, Волноваху та закінчується в Маріуполі. Це давало змогу зручно контролювати їх і перекидати бойовиків між містами. Тоді у Харкові знаходилися основні центри управління АТО й, відповідно, звідси через м. Ізюм здійснювалося перекидання українських військ з огляду на те що Харківська та Донецька області були з'єднані єдиним автомобільним шляхом міжнародного значення М 03, який проходив через Ізюм-Слов'янськ (*Вишневецький & Денисенко, 2020: 222*).

12 квітня було захоплено низку управлінь міліції в Артемівську, Краматорську, Слов'янську, Красному Лимані (з 2016 р. – Лиман). У їх штурмі брали участь група Стрелкова та російська спеціальна диверсійна група, переодягнена під «місцевих ополченців» (*Перепелиця, 2017: 551*). Відкриті нині джерела свідчать про те, що в захопленні адміністративних установ брав участь російський спецназ. Доступне відео захоплення відділу міліції в Краматорську демонструє високий рівень тактичної підготовки та бойової злагодженості, що притаманне лише спеціально підготовленим військовикам (*Краматорск, захват отдела МВД*). До того ж, як згадував тогочасний активний учасник українського спротиву російській агресії, а нині народний депутат України, голова Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях

та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин, Дмитро Лубінець, тактика проросійських сил полягала в наступному – вночі адміністративні установи захоплювали російські військовики, потім останні передавали їх під контроль представникам «республіки» та зникали (*Особистий архів В. Бенчука. Інтерв'ю з Д. Лубінцем – народним депутатом України 8-го та 9-го скликань*).

Українська влада, отримавши інформацію про появу «зелених чоловічків» у Слов'янську, відправила рекогносцирувальну групу СБУ для уточнення та перевірки розвідувальних даних. Але на підступах до міста у с. Семенівка вона була атакована, зазнавши втрат серед особового складу. У відповідь Рада національної безпеки і оборони України 13 квітня 2014 р. прийняла рішення розпочати Антитерористичну операцію (*Указ Президента України від 14 квітня 2014 № 405/2014 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р.*).

Мета розпалювання збройного конфлікту полягала у вербуванні якомога більшої кількості місцевих жителів до парамілітарних воєнізованих груп для створення картинки «громадянської війни» в Україні. Паралельно з цим створювалася російська окупаційна адміністрація під вивіскою «ДНР». Аби місцеве населення взяло участь в «юридичній легалізації» квазідержавного формування напередодні проведення «референдуму», 8 травня було ухвалено рішення провести його у два тури. Перший планувався на 11 травня. На ньому мали визначитися, підтримувати чи не підтримувати «Акт державної самостійності «ДНР», а другий – на 18 травня. Тоді хотіли озвучити питання про приєднання останньої до складу РФ. Таким чином була проведена чергова інформаційно-психологічна операція щодо донеччан, оскільки на фоні збройного конфлікту з жертвами і на тлі іншого прикладу – «мирного» приєднання Криму до складу РФ – місцеве населення очікувало, що після «референдуму» настане мир. Але відбувся лише один тур, а другий був скасований після проведення першого (*ДНР проведе «референдум» за приєднання до Росії в два тури*).

Одночасно з початком збройного конфлікту змінюється риторика інформаційного супроводу гібридної агресії. Замість «народних губернаторів та мерів» головними героями російських

інформаційних ресурсів стають «ополченці». Вони зображуються «народними героями» як «захисники» чи то новоросійського народу, чи то російськомовних від українських «фашистів» та «неонацистів» (Бурковський, 2017). Сили «ополченців» були нечисленні, а їх основу складали не стільки місцеві колаборанти як російський спецназ, націоналісти-добровольці та ветерани війн. Про небажання місцевого населення брати до рук зброю та воювати неодноразово зазначали й головні учасники «ополчення». Зокрема, вже 17 травня 2014 р. «міністр оборони ДНР» та командир Слов'янського «гарнізону» І. Стрелков у відеозверненні зазначив, що з 4,5 млн жителів Донеччини до їхніх лав записалося лише біля тисячі осіб (17.05.2014, *Обращение Стрелкова, Славянск*). У вже згаданому відеоінтерв'ю він знову зазначив, що до приходу регулярних частин російської армії в серпні 2014 р. донеччани не виявили особливого ентузіазму воювати (*Война неизбежна? Игорь Стрелков, Александр Рыбин*). Подібні судження висловлювали й інші росіяни-добровольці, зокрема член терористичного угруповання «Народное ополчение Донбасса» С. Лашин (*"14-й год сделали россияне". Снова о "сливе" Донбасса*).

«Народний заколот» не спрацював. Це було обумовлено низкою факторів, серед яких варто виділити, як уже зазначалося, відсутність російської військової бази на материковій частині України, переоцінку проросійських настроїв, що продемонструвала низка соціологічних досліджень. Серед останніх варто виокремити опитування Київського міжнародного інституту соціології «Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014», а також активний спротив донеччан, які самоорганізувалися в сили самооборони, батальйон територіальної оборони «Донбас», Координаційний комітет патріотичних сил Донбасу та ін. (*Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014*). Через те терористи запустили маховик кровопролиття, щоб створити з української армії у масовій свідомості донеччан образ «карателя». Їх головна тактика полягала в тому, щоб використовувати місцеве населення як живий щит, облаштовуючи свої позиції в містах, у тому числі в житлових кварталах. З них вони спеціально здійснювали атаки проти українських бійців і артилерійські обстріли, щоб нівелювати вогонь у відповідь аби спровокувати зустрічний вогонь по

цивільних об'єктах. Один із командирів іррегулярного підрозділу «республіки» нещодавно погрожував, що на випадок військового загострення вони знову будуть застосовувати цю тактику (*«Прикроюся мирними жителями, как в 2014-м». Командир ДНР раскрыл планы боевиков*).

Подальше військове загострення з використанням важкого озброєння – різноманітних ракетно-артилерійських гармат і реактивних систем залпового вогню збільшило кількість жертв серед мирного населення. Також бойовики «ДНР» самі стали свідомо та цілеспрямовано обстрілювали житлові квартали, звинувачуючи в цьому українську армію. Як згадували очевидці подібних обстрілів Донецька, перед їх початком, зазвичай, приїжджали російські журналісти, котрі відразу демонстрували їх по телебаченню. Аналогічні випадки відбувались і в інших містах Донеччини (*ДНР обстрілює Донецьк – свідельства очевидцев*). З часом бойовики самі почали признаватися в деяких злочинах. Наприклад, командир батальйону «Восток» О. Ходаковський в одному з інтерв'ю розповів, як його підлеглі обстріляли центр міста Ясинувата реактивними системами залпового вогню БМП-21 («Град») (*ДНР призналась в обстрелах Ясиноватой*).

Саме на липень-серпень 2014 р., коли українська армія почала звільняти окуповану територію, припадає найбільше репортажів російських телеканалів з демонстрацією наслідків артобстрілів, жахливих подробиць загибелі цивільного населення, нібито масових страт «ополченців» і «мирних жителів» українськими військами (*Бурковський, 2017*).

Зважаючи на професійну, матеріально-технічну та кількісну перевагу українських силовиків, російські куратори розуміли, що це призведе до знищення терористичних формувань. Тому прийняли рішення про підготовку до вторгнення регулярних частин російської армії на територію України. Головним завданням на підготовчому етапі було утримати повний контроль над українським кордоном. Військове керівництво України, своєю чергою, сформувало відповідні органи управління – сектори відповідальності (сектори А, С, Б, Д, М). Саме сектори А та Д були відповідальні за контроль Державного кордону та припинення постачання незаконних військових формувань з території РФ.

11 липня російська армія зі своєї території здійснила перший ракетно-артилерійський обстріл по позиціях українських військових у с. Зеленопілля. У подальшому вона продовжувала постійні обстріли з важкого озброєння на прикордонних позиціях, як з території, що контролювалася бойовиками, так і з власної (*Аналіз ведення антитерористичної операції...2015: 1– 2, 4*). Це призвело до повного оточення української армії в секторі Д та перекриття бойовиками шляхів постачання. Через те штаб АТО прийняв рішення про проведення операції щодо деблокування оточених підрозділів (*Муженко, Ловайськ через призму часу*). В результаті успішних дій українських військ на початку серпня вдалося прорвати вороже оточення та успішно вивести близько 3 тис. особового складу, котрі були виведені з сектора та замінені іншими підрозділами (*Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із С. Собком – командиром 1-ї БТГр 30-ї ОМБр*). Їх завдання полягало у створенні кола ізоляції по рубежу Станиця Луганська – аеропорт «Луганськ» – Лутугине – Ребрикове – Ровеньки – Дякове – Дмитрівка – Степанівка – Савур-Могила. Таким чином, була створена «буферна зона» між контрольованими бойовиками територіями, з одного боку, та кордоном із Російською Федерацією – з другого, щоб лінія ізоляції була віддалена від кордону на відстань, недосяжну для більшості ворожих артилерійських засобів (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 10-11*).

Третій етап (серпень – 5 вересня 2014 р.) став поворотним у гібридній агресії Росії проти України, оскільки перша змушена була перейти до традиційного методу ведення війни – збройного вторгнення. Контроль над кордоном давав змогу російському командуванню безперешкодно постачати зброю, боєприпаси та бойовиків зі своєї території, а також розпочати інтервенцію на материкову частину України. Спільна військова операція регулярних частин ЗС РФ у взаємодії з «бойовиками ДНР» отримала назву «Северный ветер» (*Бенчук, 2019: 78*). Московські куратори провели зміни серед військово-політичного керівництва «республіки». Російські громадяни – «прем'єр-міністр ДНР» О. Бородай та «військовий міністр» І. Стрелков були у серпні відкликані назад до РФ, а новим керівником квазідержави став місцевий представник О. Захарченко. З отриманням нових повноважень

він оголосив, що іррегулярні частини «ДНР» готові до контр-наступу, який мав розпочатися через кілька днів (*Александр Захарченко. ИНТЕРВЬЮ 11.08.2014*). Його повідомлення відбулося на фоні офіційної заяви В. Путіна, що РФ спрямовує в Україну перший «гуманітарний конвой», доставити який мали 280 вантажівок. Ця «допомога» була однією з найбільших за всю історію конвоїв (*Путін заявив, що спрямовує в Україну свій "гуманітарний конвой"*). А вже 15 серпня керівник «ДНР» на засіданні «уряду» оголосив про введення в бій резервів «армії Новоросії»: 30 танків, 120 бронемашин та 1200 солдатів, які протягом 4-х місяців нібито пройшли підготовку на території РФ (*Донбас в огні. Путівник зоною конфлікту, 2017: 42*).

Резерв, про який згадав О. Захарченко, зафіксували вітчизняні та західні журналісти. Вони повідомляли про перетин українського кордону колонами російської бронетехніки, в складі якої було декілька десятків БМП, БТР і вантажівок. Зокрема, близько 50 БТРів проїхали пропускний пункт Ізварине, а потім «розчинилися в полях» (*Російська військова техніка перетнула кордон України – іноземні журналісти*).

Утім вище військове командування України продовжувало дотримуватися свого задуму попри його крах, оскільки його головний пункт щодо контролю над Державним кордоном з метою недопущення підтримки бойовиків з російського боку не був виконаний (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 1*). Очевидно, керівництво АТО не до кінця усвідомлювало великий ступінь вірогідності вторгнення ЗС РФ. Дата інтервенції останніх на Донеччину до нашого часу суперечлива через недоступність всього комплексу джерел. Однак, беззаперчні докази їх присутності були отримані 24 серпня, коли бійці 51-ї ОМБр у районі Іловайська взяли в полон 11 псковських десантників 98-ї дивізії (*Зіненко, 2019: 403-404*).

Згідно з інформацією Генерального штабу ЗСУ, 24 серпня на материкову частину України вторглися 8 батальйонно-тактичних груп, які нараховували: особового складу – понад 6 тис. осіб; танків – до 70 од.; бойових броньованих машин – до 270 од.; артилерійських систем – до 90 од. (*Аналіз ведення антитерористичної операції... 2015: 16*). Це створило загрозу на трьох

напрямах – Маріупольському, Луганському та Іловайському. На останньому відбулися найбільш трагічні події через те, що іловайське угруповання, котре складалося в основному з добровольчих батальйонів, було повністю оточене. 26 серпня відбулася запланована зустріч у Мінську в форматі Україна – ЄС – Митний Союз (Білорусь, Казахстан, Росія). Було заплановано обговорити під час зустрічі три питання: виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом; енергетична безпека та стабілізація ситуації на Донбасі. Проте, комюніке щодо цієї зустрічі не було. З офіційних заяв учасників випливало лише про спільне усвідомлення припинення ескалації збройного конфлікту. Тому, до чого дійшли учасники переговорів і про що домовилися, так і невідомо (*Мінськ: зустріч Порошенка та Путіна завершилась без коментарів*).

Відсутність результатів політичних домовленостей призвела до погіршення становища українських сил в оточенні. Їхнє командування в Іловайську прийняло рішення розпочати переговори з російськими представниками на місцях та виходити з оточення. Попри досягнуті домовленості, вихід «зеленим коридором» завершився розстрілом українських колон і величезними втратами (*Павлюк, 2016: 37*).

Такий розвиток подій змусив обидві сторони шукати компромісу. В цьому була зацікавлена і кремлівська верхівка. По-перше, росіяни зазнали значних втрат серед своїх військ і подальше перебування на материковій Україні збільшувало би доказову базу їх присутності, а, по-друге, їм потрібно було структурувати державну систему управління «республіки». Поза тим, як показали події серпня-вересня, офіційна Москва досить чутлива до втрат серед своїх військ. Свідченням цього стала активна кампанія з приховування справжніх причин їх загибелі для внутрішньої аудиторії, а також відмова від захоплення Маріуполя, котрий був уразливим для російської атаки й оборонявся лише добровольчим батальйоном «Азов».

5 вересня 2014 р. Тристороння контактна група (посол ОБСЄ Х. Тальявіні, представник України – Л. Кучма, посол РФ в Україні М. Зурабов, очільники «ДНР» і «ЛНР» О. Захарченко та І. Плотницький) підписали «План мирного врегулювання ситуації

на Сході України» або так званий Мінськ-1, в основу якого лягли попередньо запропонований мирний план П. Порошенка та ініціативи В. Путіна (*Перепелиця, 2017: 627*).

Четвертий етап (5 вересня 2014 р. – 12 лютого 2015 р.). На цьому етапі головним завданням для Москви було сформування владної вертикалі «республіки» з всебічним контролем та впорядкування різнорідних іррегулярних угруповань для утворення регулярної військової сили з метою виживання та стійкості окупаційного режиму. Адже останній мав служити прикриттям російської присутності в Україні та, відповідно, демонструвати збройний конфлікт як «внутрішній». Проведення «виборів» 2 листопада 2014 р., в ході яких обрали керівника «республіки» та депутатів «парламенту», завершило цей процес.

Підписання Мінських домовленостей не припинило бойові дії, але призвело до їх локалізації. Через те після завершення сформування політичних та військових інститутів «республіки» Кремль продовжив ескалацію конфлікту. Головними напрямками агресії були Донецький аеропорт, Маріупольський та Дебальцевський напрямки. Її мета полягала у створенні відповідної ситуації у вигляді військової поразки ЗСУ, щоб на фоні військово-політичної деморалізації нав'язати офіційному Києву нові умови, більш вигідні для росіян. Для цієї мети було вибрано м. Дебальцеве, яке перебувало в умовному мішку: з одного боку, загрожувало позиціям російсько-окупаційних військ у Горлівці та Алчевську, а з іншого – було уразливим для атак із трьох напрямків з боку агресора (*25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016: 679*).

У результаті під словим тиском з боку РФ та політичним – з боку західних партнерів, українська сторона змушена була підписати «Комплекс заходів по виконанню Мінських угод» або так званий Мінськ-2. Проте його положення та алгоритм реалізації містив загрози для української державності (*Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання, 2019: 27*).

П'ятий етап (лютий 2015 р. – по теперішній час) гібридної війни ознаменувався переходом «гарячої фази» збройного конфлікту у помірний ступінь інтенсивності. Українська сторона на цьому етапі створила глибоку лінію оборони, обладнаної потужними фортифікаційними спорудами, щоб стримувати ворога.

Російська, своєю чергою, продовжила використовувати окуповані території як інструмент дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні з метою утримання останньої в орбіті виключно свого впливу і недопущення її європейського та євроатлантичного руху. Іншим важливим завданням для неї стало руйнування українських державних інститутів, аби продемонструвати нібито нездатність українського народу до державотворення (*Біла книга 2021, 2021: 16, 19*).

Для досягнення цих цілей була продовжена розбудова збройних сил «ДНР», які складаються з 1-го армійського корпусу. Це угруповання підпорядковане оперативному управлінню 8-ї загальновійськової армії Південного військового округу ЗС РФ (*Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання, 2019: 37*). А також політико-ідеологічне та соціокультурне переформатування матриці окупованої території з метою відторгнення її та поглиблення взаємних протиріч і ворожнечі з рештою України. З огляду на це 28 січня 2021 р. у Донецьку відбувся міжнародний форум «Російський Донбас» на якому був представлений програмний документ – доктрина «Русский Донбасс». Ним передбачені практичні кроки в розбудові державної ідеології «республіки», основу якої складає доктрина «русского мира». До речі, тут немає жодного слова про приєднання цієї території до РФ, що свідчить про прагнення Москви залишити на мапі чергову невизнану республіку (*Доктрина «Русский Донбасс»*). Згодом, 21 квітня 2021 р., відбувся черговий форум, на якому обговорювалися шляхи практичної реалізації цієї доктрини. Одночасно з'явилося відеозвернення керівника «ДНР» до Президента України стосовно переговорів «без лідерів третіх країн». Себто тактика кремлівських зверхників полягає в тому, щоб легалізувати своїх маріонеток у міжнародних переговорах, змусити українську сторону до прямих переговорів з ними і таким чином зняти з себе будь-яку відповідальність за події на Донбасі (*Гончарова, 2021*).

Висновки. Гібридна агресія Росії була обумовлена прагненням останньої втягнути Україну в свої глобальні цивілізаційні проекти. Проте українське суспільство прагнуло іншого геополітичного вектору розвитку своєї держави, що призвело до суспільно-політичного протистояння на Майдані. Його перемога змусила

РФ перейти до військової агресії. Це призвело до захоплення Криму і масових заворушень на Донеччині, інспірованих пропутінськими силами, котрі призвели до військової інтервенції. Авторами було виділено п'ять етапів збройного конфлікту на сьогоднішній день. Кожний з них має свою логіку через те, що технологія гібридної агресії на Донеччині еволюціонувала й має динамічний характер. Її мета полягає в отриманні політичного контролю над Україною. Відповідно, ситуація постійно змінювалася – масові заворушення з вторгненням «кримської роти» переросли у повномасштабні бойові дії, що змусило українську сторону розпочати контрнаступ. Своєю чергою, це призвело до традиційного військового вторгнення регулярних частин російської армії. Воно мало перешкодити розгрому «ДНР». Після досягнення цієї мети Кремль продовжив ескалацію конфлікту, щоб нав'язати українській стороні свої умови врегулювання ситуації на Донеччині. Таким чином, було підписано «Мінськ-2», статті якого більше відповідали кремлівським інтересам, ніж українським. На останньому етапі офіційна Москва прагне, змінивши політико-ідеологічне й соціокультурне світосприйняття окупованої території, утримувати Україну в своїй геополітичній орбіті через маріонеткову «республіку».

Використані посилання

«14-й год сделали россияне». Снова о «сливе» Донбасса. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5sgNzK0Js5c>.

17.05.2014. Обращение Стрелкова. Славянск. URL: https://www.youtube.com/watch?v=M46S_AyaL3k&t=8s.

Александр Захарченко. ИНТЕРВЬЮ 11.08.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Dm7-mJA6KRc&t=370s>.

Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні – вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних сил України). Київ, 2015. 28 с.

Бевз Т. (2015) Суперечності ідентичностей у Донбаському регіоні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. Вип. 3. С. 120-143.

Бенчук В. (2019) Доктрина Валерія Герасимова як віддзеркалення стратегічного військового плану РФ. *Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції 25-26 червня 2019 р. «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття»*. Львів, С. 77-79.

Біла книга 2021 (інформаційний бюлетень) (2021). Київ, Служба зовнішньої розвідки України, 74 с.

Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) (2017). Київ, Національний університет оборони імені Івана Черняховського, 162 с.

Боряк Г., Головка В., Даниленко В., Кульчицький С., Майборода О., Смолій В., Якубова Л., Янішевський С. (2016). *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ, Ніка-Центр, 796 с.

Бурковський П. (2017) Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. *Детектор медіа*. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19200/2017-07-04-rosiiska-propaganda-pro-podii-v-ukraini-tendentsii-20142016-rokiv/>.

Василенко В. (2014) Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. *Український тиждень*. № 42. С. 27 – 42.

Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання (2019) Київ, Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, 144 с.

Вишневецький Ю., Денисенко В. (2020) Політики ніколи не брешуть. 10 законів взаємодії політиків і виборців. К.: Наш формат, 296 с.

Война неизбежна? (Игорь Стрелков, Александр Рыбин). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Z4w5hX17J70&t=4185s>.

Воротинцева М., Казанський Д. (2020) *Як Україна втрачала Донбас*. Київ, Книжкове видавництво Чорна гора, 326 с.

В России собирают «туристов» в Украину, служивших в армии. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/02/28/7016603/>.

Гібридна війна: in verbo et in praxi (2017) Вінниця, Донецький національний університет імені Василя Стуса, ТОВ «Нілан-ЛТД», 412 с.

Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес». URL: https://geostrategy.org.ua/images/Hybrression_finversion.pdf.

Гончарова Є. (2021) Російський батіг і донецький пряник. *Український тиждень*. № 17. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/251883>.

Горбулін В. (2015) «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. № 2. URL: <https://zn.ua/ukr/internal-gybridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>.

ДНР обстрілює Донецьк – свідельства очевидців. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/4955-dnr-obstreluyaet-doneck-svydetelstva-ocheydycev>.

ДНР призналась в обстрелах Ясиноватой. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JKH3K7Jcme4>.

ДНР проведет «референдум» за присоединение к России в два тура. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/207389-dnr-provedet-referendum-zaprysoedyneniye-k-rossyyu-v-dva-tura>.

Доктрина «Русский Донбасс». URL: <https://russian-center.ru/8315-2/>.

Донбас в огні. Путівник зоною конфлікту (2017) Львів, 100 с.

Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>.

Журналістам злили "план" Путіна щодо України. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/24/7020087/>.

Жучковский А. (2018) *85 дней Славянска*. Нижний Новгород, Издательство «Черная сотня», 366 с.

Заграница нам поможет? Как Донецк делал выбор в пользу России. *Остров*. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/articles/438957/>.

Зіненко Р. (2019) Війна, якої не було. *Хроніка Іловайської трагедії*. Ч. 1. 7 – 24 серпня 2014, 446 с.

Как жители Донецка ждали второго пришествия. Януковича. *Остров*. URL: <https://www.ostro.org/donetsk/politics/articles/440760/?pagen=2>.

Краматорск, захват отдела МВД. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VGLr8-6Dpxs&t=110s>.

Кудрина Л. (2014) Мариупольские депутаты требуют от Верховной Рады незамедлительных действий для достижения гражданского мира. *Приазовский рабочий*, № 32 (19806). С. 1-3.

Кузьо Т. (2018) *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет*. Київ, Дух і Літера, 560 с.

Левченко О. (2017) Еволюція гібридної війни Російської Федерації проти України. *Наука і оборона*. № 2. С. 11 – 16.

Магда Є. (2017) Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ, Каламар, 268 с.

Малко Р. (2017) Операція «Повернення Малоросії». *Український тиждень*. № 8. С. 18 – 21.

Мінськ: зустріч Порошенка та Путіна завершилась без коментарів. URL: <https://www.dw.com/uk/мінськ-зустріч-порошенка-та-путіна-завершилась-без-коментарів/a-17880584>.

Муженко В. (2016) Іловайськ через призму часу. Ч. 1. Обстановка у секторі «Д» у липні – серпні 2014 року. *Ukrainian Military Pages*. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2016/08/ilovajsk-kriz-pryzmu-1.html>.

Особистий архів В. Бенчука. Інтерв'ю з Д. Лубінцем – народним депутатом України 8-го та 9-го скликань, головою Комітету з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнародних відносин (записано 05.11.2020).

Особистий архів Бенчука В. Інтерв'ю із С. Собком – командиром 1-ї БТГр 30-ї ОМБр (записано 13.04.2018).

Павлюк А. (2016) Іловайська трагедія 2014 р.: події та відповідальність. Харків, Центр стратегічних справ УГСПЛ, 48 с.

Пахоменко С. Фактор ідентичності в українській кризі: приклад Донбасу. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. Вип. 12. С. 245 – 253.

Перепелиця Г. (2014) Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутрішньополітичний контекст. *Україна дипломатична*. Вип. 15. С. 370-385.

Перепелиця Г. (2017) *Україна – Росія: війна в умовах співіснування*. Київ, Видавничий дім «Стилос», 880 с.

Яблонський В., Лозовий В., Валевський О., Здіорук С., Зубченко С. та ін. (2019) Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь. Київ, НІСД, 144 с.

«Прикроємся мирними жителями, как в 2014-м». Командир ДНР раскрыл планы боевиков. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sKDiHuDBewY&t=76s>.

Путін заявив, що спрямує в Україну свій "гуманітарний конвой". *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/11/7034565/>.

Російська військова техніка перетнула кордон України – іноземні журналісти. *Корреспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3406109-rosiiska-viiskova-tehnika-peretnula-kordon-ukrainy-inozemni-zhurnalisti>.

Сепаратистские митинги в городах Донецкой области прошли по одному сценарию – обзор. *Новости Донбасса*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/202266-separatystskye-mytyngy-v-gorodakh-doneckoy-oblasty-proshly-po-odnomu-scenariyu-obzor>.

Ситник Ю. (2021) Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.). Запоріжжя, Запорізький національний університет, 228 с.

Указ Президента України від 14 квітня 2014 № 405/2014 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>.

Якубова Л. (2018) *«Русский мир» в Україні: на краю прірви*. Київ, ТОВ «Видавництво «Кліо», 384 с.

References

2014 was made by the Russians. Again about the "loss" of Donbass. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5sgNzK0Js5c>.

17.05.2014. The Appeal of Strelkov. Slavyansk. URL: https://www.youtube.com/watch?v=M46S_AyaL3k&t=8s.

Alexander Zakharchenko. The interview 11.08.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Dm7-mJA6KRc&t=370s>.

Analysis of running anti-terrorist deeds and consequences of the invasion of the Russian Federation of Ukraine in August – September 2014 (prepared by General Staff of Armed Forces of the Ukraine in cooperation with Major Research Institute of Armed Forces of the Ukraine). Kyiv, 2015. 28 p. (ukr).

Bevz T. (2015) Contradictions of identity in Donetsk region. *Scientific notes of the Institute of political and ethno-national researches of I.F.Kurasa*. Vol. 3. P. 120-143 (ukr).

Benchuk V. (2019) Doctrine of Valeriy Gerasimov as reflection of strategic military plan of the Russian Federation. *Collection of theses of reports at the International scientific conference "People and rigs in notable battles of world wars of the XX century"* Lviv, June, 25-26 2019, P. 77-79 (ukr).

The white book 2021 (2021) Kyiv, Ukrainian foreign intelligence service, 74 p (ukr).

The white book of anti-terrorist operations in the East of the Ukraine (2014-2016) (2017) Kyiv, Ivan Chernyakhovsky National Defense University of Ukraine, 162 p. (ukr).

Boryak G., Golovko V., Danylenko V., Kulchitskiy S., Maiboroda O., Smoliy V., Yakubova L., Yanishevskiy S. (2016) *25 years of independence: sketches of the history of creation of nation and the state*. Kyiv, Nika-Centre. 796 p. (ukr).

Burkovskiy P. (2017) Russian propaganda about events in Ukraine: tendencies of 2014-2016 years. *Media detector*. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/-post/19200/2017-07-04-rosiiska-propaganda-pro-podii-v-ukraini-tendentsii-20142016-rokiv/>.

Decree of the President of the Ukraine on April, 14 2014 № 405/2014 About the decision of Ukraine's National Security and Defense Council on April, 13 2014 about the high priority measures to negotiate terroristic menace and preservation of the inviolability of territory of the Ukraine". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>.

DPR fires on Donetsk – witnesses evidence. *News from Donbass*. URL: <https://novosti.dn.ua/article/4955-dnr-obstrelyvaet-doneck-svydetelstva-ochevydcev>.

DPR confessed in attacks of Yasinovatay. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JKH3K7Jcme4>.

DPR is going to held a referendum for joining to Russia in two rounds. *News from Donbass*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/207389-dnr-provedet-referendum-za-prysoedynenye-k-rossyy-v-dva-tura>.

Doctrine "Russian Donbas". URL: <https://russian-center.ru/8315-2/>.

Donbas is in fire. The guidance of conflict areas (2017). Lviv, 100 p. (ukr).

Goncharova E. (2021) Russian whip and Donetsk gingerbread. *Ukrainian week*. № 17. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/251883>.

Gorbulin V. (2015) "Hybrid war" is as a key instrument of Russian geostrategy of revenge. *Mirror of the week*. № 2. URL: https://zn.ua/ukr/internal/gibridna-viynayak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_html.

Hybression of Putin. Non-military aspects of new generation wars. Fragments of the research of the Center for Global Studies "Strategy XXI" in the project's boundaries "Antares". URL: https://geostrategy.org.ua/images/Hybression_finversion.pdf.

Hybrid war: in verbo et in praxi (2017) Vinnitsya, Donetsk national university of Vasyl Stus, "Nilan-LTD", 412 p. (ukr).

Ideas and viewpoints of the citizens of south-eastern regions of the Ukraine: April 2014. *Kyiv international institute of sociology*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?-lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>.

In Russia they gather "tourists" to Ukraine who have already been in the army. *Ukrainska Pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/02/28/7016603/>.

Is war inevitable? (Igor Strelkrov, Alexander Rybin) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Z4w5hX17J70&t=4185s>.

Journalists were given Putin's "plan" as for the Ukraine. *Ukrainska Pravda*.. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/24/7020087/>.

Kramatorsk, occupation of the police department. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VGLr8-6Dpxs&t=110s>.

Kudrina L. (2014) Mariupol deputies demand immediate actions from Verkhovna Rada to reach civil peace. *Priazovsky Worker*. № 32 (19806). P. 1-3 (ukr).

Kuzio T. (2018) *War of Putin against the Ukraine. Revolution, nationalism and crime*. Kyiv, Spirit and Letter, 560 p. (ukr).

Levchenko O. (2017) Development of hybrid war of the Russian Federation against the Ukraine. *Science and defense*. № 2. P. 11-16 (ukr).

Magda E. (2017) *Hybrid aggression of Russia: lessons for Europe*. Kyiv, Inkstand, 268 p. (ukr).

Malko R. (2017) Operation “Returning of Malorossia”. *Ukrainian week*. № 8. P. 18-21 (ukr).

Minsk: meeting of Poroshenko and Putin ended with no comments. URL: <https://www.dw.com/uk/мінськ-зустріч-порошенка-та-путіна-завершилась-без-коментарів/a-17880584>.

Muzhenko V. (2016) Ilovaysk through the prism of time. P. 1. Situation in sector “D” in July-August of 2014. *Ukrainian Military Pages*. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2016/08/ilovajsk-kriz-pryzmu-1.html>.

Pakhomenko S. (2015) Identity factor in Ukrainian crisis; Donbas as an example. *Bulletin of Mariupol State University. Section: History. Politology*. № 12. P. 245-253 (ukr).

Pavlyuk A. (2016) *Tragedy of Ilovaysk 2014: events and responsibility*. Kharkiv, Centre of strategic actions of the Ukraine, 48 p. (ukr).

Personal archive of Benchuk V. The interview with D. Lubinets – Ukrainian deputy of the 8th and 9th callings, the head of the committee of the human rights, de-occupation and reintegration of temporarily invaded areas of Donetsk, Lugansk regions and Autonomous Republic of Crimea, city of Sevastopol, national minority and inter-ethnic relations (recorded 05.11.2020)

Personal archive of Benchuk V. The interview with S. Sobko, commanding officer of BTG 30 IMB (recorded 13.04.2018)

Perepelytsya H. (2014) Russian military aggression against the Ukraine: international and internal context. *Diplomatic Ukraine*. Vol. 15. P. 370-385 (ukr).

Perepelytsya H. (2017) *The Ukraine – Russia: war under the conditions of co-existing*. Publishing house “Stylos”, 880 p (ukr).

Yablonskiy V., Lozovoy V., Valevskiy O., Zdioruk S., Zubchenko S. and others (2019) *Politics of the historical memory within the context of Ukrainian’s national security: report*. 144 p. (ukr).

Putin claimed to send his “humanitarian convoy” to the Ukraine. *Ukrainska Pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/11/7034565/>.

Russian military armor cut the borders of the Ukraine – foreign journalists. *Korrespondent*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine /events/3406109-rosiiska-viiskova-tehnika-peretnula-kordon-ukrainy-inozemni-zhurnalisti>.

Separative protests in towns of Donetsk region were on the only scenario – review. *News from Donbass*. URL: <https://novosti.dn.ua/news/202266-separatystskye-mytnygy-v-gorodakh-doneckoy-oblasty-proshly-po-odnomu-scenariyyu-obzor>.

Sytnyk Y. (2021) *Development of national-linguistic identity of Ukrainian citizens of Donetsk region (April 1923 – April 2014)*. Zaporizhzhia, Zaporizhzhia State University, 228 p. (ukr).

The war in the Donbas: realities and prospects of fixing-up (2019) Kyiv, Ukrainian center of economic and political researches of O. Rozumkov, 144 p. (ukr).

The way the citizens of Donetsk expected the second coming of Yanukovich. *The island*. URL: <https://www.ostro.org/donetsk/politics/articles/440760/?pagen=2>.

Vasilenko V. (2014) Russian-Ukrainian war 2014: the reasons, the course and political-law evaluation. *Ukrainian week*. № 42. p. 27-42 (ukr).

Vishnevskiy Y., Denysenko V. (2020) *Politicians never lie. 10 rules of interaction of politicians and electorate*. Kyiv, Our format, 296 p. (ukr).

Vorotintseva M., Kasayskyi D. (2020) *How the Ukraine lost Donbass*. Kyiv, Publishing house Dark Mountain, 326 p. (ukr).

"We'll hide behind civilians as it was in 2014". *Commanding officer of DPR told intentions of the soldiers*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-sKDjHuDBewY&t=76s>.

Will other countries help us? The way how Donetsk made its choice in favor of Russia. *The island*. URL: <https://www.ostro.org/general/politics/articles/438957/>.

Yakubova L. (2018) *"Russian peace" in the Ukraine: on the edge of the precipice*. Publishing house "Klio", 384 p. (ukr).

Zhuchkovskiy A. (2018) *85 days of Slavyansk*. Nizhniy Novgorod. Publishing house "Black Hundred", 366 p. (rus).

Zinenko R. (2019) The war which didn't happen. *Chronic of Ilovaysk tragedy. Part 1. August 17-24, 2014*, 446 p. (ukr).

**Benchuk V.,
Trofymovych V.**

TECHNOLOGY OF HYBRID WAR OF RUSSIA AGAINST THE UKRAINE (EVIDENCE FROM DONETSK REGION)

The article considers the technology of Russia's military aggression against Ukraine on the example of Donetsk region. Its dynamics and evolution can be traced in the socio-political and military processes that took place during the "Russian Spring" of 2014. It is noted that at the initial stage there was an attempt at a "popular uprising" scenario, but for a number of reasons it did not work. Therefore, under the leadership of officials of the RF Armed Forces, the Federal Security Service (FSB), and representatives of the Russian political authorities, a terrorist organization, the "DPR", was formed with its own paramilitary groups. Its purpose was to provoke armed conflict by mass terror and provocations. These actions were accompanied by other types of tools of a hybrid war, among which important place was occupied by a powerful information campaign of Russian media resources, the content of which evolved depending on the situation. It was found that the successful liberation of the temporarily occupied territories by Ukrainian troops led to the invasion of regular Russian troops, the signing of the Minsk agreements and the transition of the armed conflict to a regime of varying intensity.

Therefore, as a result of the study, the authors came to the following conclusions. Russia's hybrid aggression was due to the latter's desire to draw Ukraine in its global civilization projects. However, Ukrainian society looked forward to a different geopolitical vector of development of its state, which led to socio-political confrontation on the Maidan. Its victory forced Russia to resort to military aggression. This led to

the capture of the Crimea and mass riots in Donetsk region, inspired by pro-Putin forces, which led to military intervention. The authors have identified five stages of the armed conflict to this date. Each of them has its own logic, due to the fact that the technology of hybrid aggression in Donetsk region evolved and had a dynamic character. Its goal was to gain political control over the Ukraine. Respectively, the situation was constantly changing - mass riots with the invasion of the “Crimean company” turned into full-scale hostilities, which forced the Ukrainian side to launch a counteroffensive. In turn, this led to the traditional military invasion of regular units of the Russian army. It was to prevent the defeat of the “DPR”. After having achieved this goal, the Kremlin continued to escalate the conflict in order to impose its terms on the Ukrainian side to fix up the situation in Donetsk region. Thus, Minsk-2 was signed, the articles of which satisfied more Kremlin interests than Ukrainian ones. At the last stage, official Moscow seeks, by changing the political-ideological and socio-cultural worldview of the occupied territory, to keep Ukraine in its geopolitical orbit through the “republic”.

Keywords: armed conflict, “DPR”, Donetsk region, hybrid war, Russian, Ukrainian.

БУРАКОВ Ю.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7180-4469>

ТОМЧУК О.А.

<https://orcid.org/0000-0002-9476-4348>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.27-44>

ВІДРОДЖЕННЯ КАПЕЛАНСТВА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

У статті аналізується процес відродження капеланства у сучасному українському війську. Пропонується історична періодизація цього явища. Наголошується, що Інститут військових капеланів для ЗС України виник із волонтерської душпастирської служби. Сотні священників-волонтерів після нападу Російської Федерації на Україну, анексії Криму та окупації районів Донецької та Луганської областей, разом із добробатами вирушили на Схід України з метою захисту й відсічі російському агресору. Розглядається становлення нормативно-правової бази капеланської служби. Констатується, що відродження душпастирської служби є серйозною духовною основою зміцнення морально-психологічного стану військ, згуртування військових колективів і успішного виконання бойових завдань.

Ключові слова: капелан, душпастирська служба, волонтер-священнослужитель, волонтерський рух допомоги Збройним Силам України.

Актуальність проблеми. Явище капеланства в Україні має давні історичні традиції: душпастирська опіка була у козацькому війську, легіоні Українських Січових Стрільців, Українській Галицькій Армії, Армії УНР, Українській Повстанській Армії. Під час Першої світової війни в лавах Австро-Угорської армії нараховувалось близько 100 капеланів українського походження (так звані фельдкурати або польові духівники, військові священники). В армії УПА були священники від греко-католиків, православних, протестантів.

У незалежній Україні відбувається процес відродження капеланства у Збройних Силах. Душпастирство у середовищі військових має важливе значення, оскільки служить одним із основних

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Томчук Олександр Анатолійович, доктор філософії, начальник відділу Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Бураков Ю. В., Томчук О. А., 2021.

засобів морально-психологічного забезпечення військ. Вивчення процесу відродження капеланської служби у ЗС України, становлення її законодавчої бази, сучасної діяльності душпастирів у ході проведення Антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС) є однією із маловивчених й разом з тим важливою проблемою сучасної воєнної історії.

Метою даної наукової розвідки є дослідити історію відродження капеланської служби у ЗС України, запропонувати й обґрунтувати періодизацію цього процесу, навести приклади душпастирського служіння капеланів-волонтерів у зоні АТО, висвітити правове формування інституту капеланства на сучасному етапі.

Історіографія проблеми знаходиться у стадії формування. Історія капеланства в сучасних ЗС України не повною мірою вивчається в наукових інституціях, оскільки ця проблема нова й повстала вона із захистом нашої Вітчизни від збройної агресії Російської Федерації, розпочатої вторгненням навесні 2014 р. Першопроходцями в ній виступають журналісти, блогери, соціологи. Вони формують й історичні джерела з проблеми, проводячи інтерв'ю з військовими душпастирями, священнослужителями різних релігійних концесій, учасниками АТО. Цінними є спогади священнослужителів-волонтерів.

Вклад основного матеріалу. Безпосередню співпрацю церков і релігійних організацій із ЗС України можна поділити на два етапи. Перший – з грудня 1991 р., з часу проголошення незалежності України й до початку військової агресії Російської Федерації 22 лютого 2014 р. Другий – від початку російсько-української війни й до сьогодні. Перший період – це період становлення й налагодження співпраці церков і релігійних організацій із військовими частинами.

12 травня 1994 р. у Львові на науково-практичному симпозиумі «Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України» була започаткована (як консультативний орган) «Міжцерковна рада з питань душпастирської роботи у збройних формуваннях України». Згодом питання задоволення релігійних прав і свобод в армії було актуалізовано на регулярних конференціях «Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання», в якій брали участь чимало представників силових структур, науковців та духовенства.

У 1999 р. чергова конференція на тему: «Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання» вже звернулася до Президента України, як Верховного Головнокомандувача з низкою пропозицій щодо теоретичного, юридичного та практичного започаткування діяльності душпастирської опіки у війську. Однак, належної реакції від офіційної влади тоді не дочекалися» (Томчук, 2017: 160).

У 2000 р. у Львові на черговій конференції «Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання» було прийнято рішення про утворення «Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства». «Нова організація поставила собі за мету домагатися від влади створення інституту військового духовенства і налагодження співпраці у цій сфері між різними Церквами» (Бураков, 2020: 190-191).

У 2000 – 2004 рр. організовано перші міжнародні капеланські навчання за участю запрошених військових душпастирів зі США, слухачами яких стали 150 священиків та семінаристів різних конфесій з України. Священиків почали частіше залучати до війська насамперед під час проведення різних урочистостей. Велике значення мало відкриття за участю духовенства та широкої громадськості каплиць та храмів у військових частинах (Друздев, 2017: 433-435). Очевидно, що цього було замало, а головно, їхня праця потребувала правового визнання.

Особливу активність щодо творення капеланських структур проявляла Українська греко-католицька церква (УГКЦ). 2005 р. у Львові була освячена церква Архистратига Михаїла, яка знаходиться на території Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (далі – НАСВ). При цьому храмі розпочав формуватися львівський осередок капеланів, який очолив отець Степан Сус (нині – єпископ УГКЦ). За кілька років осередок розрісся до Центру військового капеланства при Львівській архієпархії УГКЦ.

Для кращого розуміння армійського життя отець Степан Сус почав проходити всі навчальні програми разом із солдатами та курсантами. Найбільш пам'ятним для нього став марш-кидок на 72 км з десантниками. Завдяки спільному проходженню всіх труднощів солдатського життя його авторитет зростав з кожним

днем. До храму все частіше почали приходити як звичайні курсанти, так і керівництво. Зокрема не останню роль в успіху львівського капеланства відіграв керівник Львівського гарнізону, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного – генерал-лейтенант П.П. Ткачук, який активно сприяв відновленню львівських храмів, зокрема гарнізонному храму святих апостолів Петра і Павла, неподалік від відомої Площі Ринок.

Ідея відкрити у Львові Гарнізонний храм – святиню для військових – зародилась в Академії сухопутних військ ще у 2008 р. Позаяк «вільних» церков у Львові не було, вибір упав на костел єзуїтів, який вже виконував функцію «військового» храму із середини XIX століття до кінця 30-х років XX ст. Вагомою перепоною на шляху втілення цієї ідеї стало книгосховище Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України, яке розташовувалось у храмі. Туди після завершення Другої світової війни було завезено більше мільйона конфіскованих радянською владою книг. Однак спільними зусиллями Президії НАН України, Церкви, міської ради та командування Національної академії сухопутних військ «протягом жовтня-листопада 2011 р. храм вдалося звільнити від книг шляхом перевезення їх до іншого сховища – приміщення, наданого НАСВ» (Томчук, 2018: 171).

6 грудня 2011 р. висвятили Гарнізонний храм святих апостолів Петра і Павла. Він є єдиним храмом з таким статусом в Україні. У ньому, крім військових капеланів, проводять служби ще капелани дітей-сиріт. Цей храм став одним із головних осередків збору волонтерської допомоги Євромайдану у м. Львові. Священнослужителі України усіх конфесій були активними учасниками Революції гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.)

Навесні 2014 р. розпочався другий етап відродження душпастирської служби у ЗС України. Внаслідок агресії Російської Федерації проти України священнослужителі опинилися поруч із військовими в районах реальних бойових дій та під час виконання ними бойових завдань, відтак актуалізувалося питання щодо справедливого соціального захисту їх під час своєї діяльності. Нарешті 2 липня 2014 р. Кабінет Міністрів України видав Розпорядження

№ 677 р. «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» (*Кабінет Міністрів України – Розпорядження від 2 липня 2014 р. № 677-р.*).

Вибух громадсько-політичної активності населення навесні 2014 р., зокрема масової участі громадян у волонтерській допомозі ЗС України, вплинув і на церковно-релігійні структури, які також започаткували волонтерські ініціативи, спрямовані на допомогу учасникам АТО, їхнім сім'ям, переселенцям. Справжніми духовними подвижниками в час російської агресії стали капелани українських церков.

Військовий капелан М. Бучак з Волині згадує: «Ще тоді таке поняття, як «військовий капелан», не звучало, були просто священники-волонтери. Але вже тоді я зрозумів, що головне завдання військового священника – виконати волю Божу, не противитись їй. А він Сам усе зробить. Він Сам підкаже. Ти всього-на-всього виконуєш роль провідника, магнітофона, на який записують інформацію. Ти виконуєш роль громовідводу, пропускаючи крізь себе біль душі солдата. І все. Не треба перебільшувати своєї ролі. Коли починаєш вважати себе якимось великим цабе, ти втрачаєш все. Так почалося моє служіння вже капеланське. Далі були знову волонтерські поїздки. Форми, берці, рації, авто... Боже, скільки всього було, який неймовірно жертвний український народ! Низький уклін вам, Люди! Війна об'єднала всіх. Коли мене запитують: «Кого всіх?» – я кажу: «Тих, у кого українське серце». Не українська мова, не обов'язково прапор через груди чи ще щось, а українське серце. Якщо серце синьо-жовте – значить, це українець, і він зробить усе, що необхідно» (*Капелани, 2019: 232*).

В українському війську з початком російсько-української війни перебувають капелани-добровольці найрізноманітніших конфесій. Вони займалися волонтерською діяльністю, поєднуючи її з душпастирським служінням. Так, капелан-волонтер від Християнської євангельської церкви Л. Когут розповідав: «У мене близько 30 поїздок у зону бойових дій. Буває, приїжджаєш в частину, питаєш: «Хлопці, є капелан?». Кажуть: «є». «А якої

конфесії?». «Не знаємо». Ми працюємо з усіма, навіть із мусульманами. Була така ситуація, що батько, який щойно повернувся з війни, передавав через нас сину освячені мусульманські чотки. Потім я знайшов для того хлопця капелана-мусульманина. І колега їздив до нього, аби підтримати. А як інакше?» (*Вовкодав*).

Військовий священнослужитель може взяти до рук зброю лише з метою допомогти воїну, який потрапив у стресову ситуацію, аби він не наробив шкоди ні собі, ні іншим воїнам. «У нас був випадок, – розповідає владика Іоан (Яременко), – коли необстріляний воїн у стресовому стані після першого бою нікого до себе не підпускав і погрожував, що усіх розстріляє. До нього вдалося підійти лише капелану. Він заспокоїв солдата і забрав зброю». Крім того, один із очільників українського капеланства зауважив, що зброя сама по собі не є злом, не є скверною. Тим більше коли вона використовується для захисту Батьківщини. «Тому в нас є чин освячення зброї, яка захищає Батьківщину, – пояснює владика Іоан. – Цей чин ще з древності прописаний в наших богослужбових книгах. Тож зараз священник може взяти в руки зброю з метою душпастирською, але не з метою виконання бойових задач» (*Вовкодав*). Щодо захисту особи капелана міжнародною практикою передбачено помічника, який обирається із військовослужбовців і має штатну зброю. Капелани деяких країн мають право озброюватися, але в Україні такої практики немає.

Церква також максимально долучилася і до волонтерської допомоги як військовослужбовцям, так і населенню окупованої території. Наприклад, разом із групою волонтерів з м. Золочева (Львівська обл.) на передову АТО неодноразово відвозили харчі, медикаменти та інші необхідні речі військові капелани отці Михайло (Сукмановський), Юрій (Галабуда), Михайло (Костик) та Ігор (Салабай) (*Військові капелани про поїздки на передову*).

Отець Юрій (Галабуда) – священник золочівського храму блаженного Миколая Чарнецького на Львівщині. Уродженець села Вороняки на Золочівщині. Навчався у Львівській духовній семінарії, і вже під час навчання брав участь у різних організаціях. З 2004 р. отець Юрій працює у військовому капеланстві. За цей час був у різних структурах: Державна прикордонна служба України, Збройні Сили, Внутрішні війська (теперішня Нацгвардія).

З початком АТО регулярно проводив службу у зоні бойових дій. Він говорить: «Теперішні події – велика нагода щось кардинально змінити. Воювати мусимо. Маємо молитися і допомагати. Маємо трудитися для нашого війська, маємо бути біля нашого війська, маємо завжди їх підтримувати» (*Судін*).

Війна безпосередньо торкнулася й українських дітей – в зоні бойових дій з'явилося багато сиріт, тих, у кого загинули батьки. Військові капелани і тут не залишилися осторонь: вони допомагають таким дітям влаштовуватися у дитячі будинки, школи-інтернати, піклуються про їх усиновлення, створюють реабілітаційні центри, а деякі навіть беруть сиріт до себе на виховання.

Пастор капелан Геннадій (Мохненко), батько трьох рідних і 32 прийомних дітей, створив в Маріуполі найбільший на всьому пострадянському просторі реабілітаційний центр для дітей-безпритульників під назвою «Республіка Пілігрим». Його дитячий будинок пережив дві евакуації (*Капелан и отец 35 детей...*).

Ефективна робота військових капеланів у зонах бойових дій, де вони фактично замінюють психологів і укріплюють боєздатність особового складу, підтверджує необхідність існування такого інституту в ЗСУ.

Основним призначенням військового священника (капелана) є релігійна опіка особового складу ЗС України та членів їх сімей з метою заохочення, поглиблення релігійного життя, сприяння укріпленню позитивних рис характеру та моральних цінностей.

Напрямами діяльності капелана є:

задоволення релігійних потреб військовослужбовців;

релігійно-освітня робота;

індивідуальна душпастирська опіка особового складу;

соціально-доброчинна діяльність;

душпастирська опіка сімей військовослужбовців та ветеранів.

Основними завданнями капелана є:

організація та проведення молитов, богослужінь, благословінь, урочистих і поминальних заходів та інших релігійних обрядів і культів, пов'язаних із задоволенням релігійних потреб військовослужбовців, а також визначними державними та релігійними датами;

ознайомлення військовослужбовців з основами релігійного вчення;

виховання у військовослужбовців високого патріотичного почуття та бойового духу на основі морального і духовного потенціалу релігійної та культурної спадщини українського народу;

виховання у військовослужбовців толерантного ставлення до людей з інакшими світоглядними та релігійними переконаннями;

ознайомлення особового складу з історією національного, культурного та релігійного становлення української державності;

допомога військовослужбовцям у розвитку їх особистих та колективних моральних якостей: братерства, мужності, хоробрості, відповідальності, поміркованості, жертвовності, дисциплінованості, розсудливості тощо;

налагодження партнерських відносин з представниками релігійних організацій різних конфесій, які діють у місцях дислокації військових частин;

забезпечення військовослужбовців релігійною атрибутикою, духовною літературою та іншими речами, потрібними для задоволення їхніх релігійних потреб;

участь у реабілітації військовослужбовців, які потребують психологічної допомоги

душпастирське піклування про членів сімей військовослужбовців;

надання всебічної душпастирської опіки та турботи всім військовослужбовцям і членам їх сімей;

формування серед військовослужбовців братерських взаємин на засадах принципів солідарності, гуманності та почуття святості військового обов'язку .

З початком російської агресії підготовка капеланів в Україні почала здійснюватися на державному рівні. Так, в лютому 2017 р. в НАСВ були організовані пілотні «Курси навчання капеланів» (*У Національній академії сухопутних військ завершився перший в Україні Курс військових капеланів за участі іноземних інструкторів*). Впродовж двох тижнів представники різних релігійних конфесій, що входять до Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, обговорювали проблематику, яка виникає під час роботи капеланів у військах, та вивчали іноземний досвід служби священників у Збройних Силах. Цей досвід українському духовенству передавали представники

Королівської служби капеланів Канади. У Курсах підготовки військових капеланів взяли участь 24 священнослужителі, серед яких є християни – представники православних конфесій, греко-ката римо-католики, євангельські християни – баптисти, п'ятидесятники, євангелісти, а також капелани-імами.

Подібні заходи були у Київській Богословській семінарії, в парафіях УГКЦ. Відбувався активний обмін досвідом пастирської роботи в зоні АТО. Курси капеланів регулярно відвідує зарубіжна місія капеланів, іноземні інструктори залучені до підготовки військових священників.

Душпастирська служба з часу виникнення теперішньої війни пройшла етапи від стихійного волонтерського капеланства до організації штатної структури у ЗС України. Так, на сьогоднішній день інститут капеланів юридично оформлений, штатна структура капеланської служби затверджена і військові душпастирі приступають на законних підставах до роботи у військах ЗС України. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів з 15 травня 2017 р. у всіх бойових частинах та підрозділах ЗС України затверджуються посади військових капеланів.

Списки кандидатів були попередньо погоджені душпастирською Радою при Міністерстві оборони України. Після співбесіди з командирами військових частин капелани отримують призначення. Встановлення капеланства у ЗС України здійснюється у два етапи: на першому етапі, до кінця червня 2017 р., військові капелани були призначені до бойових частин та підрозділів, а на другому, до кінця 2017 р., – в усі підрозділи Збройних Сил України.

Передбачено, що у бойових бригадах працюватиме від 2 до 4 військових священників. В той же час МО України не відмовляється від волонтерської місії, яку у військах здійснюють українські конфесії, тому нештатні капелани-волонтери зможуть постійно знаходитись з бійцями на передовій (*Військові капелани працюють у всіх бойових частинах вже з 15 травня 2017р.*).

«Є священники, які вже закінчили військові кафедри, – повідомляє голова Синодального управління військового духовенства, – зокрема, це військовий інститут Національного університету імені Тараса Шевченка та кафедра військової підготовки

Національного університету біоресурсів та природокористування» *(Вовкодав)*.

Встановлення для капеланів штатних посад у військових підрозділах стало викликом для конфесій, що діють на території України. «Планується, що Законом України буде передбачено не більше 500 воїнів на одного капелана, – розповідає владика Іоан. – Якщо врахувати чисельність нашої армії зараз, то жодна конфесія не готова надати таку кількість капеланів. Отже, нам потрібен певний час, аби виховати плеяду військових священників, які матимуть відповідну освіту» *(Вовкодав)*. Процес нарощування капеланського потенціалу в Україні продовжується. Адже війна триває, а атеїстів на війні, за словами учасників АТО – ООС, практично не буває.

З початком російської агресії, вже навесні 2014 р. сотні священників добровільно вирушили на передову. Наприклад, ієромонах Макарій із чоловічого православного монастиря у м. Жидачеві (Львівська обл.) пішов капеланом на службу у зону АТО ще від початку проведення бойових дій *(Монах з Волині – на передовій з початку АТО)*.

Капеланами-волонтерами у зону АТО пішли священнослужителі УГКЦ (Української греко-католицької церкви) отці Іван (Гопко), Юрій (Лисишин), Любомир (Яворський), Іван (Гуня) та багато інших. За перші два роки бойових дій на Сході України було здійснено 395 ротацій (кожна по 35 – 45 діб) священників УГКЦ у зоні АТО *(О. Любомир Яворський)*. В цілому, з весни 2014 р. (початку російської агресії) УГКЦ (станом на 29 грудня 2016 р.) провела 474 ротації священників в зоні бойових дій терміном 30 – 45 днів. Тільки за перші два місяці 2017 р. у зоні АТО працювало 152 греко-католицьких військових капелани *(Капелани УГКЦ в зоні АТО)*.

У бойовій обстановці на душпастиря покладається вирішення таких завдань: моральна та духовна підтримка воюючих, допомога пораненим, їхня евакуація, проведення служб та похорону, робота із військовополоненими.

Згідно з існуючими правилами капелани працюють у підрозділах, що діють на передньому краї, якнайближче до лінії вогню. Додатковими функціями діяльності капелана у війську є залучення його до членства в комісіях із заохочення, розслідування

злочинів, улагодження конфліктів та створення доброзичливого мікроклімату у військових частинах.

Багато волонтерів-священників за сумлінну душпастирську працю відзначено високими нагородами. Наприклад, капелан УГКЦ отець Андрій Зелінський, автор книги «Соняхи. Духовність на час війни», який постійно здійснював служіння у зоні АТО, один із перших нагороджений орденом «Народний Герой України» (*Капелана Андрія Зелінського нагороджено орденом «Народний Герой України»*).

Під час бойових дій, в екстремальних умовах для бійця нерідко не має значення приналежність пастиря до певної конфесії, бо всі ці відмінності перекриваються прагненням людини на межі життя і смерті почути слово Боже, прочитати молитву, сповідатися, покаятися, причаститися.

Наприклад, в зоні бойових дій виконує свої пастирські обов'язки капелан протестантської церкви «Філадельфія» В'ячеслав (Бевз), який пройшов підготовку на курсах в Центральному Будинку офіцерів ЗС України, здійснював душпастирську опіку українських бійців у частинах й підрозділах у боях під Волновахою, Маріуполем та інших районах бойових дій. Військовослужбовці довіряють йому, прислухаються до його порад хоча б тому, що він разом з ними під вогнем противника долає усі тяготи окопного життя і краще за інших бачить і знає потреби солдатів на війні (*Капелан Вячеслав Бевз*). Для воїнів у цьому випадку стає неважливою приналежність духовного отця до конкретної релігійної організації, парафії або конфесії.

Волонтери-священнослужителі під час поїздок на передову лінію фронту виступали і джерелом інформації з високим рейтингом довіри, особливо якщо йшлося про «гарячі новини» із зони АТО. Новини волонтерів-капеланів про ситуацію на фронті ставали джерелом інформації і масово поширювалися в друкованих та електронних засобах масової інформації. І мова не лише про бої, а особливо – про втрати, смерті, поранення наших бійців, проведення рятувальних робіт серед цивільного населення у зоні АТО – ООС.

До функцій волонтерів-священників у бойових діях на Сході України входили, перш за все, проведення сповіді, причастя,

відспівування загиблих, а також освячення техніки, індивідуальні бесіди з військовослужбовцями, проведення занять із християнської етики.

Надзвичайно важливою є роль волонтерів-священників у знятті стресового синдрому та укріпленні морально-психологічного стану військовослужбовців. Ця плідна напружена робота має позитивні результати. Наприклад, командування 81-ї ОАБ проінформувало ЗМІ, що за час опіки з'єднання капеланами УГКЦ у бригаді не сталося жодного випадку самогубства (*Блаженніший Святослав...*).

Волонтери-священнослужителі ведуть історію своєї діяльності із часів Євромайдану, вони приймали активну участь у створенні добровольчих батальйонів, які захистили незалежність Держави. Капелан УПЦ (КП) Валентин (Серовецький) один з перших організував проведення ранкових молебнів на сцені Майдану, а після його перемоги благословляв перші добровольчі батальйони з числа активістів Євромайдану перед відправкою їх на Схід України. Отець Валентин – військовий священник 92-ї бригади ЗСУ, а згодом капелан батальйону «Айдар», пройшов війну і важкий полон в «ЛНР», але загинув в автомобільній катастрофі (*Під Києвом загинув капелан, який побував у полоні «ЛНР»*).

Важливим моментом в організації пастирської опіки особового складу ЗС України є створення низки громадських організацій, таких як «Міжконфесійний батальйон військових капеланів». Перші поїздки капеланів-волонтерів із цієї організації у зону АТО почалися ще у квітні 2014 р. й тривають донині. За період існування батальйону було зроблено більше сотні виїздів волонтерів-священників «Міжконфесійного батальйону військових капеланів». На час завершення АТО та переходу її до стадії ООС, в складі батальйону, за попередніми підрахунками, служили більше 100 духовників, підготовлених для роботи на фронті.

Капелани «Міжконфесійного батальйону військових капеланів» у період з осені 2014 р. і до весни 2015 р. вели пастирське служіння в Донецькому аеропорту не тільки як священники, але і в якості психологів та парамедиків. У складі «Міжконфесійного батальйону військових капеланів» працювали капелани-інструктори з тактичної медицини і медичної евакуації, які здатні

навчати військовослужбовців наданню першої допомоги при пораненнях. З 2016 р. на базі батальйону був створений підрозділ військових психологів для роботи як в зоні АТО, так і в навчальних центрах (*Батальйон військових капеланів*).

Ще одним напрямом стала робота волонтерів-священників із реабілітації військових, що повернулися із зони бойових дій. «Всеукраїнське міжконфесійне релігійне християнсько-військове братство» реалізує Програму діяльності на 2017 – 2021 рр., яка включає в себе акцію «Солдат повертається додому» (*Програма «Солдат повертається до дому» в дії*).

Триває створення законодавчої бази капеланської служби. Ухвалити закон щодо військового капеланства парламент України досі не спромігся – попри те, що законопроектів за цей час було розроблено аж три.

Перший за № 10244-1 Верховна Рада України попереднього VIII скликання в червні 2019 р. навіть ухвалила у першому читанні. Проте після позачергових парламентських виборів законотворчий процес щодо цієї теми в Раді нового скликання розпочався наново.

У вересні 2020 р. був зареєстрований у Верховній Раді законопроект № 4148 «Про військове капеланство у Збройних Силах України», але який згодом відкликали.

Ще один проект «Закону про Службу військового капеланства» № 4626 було подано до Верховної Ради вже в січні 2021 р. Документ розглянув парламентський комітет з питань національної безпеки, оборони та розвідки. У травні 2021 р. Верховна Рада прийняла за основу законопроект № 4626 «Про Службу військового капеланства», який утворює Службу військового капеланства як самостійний структурний підрозділ у складі військових формувань. Зазначається, що капелани є військовослужбовцями та мають відповідні соціальні гарантії.

Блаженніший Святослав – глава УГКЦ, згадуючи важкий шлях українського військового душпастирства, який розпочався після здобуття Україною незалежності, говорив: «Коли греко-католики вперше постукали до брам військових частин, їм було дуже непросто. Адже командування ще перебувало під впливом радянських стереотипів, не розуміючи ролі й місця священника в армії. Замполіти тривалий час вважали, що можуть замінити

будь-кого – від тата і мами до духовника. Перелам стався відносно недавно. Капелани пішли з Євромайдану із добровольцями у степи Донбасу – на передову і в дії показали, хто є такі. Наразі статус військового капелана поволи набуває звичних для багатьох розвинених країн правових абрисів, закріплюючи їх як штатну інституцію Збройних Сил» (*Карпюк*).

Висновки. Таким чином, до початку російсько-української війни (2014 р.) становлення процесу військового капеланства мало безсистемний та спорадичний характер. Важливу роль тут відіграло відкриття храмів, каплиць на території дислокації військових частин, організація курсів підготовки священнослужителів для ЗС України, утворення «Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства» (2002 р.).

Визначаючим чинником у відродженні інституту капеланства в Україні була участь священників–добровольців у відсічі російській агресії на Сході України. Сотні священників-волонтерів разом із добробатами вирушили на фронт з метою захистити Вітчизну. Значний був їхній внесок у розгортанні волонтерської допомоги для ЗС України. Вони були серед організаторів збору гуманітарної допомоги.

Інститут військових капеланів для ЗС України відродився із волонтерської душпастирської служби. Душпастирська служба є серйозною духовною основою зміцнення морально-психологічного стану військ, згуртування військових колективів і успішного виконання бойових завдань. Це підтверджує система підготовки і практика душпастирської опіки у зоні АТО – ООС.

Слід констатувати, що правове оформлення капеланства дещо затягнулося. На часі є прийняття незабаром Закону «Про Службу військового капеланства», який законодавчо завершить процес відродження військового капеланства у ЗС України й надасть новий поштовх розвитку душпастирського служіння у Збройних Силах України.

Використані посилання

Бураков Ю.В. (2020) Відродження капеланства у сучасному українському війську. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції*. 27 лист. 2020 р. Київ. НУОУ, С. 190–194.

Військові капелани запрацюють у всіх бойових частинах вже з 15 травня. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/vijskovi-kapelany-zapratsyuyut-u-vsih-bojovyh-chastynah-vzhe-z-15-travnya/>. (Дата звернення: 02.02.21)

Військові капелани про поїзду на передову. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FND3AwqoVTK>. (Дата звернення: 02.02.21)

Вовкодав Ю. *Духовенство в камуфляжі: як капелани служать у зоні АТО.* URL: <https://www.suvd.com.ua/uk/articles/duhovenstvo-v-kamufljazhi/show>. (Дата звернення: 02.02.21.)

Друздев О. (2017) Душпастирська опіка. *«Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор»*. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. С. 433 – 440.

«Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 677-р.

Капелан Вячеслав Бевз: *«Солдаты думали, что мы их забросаем цитатами из Библии, а мы стали просто с ними жить»*. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/5497bf2b1a684/>. (Дата звернення: 09.09.21).

Капелан и отец 35 детей: хочу рассказывать правнукам, как империя сломала зубы под Мариуполем. URL: <https://www.obozrevatel.com/interview/-90348-gennadij-mohnenko-kapellan-mariupol.htm>]. (Дата звернення 09.09.21).

Капелана Андрія Зелінського нагороджено орденом «Народний Герой України». URL: <http://glavnoe.ua/news/n221286>]. (Дата звернення: 09.09.21).

Капелани УГКЦ в зоні АТО. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/category/-pouyup/kapelany-ugkts-v-zoni-ato/>. (Дата звернення: 09.09.21).

Ковтунович Т., Привалко Т. (2019) *Капелани. На службі Богу і Україні*. Український інститут національної пам'яті. Київ. ФОП Гончарук А.Б., 424 с.

Карпюк Г. (2016) *Капелани – духовні батьки українських героїв*. URL: http://news.ugcc.ua/articles/kapelani__duhovn%D1%96_batki_ukrainskih_geroiv_77964.html (Дата звернення: 09.09.21).

Монах з Волині – на передовій з початку АТО. URL: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresouukrayinayedina/monakh-z-volyni-na-peredoviy-z-pochatku-ato/> (Дата звернення: 09.09.21).

Отець Любомир Яворський: За час війни на Сході вже відбулося 395 ротаций священників УГКЦ у зону АТО. URL: <http://catholicnews.org.ua/o-lyubomir-yavorskiy-za-chas-viyni-na-shodi-vzhe-vidbulosya-395-rotaciy-svyashchenikiv-ugkc-u-zoni>]. (Дата звернення: 09.09.21).

Під Києвом загинув капелан, який побував у полоні «ЛНР». URL: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kiyevom-pogib-kapellan-pobyvavshiy-plenu-lnr-1475513871.html>. (Дата звернення: 09.09.21).

Програма «Солдат повертається до дому» в дії. URL: http://viraichest.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9:2011-05-09-16-47-16&catid=1:bratstvo&Itemid=6. (Дата звернення 09.09.21).

Судін К. *Вони стоять заради нас...* URL: <http://old.dyvensvit.org/-articles/104871.htm> (Дата звернення: 09.09.21).

Томчук О.А. (2017) Душпастирська служба у зоні АТО серед військово-службовців Збройних Сил України та волонтерів. *Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива»*. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. С. 160.

Томчук О.А. (2018) Душпастирська опіка у волонтерському русі: окремі приклади. *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013-2017 років*. Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Львів, с. 280-284.

У Національній академії сухопутних військ завершився перший в Україні курс військових капеланів за участі іноземних інструкторів. URL: <http://www.asv.gov.ua/?q=news/2017/02/10/u-nacionalniy-akademiy-suhoputnyh-viysk-pershyy-v-ukrayini-kurs>. (Дата звернення: 09.09.21).

References

His Beatitude Sviatoslav met with military chaplains in Kramatorsk. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K7Um9sNtSfk> (Accessed 02.02.21.)

Burakov Yu. (2020) Revival of chaplaincy in the modern Ukrainian army. *Ukrainian Army: modernity and historical retrospective: collection of materials I International scientific-practical conference*. 27 November 2020. Kyiv. National Defense University of Ukraine, p. 190-194.

Military chaplains will work in all combat units since May 15. URL: <http://kapelanstvo.org.ua/vijskovi-kapelany-zapratsyuyut-u-vsih-bojovyh-chastynah-vzhe-z-15-travnnya/>. (Accessed 02.02.21.)

Military chaplains about a trip to the advanced anti-terrorist operation. URL: <http://zolochiv.net/vijskovi-kapelany-pro-pojizdku-na-peredovu-ato-video/>. (Accessed 02.02.21.)

Vovkodav Yu. *Clergy in camouflage: how chaplains serve in the anti-terrorist operation zone*. URL: <https://opinionua.com/2018/02/28/duxovenstvo-v-kamuflyazhiyak-kapelani-sluzhat-u-zoniato/>. (Accessed 02.02.21.)

Druzdiev O. (2017) Pastoral care. *"Between war and catholicity. Socio-cultural integration and adaptation of migrants from Donbass and Crimea. Western Ukrainian vector"*. P. 433 - 440.

Cabinet of Ministers of Ukraine - Order of July 2, 2014 № 677-r. "On the service of the military clergy (chaplaincy) in the Armed Forces, the National Guard, the State Special Transport Service and the State Border Guard Service". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-%D1%80> (Accessed 09.09.21).

Chaplain Vyacheslav Bevez: *"The soldiers thought we were throwing quotes from the Bible at them, but we just started living with them."* URL: <http://www.theinsider.ua/politics/5497bf2b1a684/>. (Accessed 09.09.21).

Chaplain and father of 35 children: I want to tell my great-grandchildren how the empire broke its teeth near Mariupol. URL: <https://www.obozrevatel.com/interview/90348-gennadij-mohnenko-kapellan-mariupol.htm>]. (Accessed 09.09.21).

Chaplain Andriy Zelinsky was awarded the Order of the People's Hero of Ukraine. URL: <http://glavnoe.ua/news/n221286>]. (Accessed 09.09.21).

Chaplains of the UGCC in the anti-terrorist operation zone. URL: <http://kapelanstvo.org.ua/category/novyny/kapelany-ugkts-v-zoni-ato/page/14/>. (Accessed 09.09.21).

Kovtunovich T., Privalko T. (2019) *Chaplains. In the service of God and Ukraine.* Kyiv, Ukrainian Institute of National Memory. 424 p.

Karpyuk G. (2016) *Chaplains are the spiritual fathers of Ukrainian heroes.* URL: http://news.ugcc.ua/articles/kapelani__duhovn%D1%96_batki_ukrainskih_geroiv_77964.html. (Accessed 09.09.21).

A monk from Volyn has been at the forefront since the beginning of the anti-terrorist operation. URL: https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoru_ukrayin_ayedina_monakh-z-volyni-na-peredoviy-z-pochatku-ato/. (Accessed 09.09.21).

Father Lubomyr Yavorsky: During the war in the East, 395 rotations of UGCC priests to the anti-terrorist operation zone have already taken place. URL: <http://catholicnews.org.ua/o-lyubomir-yavorskiy-za-chas-viyni-na-shodi-vzhe-vidbulosya-395-rotacyi-svyashchenikov-ugkc-u-zoni>]. (Accessed 09.09.21).

A chaplain who had been taken prisoner by the Luhansk People's Republic died near Kyiv. URL: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kiyevom-pogib-kapellan-pobyvavshiy-plenu-lnr-1475513871.html>. (Accessed 09.09.21).

The program "Soldier returns home" in action. URL: http://viraichest.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=9:2011-05-09-16-47-16&catid=1:bratstvo&Itemid=6. (Accessed 09.09.21).

Sudin K. *They stand for us...* URL: <http://old.dyvensvit.org/articles/104871.html>. (Accessed 09.09.21).

Tomchuk O. (2017) Pastoral service in the anti-terrorist operation zone among servicemen of the Armed Forces of Ukraine and volunteers. *Proceedings of the II All-Ukrainian scientific-practical conference "Ukrainian army: modernity and historical retrospective"*. Kyiv, Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine, 160 p.

Tomchuk O. (2018) Pastoral care in the volunteer movement: some examples. *About dignity. Volunteer movement in Ukraine 2013-2017*. Lviv, National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies, p. 280 - 284.

The first in Ukraine course of military chaplains with the participation of foreign instructors has ended at the National Academy of Land Forces. URL: <http://www.asv.gov.ua/?q=news/2017/02/10/u-nacionalny-akademiy-suhoputnyh-viysk-pershyy-v-ukrayini-kurs>. (Accessed 09.09.21).

Burakov Y., Tomchuk A.

REVIVAL OF CHAPELISM IN THE MODERN UKRAINIAN ARMY

The article analyzes the phenomenon of formation and development of chaplaincy in the Armed Forces of Ukraine at the present historical stage. It is proved that the Institute of Military Chaplains for the Armed Forces of Ukraine originated from the volunteer pastoral service. Hundreds of priest-volunteers, after the Russian Federation's attack on Ukraine, the annexation of Crimea, and the occupation of Donetsk and Luhansk oblasts, went to eastern Ukraine with prosperity to defend and repel the

Russian aggressor. The important role of priests-volunteers in the ATO-OOS zone for the development of the volunteer movement of assistance to the Armed Forces of Ukraine is noted. They were among the organizers of trips to the front, collecting humanitarian aid. The Institute of Military Chaplains for the Armed Forces of Ukraine arose from the volunteer pastoral service. This is confirmed by the system of training and practice of pastoral care in the area of anti-terrorist operation - environmental protection. The functions of volunteer priests in the ATO-OOS zone in eastern Ukraine included, first of all, confessions, communions, burial of the dead, as well as consecration of equipment, individual conversations with servicemen, and Christian ethics classes. It is stated that the pastoral service is a serious spiritual basis for strengthening the moral and psychological condition of the troops, uniting military teams and successfully completing combat missions. An important point in the organization of pastoral care of the personnel of the Armed Forces of Ukraine in the anti-terrorist operation zone is the creation of a number of public organizations, such as the "Interfaith Battalion of Military Chaplains". The first trips of chaplains-volunteers from this organization to the anti-terrorist operation zone began in April 2014 and continue to this day. During the existence of the battalion, more than a hundred volunteers of the "Interfaith Battalion of Military Chaplains" visited the anti-terrorist operation zone.

Keywords: chaplain, pastoral service, volunteer-clergyman, volunteer movement of assistance to the Armed Forces of Ukraine.

УДК 355.015 (477)

ВИЗДРИК В.С.

<https://orcid.org/0000-0001-5427-5825>

ТКАЧУК П.О.

<https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.45-60>

РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКА (2008 р.) ТА ВІРМЕНО- АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА (2020 р.) ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Аналізуються російсько-грузинська та вірмено-азербайджанська війни у візії української суспільно-політичної думки. Акцентовано увагу на інтерпретації перебігу бойових дій українською політичною елітою, представниками політичних партій, провідними мас-медіа країни. Показано ставлення вищого керівництва держави, центральних органів влади до збройних конфліктів у Кавказькому регіоні, наголошено на їх підтримці територіальної цілісності Грузії та Азербайджану. Відзначено, що події «п'ятиденної війни» у Грузії національно-патріотична українська громадськість розцінювала кризь призму можливого вторгнення російських військ на територію Української держави, зокрема на Кримський півострів. Зазначено, що прихильники Російської Федерації звинувачували керівництво Грузії у спробі дестабілізації етнополітичної ситуації у Кавказькому регіоні, покладали на нього відповідальність за численні жертви та руйнування. Показано, що значний відгомін в українській суспільно-політичній думці отримали події вірмено-азербайджанського збройного протистояння, зважаючи на підтримку Російською Федерацією не визнаних європейськими державами республік Закавказзя, а також її окупацію Кримського півострова.

Ключові слова: російсько-грузинська війна, вірмено-азербайджанська війна, суспільно-політична думка, Україна, засоби масової інформації, політична еліта.

Актуальність проблеми. Воєнні конфлікти у Кавказькому регіоні – одна з тематичних ніш, яка більше ніж два десятиліття перебуває у центрі уваги політичної еліти України, експертів-аналітиків, відображається на шпальтах періодичних видань. Особливу увагу український соціум звертає на російсько-грузинський збройний конфлікт (2008 р.), оскільки чимало експертів із цією війною пов'язує агресію РФ 2014 року у

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Ткачук Павло Олександрович, ад'юнкт науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Виздрик В.С., Ткачук П.О., 2021

Криму. Зазначають, що лідер РФ В. Путін усвідомив свою безкарність, переконався у: а) недієздатності політичних інститутів ЄС; б) «неповороткості» НАТО, яке продемонструвало нездатність оперативно реагувати на виклики сучасності. У контексті українських реалій (окупація Кримського півострова) значне зацікавлення українського політикуму та ЗМІ викликали також події 44-денної вірмено-азербайджанської війни, зважаючи на спробу Азербайджану силою зброї відновити контроль над територією (Нагірний Карабах), яку понад три десятиліття контролювали сепаратисти у співпраці з Вірменією та Росією.

Аналіз історіографії. Сучасна українська історіографія, на жаль, не приділяє належної уваги візії українського суспільства щодо подій у Кавказькому регіоні. Джерельну основу статті становлять матеріали українських ЗМІ, інформаційні звернення, повідомлення політичних партій, публічні виступи української політичної/соціокультурної еліти, документи центральних органів влади, мемуари відомих громадсько-політичних діячів. Основна мета розвідки – аналіз подій російсько-грузинської та вірмено-азербайджанської війн крізь призму української суспільно-політичної думки.

Виклад основного матеріалу. З геополітичної точки зору на сьогодні Кавказький регіон – один із найнестабільніших, зважаючи на періодичні спалахи військово-політичних конфліктів. У 2008 р. окреслену тезу підтвердила російсько-грузинська війна, яка сколихнула світову громадськість, знайшла широкий відгомін в українській суспільно-політичній думці. Її аналіз доречно розпочати із книги третього Президента України В. Ющенка «Недержавні таємниці. Нотатки на берегах пам'яті» (2014 р.), який у розділі «Грузія 08.08.08» подав власне бачення тогочасних подій, акцентувавши увагу на бездіяльності українського уряду та підступності опозиції. «По факту агресії з боку Росії ані Парламентом України, ані урядом на чолі з Юлією Тимошенко не була дана відповідна оцінка, – писав Віктор Ющенко. – Я не розраховував на велику підтримку, але мені здавалося, що до цього зобов'язує етика: уряд мав встати на позицію президента і підтримати її, бо це позиція України. Ось це – по-перше. А по-друге, опозиція була ще більш зухвалою, іще більш цинічною – це була друга держава у державі. І якщо згадати тодішні новини,

абсолютна більшість українських каналів копіювали подачу, стилістику і зміст російських новин» (*Віктор Ющенко: Чому після Грузії – Україна, 2021*).

Власне В. Ющенко звертає увагу громадськості на тому факті, що «оцінки цього конфлікту на українських каналах надто часто були тотожними тим, які звучали з кремлівських рупорів». Він констатував, що «з боку опозиції продовжувалася необмежена критика дій президента України – і це була новина номер один. Опозиція, взагалі побоялась виступити одним фронтом за українські інтереси, хоча, можливо, в опозиційній Партії регіонів були й такі люди, які вважали, що це небезпека для України також. Але корпоративні розрахунки виявилися сильнішими, ніж національні» (*Віктор Ющенко: Чому після Грузії – Україна, 2021*).

«Хвалити Ющенка в Україні – річ вкрай невдячна. Та й, будемо чесними, хіба багато є причин для цього? Впевнений, частина скаже, що заслуг у третього президента немає взагалі. А час його президентства – це час розчарувань і втрачених можливостей. Але 7 серпня, як на мене, треба віддати йому належне. Саме цього дня 12 років тому почалась російсько-грузинська війна. І поведінка Ющенка тоді заслуговує на повагу. Не лише через зброю, яку Україна постачала до Грузії...», – писав журналіст «Радіо Свобода» Л. Стек (*Треба віддати Ющенку належне..., 2021*).

Власну оцінку російсько-грузинському збройному конфлікту висловив голова Верховної Ради України А. Яценюк. У перший день воєнного конфлікту він провів консультації в режимі телефонних розмов із спікером грузинського парламенту Д. Бакрадзе, головою Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації С. Мироновим та спікером Державної Думи Російської Федерації Б. Гризловим. Головною темою обговорення стала ситуація, що склалася в зоні грузино-південноосетинського конфлікту (*Голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк провів консультації..., 2021*). А. Яценюк закликав своїх співрозмовників зробити все можливе, аби «негайно припинити бойові дії та розпочати мирні переговори з метою переведення вирішення конфлікту у мирне русло» (*Голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк провів консультації..., 2021*).

Висловлюючи свою особисту позицію щодо російсько-грузинського збройного конфлікту А. Яценюк зазначав, що «визнання Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії відбулося всупереч численним резолюціям Ради Безпеки ООН, у тому числі, і № 1582 від 28 січня 2005 року та №1808 від 25 квітня 2008 року, які визнають дотримання позицій всіх держав-членів, у тому числі і Російською Федерацією, принципів суверенітету, незалежності, територіальної цілісності Грузії в межах її міжнародно визнаних кордонів...» (*Позиція Голови Верховної Ради України А.П. Яценюка..., 2021*).

Констатуємо: позиція провладних політичних сил України була на боці Грузії, однак варто визнати той факт, що діаметрально протилежну точку зору відстоювала українська опозиція (КПУ, Партія Регіонів та ін.). «Грузія, почавши вночі війну в Південній Осетії з обстрілу і вбивства мирних жителів, діяла, м'яко кажучи, надто емоційно і злочинно», – відзначав, зокрема, В. Янукович. Лідер української опозиції підкреслив, що Росія «явно не була ініціатором цього конфлікту». Він також заявив, що «будь-які спроби насильно загнати Україну в НАТО приречені на провал» (*В. Янукович: Дії Грузії в П. Осетії – злочин..., 2021*).

Однак, не усі члени Партії Регіонів дотримувалися подібних переконань. Так, міністерка охорони здоров'я Р. Богатирьова відповідаючи на запитання журналістів про те, чи підтримує вона позицію Президента В. Ющенка щодо територіальної цілісності Грузії чи схиляється на бік В. Януковича, який закликав до визнання Південної Осетії та Абхазії, сказала, що «Янукович висловив лише власну думку, яка не відображає позицію партії». Як результат, 1 вересня 2008 р. Партія Регіонів виключила її зі свого складу та зі складу Політради. Водночас один із лідерів регіоналів О. Єфремов, зазначив, що заява В. Януковича була результатом консолідованої точки зору Політради Партії Регіонів. «Це не була думка однієї людини», – резюмував він (*Чи розколюється Партія регіонів через війну в Грузії і НАТО, 2021*).

Значно радикальнішим у своїх поглядах були українські комуністи. Так, П. Симоненко узагалі вважав необхідним порушити кримінальну справу за фактом незаконного постачання

української зброї до Грузії. «Той, хто своїми незаконними діями і за рахунок українського народу сприяв озброєнню режиму Саакашвілі [Президент Грузії – Авт.], повинен відповісти перед законом як міжнародний злочинець» – відзначав він. При цьому лідер комуністів підкреслив, що у нього «немає ніяких сумнівів», що Президент України В. Ющенко був ознайомлений «з планами свого кума Саакашвілі про розв'язування війни на Кавказі». Він наголошував, що поставки української зброї до Грузії, «з благословення Білого дому», були давно узгоджені «між кумами-президентами» і спрямовані на підготовку «варварського нападу» на мирне південно-осетинське місто (*Симоненко хочет уголовное дело по поставкам оружия в Грузию, 2021*).

Парламент України намагався висловити власну позицію у питанні російсько-грузинської війни. Народні депутати підготували 7 постанов Верховної Ради VI скликання, в яких намагалися виразити свою позицію щодо російсько-грузинського конфлікту, об'єднавши їх під загальною вивіскою «Про військову агресію Росії в Грузії». Жодна з цих постанов не отримала достатньої кількості голосів для прийняття (*Як Верховна Рада у 2008 році [не] визнавала агресію Росії проти Грузії, 2021*). Ініціаторами п'яти постанов були депутати з коаліції («Наша Україна – Народна Самооборона», «Блок Юлії Тимошенко»), ще двох – опозиційні депутати. Депутати з фракції «НУНС» ініціювали чотири постанови, депутати Партії Регіонів, КПУ та БЮТ – по одній (*Постанова Верховної Ради України «Про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія», 2021*).

«Відмінність цих постанов полягала у тому, що їх автори по-різному трактували та оцінювали дії Росії в Грузії» (*Постанова Верховної Ради України «Про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія», 2021*), – зауважували журналісти. Загалом всі постанови можна поділити на три групи. Перша – це ті, які засуджували агресію Росії проти Грузії (№ 3053 авторства депутатів В. Ар'єва та Ю. Стеця, № 3054 – депутатів Ю. Костенка та Ярослава Джоджика, № 3082 – Б. Тарасюка). До другої групи можна віднести проекти № 3076 та № 3076-2, які були більш поміркованими та прямо не

засуджували дії Російської Федерації. До третьої групи належать постанови № 3070 та № 3076-1, які називали агресором Грузію, а російські війська – «миротворчим контингентом». Автором першої постанови був лідер КПУ П. Симоненко, другої – депутат від Партії Регіонів О. Лукаш (*Як Верховна Рада у 2008 році [не] визнавала агресію Росії проти Грузії, 2021*).

Вірмено-азербайджанський збройний конфлікт (2020 р.) поділив українське суспільство на прихильників Азербайджану (переважно проєвропейськи налаштовані громадяни України) та сторонників Вірменії (здебільшого проросійськи налаштовані жителі нашої держави). «Для України це стало додатковим викликом, адже одну зі сторін конфлікту ми визначили серед наших стратегічних партнерів. Це накладає певні зобов'язання, проте дії Києва виявилися зовсім не партнерськими, – зазначав редактор «Європейської правди» Ю. Панченко (*За крок від великої війни: чим особливий новий конфлікт Вірменії та Азербайджану, 2021*).

Журналісти зауважували, що на жаль, конфлікт у Нагірному Карабасі не має простого рішення. Він багато у чому відмінний від ситуації у Криму чи на Донбасі, тож, попри схожі елементи, абсолютної аналогії між ними немає. Та попри це, одного дня Києву все ж доведеться визначатися з пріоритетами. У тому числі – приміряючи свою відповідь до того, що ми хочемо чути від наших стратегічних партнерів у разі загострення бойових дій між Україною та РФ» (*За крок від великої війни: чим особливий новий конфлікт Вірменії та Азербайджану, 2021*).

Позиція української влади у період вірмено-азербайджанського збройного конфлікту була послідовною та виваженою. Її озвучив Президент України В. Зеленський: «Україна та Азербайджан підтримують один одного в питаннях відновлення суверенітету та територіальної цілісності обох держав у межах міжнародно визнаних кордонів» (*Зеленський і Алієв обговорили війну на Донбасі та конфлікт у Нагірному Карабасі, 2021*). Президент України вважав, що на прикладі конфлікту Азербайджану та Вірменії навколо Нагірного Карабаху українці й західні партнери України мають зрозуміти, що «заморожених конфліктів» немає. «Я хотів би, щоб у цьому питанні наша держава, наші медіа,

наше суспільство й особливо наші західні партнери звернули на це увагу. Їх просто не існує. І ось вам приклад такого. Чому? Тому що він може бути заморожений на деякий час», – сказав він 2 жовтня 2020 р. (*Зеленський і Алієв обговорили війну на Донбасі та конфлікт у Нагірному Карабасі*, 2021).

Певний дисонанс у цій злагодженій зовнішньополітичній кампанії України викликали слова народного депутата від партії «Слуга Народу» Л. Марченко, яка 1 жовтня 2020 р. заявила, що Україна «не пройде повз» надання військової допомоги Азербайджану, якщо виникне необхідність (*Депутатка «слуги» каже, що Україна за потреби військово підтримає Азербайджан...*, 2021). «Україна готова на різних майданчиках підтримувати Азербайджан. Це і військова підтримка, і гуманітарна всім тим, що треба буде в майбутньому. Це військова ситуація», – заявила Л. Марченко в етері «Україна 24» (*Депутатка «слуги» каже, що Україна за потреби військово підтримає Азербайджан...*, 2021). У відповідь партія «Слуга народу» зробила офіційну заяву, в якій відзначено: «Повідомляємо, що особисті думки депутатів не є офіційною позицією фракції. І, тим паче, офіційною позицією держави. Народні обранці можуть висловлювати свої міркування та пропозиції з будь-яких питань. Проте рішення про надання допомоги іншим державам може ухвалювати тільки уряд та президент України» (*У «Слузі народу» прокоментували заяву Марченко щодо військової допомоги Азербайджану*, 2021).

«Що стосується мого ставлення до надання військової допомоги – це прерогатива верховного головнокомандувача..., – констатував В. Зеленський. – Тут у нас зрозуміла і виважена позиція: ми закликаємо до діалогу між Азербайджаном і Вірменією і закликаємо до деескалації цього конфлікту. Що стосується відносин з Азербайджаном, вони в останній рік-два особливі, це правда. Вони серйозні, потужні. Ми підтримуємо суверенітет і територіальну цілісність Азербайджану і вони так само завжди, коли ми говоримо про Крим, говорять, що була незаконна анексія Криму і завжди підтримують нашу цілісність» (*Зеленський розповів про чітку позицію по Карабаху і військовій допомозі*, 2021).

Проросійські політичні сили в Україні декларували свою підтримку Вірменії. Так, І. Ківа (ОПЗЖ) в етері телеканалу

«NewsOne» озвучив скандальну заяву, в якій заявив, що «конфлікт у Нагірному Карабасі – це продовження тисячолітньої християнсько-мусульманської війни», та додав, що «як християнин буде підтримувати саме Вірменію». У свою чергу, посольство Азербайджану в Україні обурилося закликом народного депутата. «Подібні «висловлювання» народних обранців України не відповідають духу стратегічного партнерства між нашими країнами і можуть викликати лише крайнє обурення серед широкої громадськості як Азербайджану і Туреччини, так і української і світової громадськості», – зауважили в посольстві Азербайджану в Україні (*У Раді пропонують ввести кримінальне покарання для політиків за взаємодію з Кремлем, 2021*).

У стінах українського парламенту був підготовлений проєкт Постанови «Про Заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Нагірному Карабасі» (автор А. Поляков – голова підкомітету з питань дотриманням антикорупційного законодавства у сфері реформування оборонно-промислового комплексу Комітету Верховної Ради України з питань антикорупційної політики, член депутатської групи «Партія «За майбутнє»») (*Проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Нагірному Карабасі, 2021*). У цьому документі відзначено, що Верховна Рада вважає, що вирішення суперечок військовим шляхом є неприпустимим та таким, що порушує норми міжнародного права. Спроби Азербайджану відстояти власні інтереси військовими методами за активного посередництва Туреччини не забезпечать належного і мирного врегулювання конфлікту... Верховна Рада підтримує заклики міжнародної спільноти щодо необхідності якнайшвидшої стабілізації ситуації за рахунок політико-дипломатичних підходів. Альтернативи мирному переговорному процесу не існує» (*Проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Нагірному Карабасі, 2021*).

Проект Постанови не підтримало Міністерство закордонних справ України. «Враховуючи, що позиція України стосовно нагірнокарабахського конфлікту, яка містить заклик до припинення війни і кровопролиття та безумовної поваги територіальної цілісності Азербайджану, була неодноразово озвучена Президентом Володимиром Зеленським та Міністром закордонних справ

Д. Кулебою, МЗС пропонує утриматися від ухвалення Верховною Радою запропонованого проєкту Заяви Верховної Ради України», – резюмували у відомстві (*Пропозиції Міністерства закордонних справ України, 2021*).

Натомість у Заяві МЗС України у зв'язку із завершенням війни в Нагірному Карабасі від 11 листопада 2020 р. йдеться про те, що Україна вітає припинення Азербайджаном і Вірменією бойових дій у районі нагірнокарабаського конфлікту. «Вважаємо, що наступним кроком має стати відновлення стабільності і життєдіяльності регіону, а також продовження міжнародних зусиль для досягнення повного врегулювання нагірнокарабаського конфлікту на основі міжнародного права. Україна незмінно і беззастережно підтримує територіальну цілісність Азербайджанської Республіки в міжнародно-визнаних кордонах. Цей принцип є основоположним для України, що досі потерпає від російської агресії і частина території якої залишається під тимчасовою окупацією Росії», – констатували українські дипломати (*Заява МЗС України у зв'язку із завершенням війни в Нагірному Карабасі, 2021*).

Віце-прем'єр-міністр – міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України О. Резніков у квітні 2021 р. відвідав азербайджанське місто Агдам (майже 30 років знаходилося під контролем так званої Нагірно-Карабаської Республіки) і вкотре наголосив: «Ми поважаємо територіальну цілісність Азербайджану. Вважаємо, що ніхто не має права змінювати кордони, які встановлені і визнані на міжнародному рівні. Ми завжди будемо на вашому боці. Вважаємо, що на сьогоднішній день у нас є напрямки для взаємодії і партнерства» (*Український віце-прем'єр відвідав повернуте Азербайджаном місто в Нагірному Карабасі, 2021*).

Реакція українських медіа на вірмено-азербайджанську війну різнилася. Так, «Радіо Свобода» зазначало: «Азербайджан досяг результатів у війні в Карабасі передусім тому, що покладався не лише на дипломатичні зусилля... Подобається це чи ні, але ця війна показала помилковість заяв деяких політиків, що у XXI-у столітті не залишається місця для вирішення територіальних суперечок воєнним шляхом...» (*Війна в Карабасі: уроки для України та її армії, 2021*).

Військовий експерт М. Самусь зазначав, що у XXI столітті «долю війни вирішують високотехнологічні системи – сучасний зв'язок, системи розвідки, системи визначення цілей, системи ураження..., вірмени у своїх відкритих окопах часто ставали легкою мішенню для безпілотників. І це стосується не тільки дронів» (*Війна в Карабасі: уроки для України та її армії, 2021*). За словами військового оглядача О. Арестовича, воєнні дії в Карабасі ускладнювалися гірською місцевістю, скельно-бетонними позиціями, які сторони створювали десятки років (*Військовий експерт розкрив деталі конфлікту у Нагірному Карабасі, 2021*).

Зі свого боку військовий оглядач Ю. Бутусов наголошував, що Україні важливо засвоїти досвід не лише Азербайджану, а й Вірменії. «Нинішнє військово-політичне керівництво України ніякої військової реформи не проводить, армія залишається організованою за давно застарілою радянською моделлю – стверджував експерт (*Війна в Карабасі: уроки для України та її армії, 2021*).

На геополітичний характер збройного протистояння Вірменії і Азербайджану вказував журналіст, публіцист В. Портников: «Уже в перші дні нової карабаської війни мені доводилося стверджувати, що це – не війна Азербайджану проти Вірменії, це не геополітичне посилення Туреччини і навіть не демонстрація переваги «війни дронів» над старою пострадянською армією. А банальна операція відплати, яку президент Росії Володимир Путін організував не стільки проти Карабаху, скільки проти вірменського народу, який наважився відмовитися від корумпованої проросійської влади в ході чергової революції на пострадянському просторі» (*Азербайджан і Вірменія пов'язані кривою мотузкою. Її вузол знаходиться в Кремлі, 2021*).

У статті Д. Поповича, яку він підготував спеціально для інтернет-порталу «Слово і Діло» зазначено: «стає абсолютно очевидним, що наступ у Нагірному Карабасі Азербайджан веде «з подачі» Анкари. І це не стільки війна між Вірменією і Азербайджаном, скільки війна між Туреччиною і Росією. А розв'язала її саме Туреччина, використовуючи дружній їй Азербайджан в якості тарана. Про це свідчить наростаючий масштаб бойових дій і активна позиція турецької сторони. Очевидно, що

в цьому випадку бойові дії будуть вестися або до останнього азербайджанського солдата, або до вирішення всіх військових завдань, «нарізаних» Реджепом Ердоганом. Якщо Азербайджан зачистить Нагірний Карабах, то з'являється загроза повторення кривавих Сумгаїтських подій» (*Азербайджанський таран і турецький гамбіт: чому почалася війна в Нагірному Карабасі, 2021*).

Фахівець з міжнародної політики аналітичного центру «Український інститут майбутнього» І. Куса вважав, що «РФ фактично стала на бік Вірменії, хоча не дозволяє собі однозначних заяв, на кшталт Ердогана, і не може собі це дозволити, оскільки є співголовою групи ОБСЄ. Фактично вона виступає за те, щоб зберегти статус-кво, тобто протистоїть військовій ескалації з боку Азербайджану і Туреччини» (*Війна не може тривати довго..., 2021*). «Головною метою Азербайджану у військовому загостренні в Нагірному Карабасі були переговори на вигідних для нього умовах», – підкреслював директор Центру близько-східних досліджень І. Семиволос. «Я думаю, це образне твердження від Азербайджану – «йти до кінця», тому що ключове завдання Азербайджану – змусити Вірменію сісти за стіл переговорів і на вигідних для себе умовах укласти мир» (*Війна за Нагірний Карабах..., 2021*), – підкреслив він.

Загалом в українському суспільно-політичному дискурсі події вірмено-азербайджанського конфлікту не отримали особливого розголосу. Головними політичними подіями 2020 року в світі жителі України вважали вибори у США (29%), епідемію COVID-19 і пов'язані з нею протиепідемічні заходи (27,5%) і тільки 5% – війну в Нагірному Карабаху*.

Висновки. Військові конфлікти у Кавказькому регіоні 2008 і 2020 років знайшли своє відображення в українській суспільно-політичній думці. Політики, експерти, журналісти давали власні оцінки російсько-грузинському та вірмено-азербайджанському

* Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 4 по 9 грудня 2020 року методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондентів. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з ймовірністю 0,95.

збройним конфліктам. Візія (бачення) цих військових конфліктів різнилася в залежності від політичних, ідеологічних чинників. Вивчення досвіду конфліктів у Кавказькому регіоні є корисним для українського політичного та військового керівництва.

Використані посилання

Азербайджан і Вірменія пов'язані кривавою мотузкою. Її вузол знаходиться в Кремлі. URL: <https://gazeta.ua/blog/54164/azerbajdzhan-i-virmeniya-povuazani-krivavoyu-motuzkoju-i-yi-vuzol-znahoditsya-v-kremli> (Дата звернення: 01.06.2021).

Азербайджанський таран і турецький гамбіт: чому почалася війна в Нагірному Карабасі. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/01/colonka/denys-popovych/svit/azerbajdzhanskyj-taran-tureczkyj-hambit-chomu-pochalasya-vijna-nahirnomu-karabasi> (Дата звернення: 05.06.2021).

В. Янукович: Дії Грузії в П. Осетії – злочин. URL: <https://www.rbc.ru/politics/05/09/2008/5703cec29a79473dc8148bc4> (Дата звернення: 01.04.2021).

Пропозиції Міністерства закордонних справ України до проекту Закону України Постанова Верховної Ради України «Про заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Нагірному Карабасі». URL: <https://www.kmu.gov.ua/-bills/proekt-postanovi-pro-zaavu-verkhovnoi-radi-ukraini-shchodo-situatsii-v-nahirnomu-karabasi> (Дата звернення: 03.06.2021).

Війна в Карабасі: уроки для України та її армії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-v-karabasi-uroky-dlya-ukrainy-ta-yiyi-armiyi/30939727.html> (Дата звернення: 13.06.2021).

Війна за Нагірний Карабах: експерт назвав головну мету Баку. URL: <https://glavred.info/ua/world/voyna-za-nagornyy-karabah-ekspert-nazval-glavnyuyu-cel-baku-10208645.html> (Дата звернення: 12.06.2021).

Війна не може тривати довго. Експерт розповів, за яких умов почнуться переговори щодо Карабаху. URL: <https://suspilne.media/68567-ne-moze-trivati-dovgo-ekspert-rozpoviv-za-akih-umov-pocnutsa-peregovori-sodo-nagirnogo-karabahu/> (Дата звернення: 01.06.2021).

Військовий експерт розкрив деталі конфлікту у Нагірному Карабасі. URL: <https://wz.lviv.ua/news/421184-viiskovyj-ekspert-rozkryv-detali-konfliktu-u-nahirnomu-karabasi> (Дата звернення: 15.06.2021).

Віктор Ющенко: Чому після Грузії – Україна? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/08/8/149175/> (Дата звернення: 21.06.2021).

Голова Верховної Ради України Арсеній Яценюк провів консультації із Спікером Грузинського парламенту Д. Бакрадзе, Головою Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації С. Мироновим та Спікером Державної Думи Російської Федерації Б. Гризловим щодо мирного врегулювання ситуації в зоні грузино-південноосетинського конфлікту. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/15549.html?search=%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%96%D1%97> (Дата звернення: 01.06.2021).

Депутатка «слуги» каже, що Україна за потреби військово підтримає Азербайджан. Аваков пропонує шукати їй таблетки. URL: <https://hromadske.ua/>

posts/deputatka-marchenko-zayavila-sho-ukrayina-za-potrebi-vijskovo-pidtrimaye-azerbaydzhan-avakov-zaperechuye (Дата звернення: 11.06.2021).

За крок від великої війни: чим особливий новий конфлікт Вірменії та Азербайджану. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/09/28/7114757/> (Дата звернення: 07.06.2021).

Заява МЗС України у зв'язку із завершенням війни в Нагірному Карабасі. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-u-zvyazku-iz-zavershennyam-vijni-v-nagirnomu-karabasi> (Дата звернення: 01.06.2021).

Зеленський і Алієв обговорили війну на Донбасі та конфлікт у Нагірному Карабасі. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2839561-zelenskij-i-aliev-obgovorili-vijnu-na-donbasi-ta-konflikt-u-nagirnomu-karabasi.html> (Дата звернення: 13.06.2021).

Зеленський розповів про чітку позицію по Карабаху і військовій допомозі. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/2/7268605/> (Дата звернення: 05.06.2021).

Позиція Голови Верховної Ради України А.П. Яценюка стосовно визнання Російською Федерацією незалежності Південної Осетії і Абхазії. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/15428.html?search=%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%96%D1%97> (Дата звернення: 02.06.2021).

После войны в Грузии сторонники Симоненко и Януковича стали любить Россию еще больше. URL: <https://glavnoe.ua/news/n12742> (Дата звернення: 17.06.2021).

Постанова Верховної Ради України «Про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія». URL: <https://ips.ligazakon.net/-document/DF2DN00A?an=3> (Дата звернення: 03.06.2021).

Проект Постанови про Заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Нагірному Карабасі. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70248 (Дата звернення: 15.06.2021).

Симоненко хочет уголовное дело по поставкам оружия в Грузию. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2008/08/9/4446892/> (Дата звернення: 22.06.2021).

Треба віддати Юценку належне: 12 років тому російські бомбардувальники в Грузії збивалися українськими ракетами. URL: <https://novynarnia.com/2020/08/07/-yuschenko-georgia/> (Дата звернення: 04.06.2021).

У «Слuzі народу» прокоментували заяву Марченко щодо військової допомоги Азербайджану. URL: <https://www.unian.ua/politics/azerbaydzhan-u-sluzi-narodu-prokomentuvali-zayavu-marchenko-shchodo-viyskovoji-dopomogi-azerbaydzhanu-novini-ukrajina-11168402.html> (Дата звернення: 01.06.2021).

У Раді пропонують ввести кримінальне покарання для політиків за взаємодію з Кремлем. URL: <http://///UMOLODA.KYIV.UA/NUMBER/3647/2006/150788/> (Дата звернення: 13.06.2021).

Український віце-прем'єр відвідав повернуте Азербайджаном місто в Нагірному Карабасі. URL: https://lb.ua/news/2021/04/14/482379_ukrainskiy_vitsepremier_vidvidav.html (Дата звернення: 11.06.2021).

Чи розколюється Партія регіонів через війну в Грузії і НАТО? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/8/3550222/> (Дата звернення: 14.06.2021).

Як Верховна Рада у 2008 році [не] визнавала агресію Росії проти Грузії.
URL: <https://rada.oporuaa.org/novynu/novini/23287-уак-verkhovna-rada-u-2008-rotsine-vyznavala-ahresiiu-rosii-proty-hruzii> (Дата звернення: 12.06.2021).

References

Azerbaijan and Armenia are connected by a bloody rope. Its hub is in the Kremlin.
URL: <https://gazeta.ua/blog/54164/azerbajdzhan-i-virmeniya-povyazani-krivavoyu-motuzkoyu-yiyi-vuzol-znahoditsya-v-kremli> [ukr]

Azerbaijani ram and Turkish gambit: why the war in Nagorno-Karabakh began.
URL: <https://www.slovoidiло.ua/2020/10/01/kolonka/denys-popovych/svit-azerbajdzhanskyj-taran-tureczkyj-hambit-chomu-pochalasya-vijna-nahirnomu-karabasi> [ukr]

Viktor Yanukovych: Georgia's actions in Ossetia are a crime. URL: <https://www.rbc.ru/politics/05/09/2008/5703cec29a79473dc8148bc4> [ukr]

Proposals of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine to the Draft Law of Ukraine of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Situation in Nagorno-Karabakh". URL: <https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-postanovi-pro-zayavu-verkhovnoi-radi-ukraini-shchodo-situatsii-v-nagirnomu-karabasi> [ukr]

The war in Karabakh: lessons for Ukraine and its army. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyina-v-karabasi-uroky-dlya-ukrainy-ta-yiyi-armiyi/30939727.html> [ukr]

Nagorno-Karabakh war: expert named Baku's main target. URL: <https://glavred.info/ua/world/voyna-za-nagorny-karabakh-ekspert-nazval-glavnyu-ucel-baku-10208645.html> [ukr]

The war cannot last long. The expert told under what conditions the talks on Karabakh will start. URL: <https://suspilne.media/68567-ne-moze-trivati-dovgo-ekspert-rozporoviv-za-akih-umov-pocnuta-peregovori-sodo-nagirnogo-karabahu/> [ukr]

A military expert has revealed details of the Nagorno-Karabakh conflict. URL: <https://wz.lviv.ua/news/421184-viiskovy-ekspert-rozkryv-detali-konfliktu-u-nahirnomu-karabasi> [ukr]

Victor Yushchenko: Why Ukraine after Georgia? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/08/8/149175/> [ukr]

The Chairman of The Verkhovna Rada of Ukraine, Arseniy Yatsenyuk, consulted with the Speaker of the Georgian Parliament D. Bakradze, the Chairman of the Federation Council of the Federal Assembly of the Russian Federation S. Mironov and the Speaker of the State Duma of the Russian Federation B. Gryzlov on the peaceful settlement of the Georgian-South Ossetian conflict. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/15549.html?search=%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%96%D1%97> [ukr]

The "servant" deputy says that Ukraine will support Azerbaijan militarily if necessary. Avakov offers to look for her pills. URL: <https://hromadske.ua/posts/deputatka-marchenko-zayavila-sho-ukrayina-za-potrebi-vijskovo-pidtrimaye-azerbajdzhan-avakov-zaperechuye> [ukr]

One step away from the great war: what is special about the new conflict between Armenia and Azerbaijan. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/09/28/7114757/> [ukr]

Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine in connection with the end of the war in Nagorno-Karabakh. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-u-zvyazku-iz-zavershennyam-vijni-v-nagirnomu-karabasi> [ukr]

Zelensky and Aliyev discuss war in Donbass and conflict in Nagorno-Karabakh. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2839561-zelenskij-i-aliev-obgovorili-vijnu-na-donbasi-ta-konflikt-u-nagirnomu-karabasi.html> [ukr]

Zelensky spoke about a clear position on Karabakh and military aid. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/2/7268605/> [ukr]

Position of the Chairman of The Verkhovna Rada of Ukraine AP Yatsenyuk on the recognition by the Russian Federation of the independence of South Ossetia and Abkhazia. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/15428.html?search=%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%96%D1%97> [ukr]

After the war in Georgia, supporters of Symonenko and Yanukovych began to love Russia even more. URL: <https://glavnoe.ua/news/n12742> [ukr]

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On Recognition of the Independence of the Republic of South Ossetia and the Republic of Abkhazia". URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DF2DN00A?an=3> [ukr]

Draft Resolution on the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Situation in Nagorno-Karabakh. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/-webproc4_1?pf3511=70248

Symonenko wants a criminal case on the supply of weapons to Georgia. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2008/08/9/4446892/> [ukr]

We have hand it to Yushchenko: 12 years ago, Russian bombers in Georgia were shot down by Ukrainian missiles. URL: <https://novynarnia.com/2020/08/07/-yuschenko-georgia/> [ukr]

The People's Service commented on Marchenko's statement on military aid to Azerbaijan. URL: <https://www.unian.ua/politics/azerbaydzhan-u-sluzi-narodu-prokomentovali-zayavu-marchenko-shchodo-viyskovoji-dopomogi-azerbaydzhanu-novini-ukrajina-11168402.html> [ukr]

The Rada proposes to introduce criminal penalties for politicians for interacting with the Kremlin. URL: <http://UMOLODA.KYIV.UA/NUMBER/3647/2006-150788/> [ukr]

The Ukrainian Deputy Prime Minister visited the city returned by Azerbaijan in Nagorno-Karabakh. URL: https://lb.ua/news/2021/04/14/482379_ukrainskiy_-vitsepremier_vidvidav.html [ukr]

Is the Party of Regions split over the war in Georgia and NATO? URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/8/3550222/> [ukr]

As the Verkhovna Rada in 2008 [did not] recognize Russia's aggression against Georgia. URL: <https://rada.oporaua.org/novyny/novini/23287-yak-verkhovna-rada-u-2008-rotsi-ne-vyznavala-ahresiiu-rosii-proty-hruzii> [ukr]

Vyzdryk V., Tkachuk P.

**RUSSIAN-GEORGIAN (2008) AND ARMENIAN-AZERBAIJANI (2020)
WARS IN THE UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE**

The Russian-Georgian and Armenian-Azerbaijani armed conflicts are characterized in the vision of Ukrainian socio-political thought. Emphasis is placed on the interpretation of the course of hostilities by the Ukrainian political elite, representatives of political parties, and the country's leading mass media. The attitude of the top leadership of the state and central authorities to the armed conflicts in the Caucasus region is shown, and their support for the territorial integrity of Georgia and Azerbaijan is emphasized. It is proved that Ukrainian socio-political thought reacted briskly to the course of the armed confrontation between the Russian-Georgian Armed Forces (2008) and the armies of Azerbaijan and Armenia (2020). It was stated that the Ukrainian mass media (media) covered in detail the Karabakh conflict, the occupation of part of the territory of Georgia by Russian troops, and provided their own interpretation of the causes and consequences of the armed escalation in the region of hostilities. It is noted that the events of the "five-day war" in Georgia were viewed by the national-patriotic Ukrainian public through the prism of a possible invasion of Russian troops into the territory of the Ukrainian state, in particular the Crimean peninsula. It is noted that sympathizers of the Russian Federation accused the Georgian leadership of trying to destabilize the ethno-political situation in the Caucasus region, blaming it for numerous casualties and destruction. It is shown that the events of the Armenian-Azerbaijani armed confrontation received a significant echo in Ukrainian socio-political thought, given the Russian Federation's support for the republics not recognized by European states in the Caucasus, as well as its occupation of the Crimean Peninsula (2014).

Keywords: Russian-Georgian war, Armenian-Azerbaijani war, socio-political thought, Ukraine, mass media, political elite.

ПОДІ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1921)

У статті аналізуються проблеми, пов'язані із перебуванням підрозділів Дієвої Армії УНР на території Волинської губернії в жовтні-листопаді 1921 р. Звернута увага на передумови й підготовку військового походу на територію УСРР, зокрема на волинський терен. Визначено напрямки організаційної роботи щодо максимального поширення повстанського руху на територію радянської України; обґрунтовано, спираючись на зміни у суспільно-політичній ситуації в УСРР, найвіддаліший момент для партизанського походу в Україну.

З'ясовано взаємини керівництва Партизансько-повстанського штабу з очільниками повстанських загонів на території Волинської губернії, проаналізовано причини поступового послаблення повстанського руху.

Визначено причини згортання партизанського походу в Україну, з'ясовано обставини повернення Волинської групи на територію II Речі Посполитої. Названо прізвиська вояків народжених на Волині, страчених більшовиками в м. Базар на Житомирщині.

Ключові слова: Українська революція, Директорія УНР, Другий зимовий похід, еміграційний уряд, Волинська губернія, більшовицьке заплілля, Дієва армія УНР, Партизансько-повстанський штаб.

Постановка проблеми та її актуальність. Початок 1921 р. для учасників українського державотворчого руху був невдалим через низку причин. Найголовніша серед них – втрата власної території. Укладення Ризького договору між Польською державою та РРФСР 18 березня 1921 р. ще більше ускладнило військово-політичну ситуацію навколо боротьби за українську незалежність. Цей епізод східноєвропейської політики початку 20-х років ХХ ст. став поворотним етапом не лише для долі української державності, але й для населення більшості територій Східної Європи. Підписавши договір, керівник Другої Речі Посполитої Юзеф Пілсудський задовольнив територіальні претензії частини польських політиків і бізнесу, насамперед представників великого

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О. Й., 2021

землевласництва та буржуазії. Радянська Росія, забезпечивши собі мир на західних кордонах, змогла зосередитися на боротьбі з військами генерал-лейтенанта Петра Врангеля та внутрішньою опозицією.

У цих обставинах став актуальним військовий похід (партизанський рейд) українського війська більшовицьким запіллям з території Другої Речі Посполитої. Пріоритетними напрямками впродовж весни-літа 1921 р. були Волинь, Поділля, Бессарабія. Проте в цей період українське еміграційне керівництво не спромоглося налагодити ефективну комунікацію з представниками повстанського руху на прикордонних теренах, не змогло залишити місцеве українське населення в своєму інформаційному полі. Врешті відсутність комунікації та переконання, що в радянській Україні переважна більшість селян готова взяти до рук зброю проти владної системи УСРР, не дозволили еміграційним політикам сформуваати правильну та ефективну систему антирадянської боротьби на підконтрольній більшовикам території України.

Другий зимовий похід військових з'єднань української армії, які станом на осінь 1921 р. підтримували еміграційний уряд Директорії, а організаційно підпорядковувалися Партизансько-повстанському штабу, став можливим завдяки тиску на еміграційне політичне керівництво частини української військової старшини. Його перебіг на прикордонних до Другої Речі Посполитої територіях України щоразу насичується новими фактами, які з'являються завдяки розширенню дослідницького поля. Не складає винятку Волинь, територія якої була безпосереднім ареалом повстанської боротьби під час Другого зимового походу армії УНР.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Під час роботи над статтею стало очевидним, що обрана проблема має наукову доцільність, адже нові матеріали про Другий зимовий похід продовжують періодично з'являтися в науковому дискурсі України. Розробляючи регіональний (волинський) аспект Листопадового рейду 1921 р., аналізували праці безпосередніх учасників тих подій та дослідження сучасних вітчизняних науковців. На увагу, на наш погляд, заслуговують праці *О. Удовиченка* (подає

загальну характеристику повстанських груп, напрямки руху по території УСРР) (1995), *Д. Герчанівського* (повідомляє про перебіг бою повстанців поблизу с. Малі Миньки) (1969), *Ю. Тютюнника* (з'ясовує обставини підготовки розвідувального походу групи В. Нельговського на Волинь, озвучує місце дислокації членів ППШ після повернення з України) (1924), *Р. Ковалю* (зібрав спогади учасників Другого зимового походу щодо Житомирщини) (2020), *В. Савченка* (синхронізував у часі бойові дії повстанців на території різних адміністративних одиниць) (2016) тощо.

Мета та завдання дослідження. Беручи до уваги стан наукової розробки обраної проблеми, розглянемо події напередодні та під час Другого зимового походу армії УНР (1921), які розгорталися на території Східної Волині – частині УСРР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після підписання Польською державою з РРФСР Ризького договору (18 березня 1921 р.) Директорія УНР втратила союзника у боротьбі з російським й українським більшовизмом та позбавилася значної частини етнічної території. Дієва армія УНР, перейшовши на територію сусідньої Польщі, була інтернована, а більшість її вояків потрапила до таборів. Очевидно, що певна частка українських політиків і військовиків сподівалися на допомогу недавнього союзника озброєнням, вишколом та підготовкою до боротьби українських вояків проти радянської влади в Україні.

У найближчі весняно-літні місяці польський уряд лише фрагментарно підтримував українські військово-політичні потуги, так і не сформувавши єдиної думки щодо українського мілітарного й державницького питання. Натомість Симон Петлюра, незважаючи на територіальні втрати, вважав за необхідне продовжувати боротьбу за українську справу та намагався коригувати і налагоджувати взаємодію всіх українських еміграційних політичних сил. Тут мова йде про республіканські політичні сили, діяльність яких мала координувати Директорія УНР, яку ще восени 1920 р. проголошено єдиним українським еміграційним політичним центром.

Саме навесні 1921 р. Головний отаман С. Петлюра, бажаючи вивчити становище, в якому опинились інтерновані українські

вояки, дав доручення генерал-хорунжому Всеволоду Петриву здійснити інспекторську поїздку по таборах і подати звіт з фактичним фізичним, психоемоційним та ідеологічним станом українських вояків до Вищої військової ради. Стан, насамперед моральний, в якому перебували українські старшини і стрільці, був жахливим.

Тому наступним кроком Головного отамана стало розпорядження про проведення в усіх таборах для інтернованих українців курсу військового навчання та курсу українознавства із обов'язковим вивченням української мови. У таборах було засновано військові старшинські школи, культурно-освітні курси, відкрито майстерні, почали видаватися українські часописи та журнали (*Удовиченко, 1995: 187*).

Ймовірно, що інтерес до відродження бойового духу українських вояків підігрівався повідомленнями про наростання селянських повстань на території радянської України. За підрахунками Тараса Гунчака, навесні 1921 р. кількість повстанців на землях УСРР сягала 40 тис. осіб (*Гунчак, 1993: 182*). Найбільше невдоволення висловлювали українські селяни Поділля, Волині, Київщини, Полтавщини.

Так, 7 квітня Головний український народний повстанчий (повстанський) комітет Волині та Поділля на чолі з П. Павлюком, що базувався в м. Остріг, скерував Головному отаману листа, в якому зазначав, що на нараді 16 березня ними було вирішено «негайно стати до боротьби з ворогом-напасником – большевиками московськими та їх прибічниками з єдиним гаслом – «вся влада на Україні законному Урядові У.Н.Р. на чолі з Головним Отаманом С. В. Петлюрою та Радою Республіки» (*Сергійчук, 2009: 421*). Подібні повстанські органи навесні 1921 р. діяли в інших адміністративних одиницях на території Волинського краю.

Відтак 12 березня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра підписав наказ про підготовку до загальноукраїнського повстання проти радянської влади. Для цього він передбачав залучити більшість дрібних повстанських загонів, які розрізнено й малоефективно діяли на підконтрольній більшовикам території. Організований при Головній команді військ УНР у польському місті Тарнові Партизансько-повстанський штаб (ППШ) під

керівництвом генерал-хорунжого Юрія Тютюнника повинен був розробити стратегію майбутнього повстання в Україні, налагодити співпрацю з урядами й командуванням армій Польщі та Румунії на предмет військової допомоги. Так, польська влада обіцяла вже до квітня 1921 р. організувати та озброїти ударну групу у кількості 2 тис. осіб з числа інтернованих вояків Дієвої армії УНР.

Піднесення партизансько-повстанського руху на території УСРР навесні-влітку 1921 р. потребувало підвищення уваги з боку ППШ. Для узгодження дій партизанських загонів було необхідно збільшити кількість зв'язкових та розширити регіон взаємодії. Для налагодження контакту з повстанськими загонами на території УСРР, переходу через радянсько-польський кордон зв'язкових і розвідників, за погодженням з польською адміністрацією, було створено спочатку два прикордонних контрольно-пропускних пункти (КПП) в Тернополі і Дубно (з підпунктами у Ланівцях, Корці і Підволочиську). Їх очолили офіцери польської армії чи розвідки, однак більшість організаційної роботи виконували спеціально підготовлені українські старшини. Прикордонну територію УСРР було поділено на зони обслуговування кожним із контрольно-пропускних пунктів. До 1 червня 1921 р. через ці контрольно-пропускні пункти перекинуто в радянську Україну майже 200 українських старшин (*ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 157, арк. 5*).

Влітку 1921 р. додатково відкрито ще кілька ККП. Насамперед вони були облаштовані у Кременці (з підпунктами у Шумську і Куніві), у Копиченцях (з підпунктами у Кудринці, Скалі, Гусятині), у Рівному (з підпунктами в Острозі, Уст'є, Сатанові), у Сарнах (*ЦДАВОВУ, ф. 2297, оп. 2, спр. 3-а, арк. 38*). Структурування роботи цих одиниць дозволило перекинути в Україну вже у червні поточного року 137 старшин – організаторів партизанського руху, у липні-серпні – 144 особи (*ЦДАВОВУ, ф. 2297, оп. 2, спр. 29, арк. 34*).

На фоні виконання союзницьких домовленостей з радянською Україною уряд Другої Речі Посполитої заборонив українські інституції, діяльність яких була ворожою щодо УСРР. За цих обставин Партизансько-повстанський штаб переїхав до Львова,

де розмістився у приміщенні 2-го відділу Генерального штабу польських військ. Там велику організаторську роботу розгорнув помічник генерал-хорунжого Ю. Тютюнника полковник Юрій Отмарштайн (*Верига, 2005: 323*).

Готуючись до антирадянського повстання в Україні Головний отаман С. Петлюра вимагав від свого найближчого оточення суворого дотримання умов конспірації. Більшість українських вояків, які проходили відповідний вишкіл у таборах для інтернованих не знали коли, яким чином і де відбудеться їхнє залучення до боротьби проти радянського режиму. В умовах підвищеної конспірації через польсько-український кордон на Волинь та Поділля були відправлені емісари Партизансько-повстанського штабу для налагодження контактів із повстанськими загонами на території прикордонних повітів, створення координаційних центрів партизанського руху, закладення базису підпільної повстанської мережі.

Керівники ППШ умовно поділили територію України на п'ять повстанських груп і двадцять два повстанські райони. Райони, відповідно, поділялися на повстанські комітети. Так, голова Радомишльського українського повстанського комітету, повстанського відділу ім. Івана Мазепи, підполковник армії УНР Юліан Мордалевич був призначений командувачем Другої (Північної) повстанської групи (фронту) повстанських сил Правобережної України, яка регіонально підпорядковувала собі повстансько-партизанські загони на Київщині, Поліссі, Волині та більшій частині Поділля (*Савченко, 2016: 437*). Її територія простягалася: на півдні – від м. Черкаси до м. Ямпіль; на заході – р. Збруч – по Волині до польського кордону; на півночі – р. Прип'ять – Турів – Гомель; на сході – по р. Дніпро.

На території Східної Волині в цей час діяли партизанські загони кількох повстанських отаманів, серед яких: Струка (Коростень, Радомишль та навколишні села), Лисиці (Коростень та околиці), Бабича (Попільня, Паволоч). Ці та інші повстанські загони організаційно підпорядковувалися підполковнику Ю. Мордалевичу. Великі повстання виникали на Київщині та Волині, де окрім названих вище отаманів діяли загони Орлика, Богатиренка, Цвітковського, Гонти, Дерещука та інших (*Верига, 2005: 314-315*). Зокрема, загін Струка, що діяв в районі

Коростень – Житомир – Козятин нараховував до 3 тис. осіб (Литвин, 2000: 317).

Як показав наступний перебіг подій, саме весна 1921 р. була найвдалішим періодом для підняття загальноукраїнського повстання проти радянської влади. У цей період Волинь та її населення були готовими до антирадянського повстання. Опорою для нього могли стати не лише розрізнені партизанські загони, але й значна частина українського селянства, невдоволеного політикою продрозверстки, а також окремі червоні командири, які розчарувалися у соціально-економічній політиці більшовиків і готові були пристати до повстанців. Однак початок загальноукраїнського повстання відклався, насамперед із політичних причин.

Наступною датою антибільшовицького походу мало стати 20 травня. За генеральним планом виступу загони Симона Петлюри і Бориса Савінкова мали перейти через польсько-радянський кордон та, об'єднавшись з місцевими повстанськими загонами, провести мобілізацію селян Волині. Прогнозована загальна чисельність повстанців мала сягнути 20 тис. До неї могли долучитися 5 тис. українських вояків з числа інтернованих до польських таборів, озброєних і обмундированих поляками (Савченко, 2016: 437). Після укомплектування місцевими добровольцями ця ударна група з території Волині повинна була повести наступ на Київ. Однак ця дата була перенесена на середину червня, а згодом ще на пізніший термін.

У цей період відбулася зміна настроїв повстанців, послаблення їхньої мотивації та активності. Частина з них розійшлася по домівках, частина перейшла на бік радянської влади, частина залишила межі радянської України. Так, у травні 1921 р. командувач Другої повстанської групи Ю. Мордалевич прибув у розташування 14-го полку РСЧА в м. Брусилів Житомирського повіту, де перейшов на бік радянської влади. У зв'язку з тим, що він не виказав мережі цієї групи її вдалося зберегти. Новим командувачем Північної повстанської групи став отаман Орлик (Федір Артеменко).

Влітку 1921 р. безпосередньо на Волині було сформовано 9-й повстанський район загальною чисельністю 700 осіб. На чолі

цього повстанського району перебував отаман Петро Филоненко (орієнтовна чисельність його загону – 300 бійців). До складу Волинської групи, окрім загону П. Филоненка, входили загони отаманів Заклинюка, Воловського, Куруха, Верховського, чисельність яких була меншою, – близько 100 повстанців (*Савченко, 2016: 442*).

Керівництво Партизансько-повстанського штабу пропонувало отаману Орлику до 1 вересня завершити бойову підготовку своїх бійців та бути готовим у будь-який момент надати допомогу українському війську, частина якого мала перейти польсько-український кордон на території Волині. У разі початку повстання бійці отамана Орлика повинні були паралізувати залізничний та шосейних рух, пошкодити телефонний зв'язок між підрозділами червоної армії. Для цього необхідно було пошкодити залізничні лінії Овруч – Мозир, Малин – Київ, Козятин – Фастів, Вінниця – Козятин, шосе Житомир – Київ, заблокувати шляхи вздовж р. Прип'ять, щоб унеможливити пересування радянських військ (*Сергійчук, 2009: 439*).

Наприкінці літа 1921 р. начальник українського Партизансько-повстанського штабу генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, зважаючи на неодноразові перенесення походу на територію радянської України та оперуючи старими (станом на пік селянсько-повстанського руху) відомостями, зажадав від польського командування та Головного отамана С. Петлюри призначення остаточної дати початку антирадянської повстанської акції. Своїм останнім і головним аргументом Ю. Тютюнник висував ультиматум, за яким, у разі зволікання з виступом, він сам поведе військо в Україну та підніме там загальнонародне повстання (*Савченко, 2016: 448*).

Аргументи польського Генерального штабу про те, що радянська каральна машина завдала значної шкоди повстанським загонам, а хвиля партизансько-повстанського руху на території радянської України пішла на спад не переконали керівника ППШ. Ю. Тютюнник наполягав на початку антирадянського виступу до 10 жовтня поточного року. Саме цю дату – 24-25 вересня 1921 р. затвердила розширена нарада Партизансько-повстанського штабу у Львові.

До кінця жовтня польська сторона же обумовлювала з керівництвом українського повстанського руху умови своєї допомоги та шляхи розгортання повстання на території Волині й Поділля. Зрештою, поляки погодилися на організацію у прикордонній смузі лише однієї озброєної групи кількістю 500 вояків.

До кінця вересня 1921 р. за допомогою поляків було озброєно та укомплектовано розвідувальний загін з тридцяти чоловік під командуванням генерал-хорунжого Василя Нельговського. Частина зброї ними була отримана у Львові, а частина у Рівному зі складів 13-ї польської дивізії (*Тютюнник. 1924: 76*). Перед загоном стояло завдання вивчити реальну ситуацію в радянській Україні, спробувати налагодити контакти з партизансько-повстанськими загонами Східної Волині, розгорнути агітаційну роботу серед місцевих селян. Регіоном діяльності команди генерал-хорунжого В. Нельговського було обрано Житомирський, Радомишльський, Мозирський, Овруцький, Звягельський райони (*Дмитрук, 2005: 83*). За сприяння Рівненського постерунку загін перекинуто до радянсько-польського кордону, який він успішно перейшов у ніч з 19 на 20 вересня в районі с. Устя та м. Городниця Рівненського повіту.

Незважаючи на проведену підготовчу роботу та вишкіл особового складу загону, завдання він не виконав. Керівник ППШ Ю. Тютюнник головною причиною невдачі групи генерал-хорунжого В. Нельговського вважав брак часу, відведеного на вивчення ситуації в запіллі ворога. Загін повернувся 20 листопада, «але дійсної ситуації своєчасно не виявив, бо навіть і за сприятливіших умов загін не встиг би виконати головного свого завдання за браком часу» (*Тютюнник. 1924: 76*).

Втім 17 жовтня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра підписав наказ про початок партизанського походу в Україну. Командувачем рейду було призначено генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, начальником штабу – полковника Ю. Отмарштайна (*Ковальчук, 2007: 67*). Під його керівництвом перебували: Бессарабська група (близько 300 осіб), Подільська група (близько 380 осіб) та Волинська група (близько 900 осіб).

Подільська група (командир – полковник Михайло Палій-Сидорянський, начальник штабу – полковник Сергій Чорний)

25 жовтня 1921 р. у складі 44 старшин та 330 козаків (*Удовиченко, 1995: 187*) перейшла р. Збруч у районі Гусятина. Групі поставлене завдання захопити у більшовиків коней (більшість складу цього формування становили кіннотники) та вийти у визначений район на з'єднання з головною Волинською групою повстанської армії.

Головною, а відтак і найбоездатнішою, серед партизансько-повстанських груп була Волинська, безпосередню команду над якою мав генерал-хорунжий Ю. Тютюнник. 4 листопада 1921 р. вона перейшла польсько-радянський кордон північніше Звягеля. Волинська група налічувала до 900 козаків, з яких 534 стрільці, 60 кіннотників, 80 осіб гарматного дивізіону, 50 – технічного війська, 170 осіб військових урядовців та 11 нестройових (*Шпілінський, 1932: 114*).

Генерал-хорунжий Ю. Тютюнник свій підрозділ поділив на групу полковника Л. Ступницького та Київську дивізію полковника М. Янченка (складалася з Київської бригади підполковника М. Шраменка та збірної бригади полковника Р. Сушка), гарматної бригади, кінної сотні, технічної сотні та польової варти (*Дмитрук, 2005: 83*). Начальником штабу Київської дивізії був підполковник Лушпенко, начальником оперативного відділу штабу – підполковник Ремболович (*Веремійчик, 2006: 59*).

Уже 7 листопада Волинська група провела успішну бойову операцію по захопленню м. Коростень. Місто було атакованим через села Жупани, Кожухівка та Чигири Київською дивізією, через села Краснопіль та Білощицю – групою полковника Л. Ступницького. Було захоплено залізничний вокзал та місцеву в'язницю, з якої визволено до 600 політичних в'язнів (*Коваль, 2020: 136*). Однак втримати його не змогла і під натиском більшовицького війська, два ешелони якого прибуло на станцію Коростень, відступила. Із Житомира на допомогу червоноармійцям підійшли два бронепотяги з особовим складом місцевої школи червоних командирів.

Радянський уряд України оголосив надзвичайний стан у Волинській, а також у Київській, Подільській та Одеській губерніях. Для протидії українським повстанцям отамана Ю. Тютюнника РВР Київського військового округу вислала в район Коростень – Овруч – Радомишль 44-ту та 45-ту стрілецькі дивізії, 7-му і 9-ту кавалерійські дивізії (*Веремійчик, 2006: 89*).

Українські повстанці змушені були відступити до с. Михайлівка. Там відбулася військова нарада, в якій взяли участь генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, полковники М. Янченко, Ю. Отмарштайн, Р. Сушко і Л. Ступницький, підполковник М. Шраменко (*Дмитрук, 2005: 93-94*). Було вирішено продовжувати рух в район Радомишль – Житомир.

Просування Волинської групи значно ускладнювали погодні умови та 9-та кавалерійська дивізія Григорія Котовського, яка від 12 листопада переслідувала повстанське військо. Не виправдалися сподівання генерал-хорунжого Ю. Тютюнника на підтримку його рейду місцевими повстанськими загонами. Від місцевих селян повстанська армія отримувала посильну допомогу, співчуття, але до зброї вони братися не бажали, бо не бачили перспективи перемоги. Аналізуючи становище Волинської групи в середині листопада 1921 р. Сергій Литвин прийшов до висновку, що «постійний ворожий натиск, безперестанні бої без сну і відпочинку, голод, сильні морози, бездоріжжя, надлюдська перевтома до решти виснажували напівроздягнуте, майже беззбройне українське вояцтво» (*Литвин, 2002: 56*).

13 листопада в с. Войташівці відбулася чергова нарада командирів Волинської групи. Враховуючи реальні обставини походу, було прийняте рішення про повернення на захід до кордонів з Другою Річчю Посполитою. Сотник Олександр Шпілінський вважав, що причиною такого рішення стало те, що «не відбулася зустріч ні з групою генерала Нельговського, ні з відділом окремого призначення підполковника Палія, які мали прибути в район сіл Заньки, Маньківка та Котівка» (*Шпілінський, 1932: 31*).

Саме про таке становище на 12 листопада 1921 р. повідомив на нараді у с. Войташівці начальник штабу Волинської групи полковник Ю. Отмарштайн. До зазначених причин слід додати ще й такі: невідповідність озброєння та обмундирування особового складу групи поставленим завданням, значна кількість поранених і важкопоранених осіб в обозі (разом близько 200 вояків), низька рухова та маневрена спроможність колони. Учасник Листопадового рейду В. Федорко згадував: «Запеклі бої відбувалися без перестанку, ворог чимраз більше насідав. Нарешті група не витримує й починає відступ до польських кордонів. Не вистачило набоїв» (*Федорко, 1973: 21*).

Волинська група потрапила в район концентрації кавалеристів дивізії Г. Котовського. Від Раївки повстанці йшли під прикриттям 2-ї бригади підполковника Миколи Шраменка, проте в Негребівці довелося прийняти ар'єргардний бій. Звідти через села Гуту й Комарівку відступили до Рудні. Там ар'єргардні бої вела комендантська сотня підполковника Грицька Дугельного та його помічника Дениса Ступи-Перебийноса (*Коваль, 2020: 143*).

17 листопада у битві поблизу с. Малі Миньки при річці Звіздаль Волинська група була розгромлена 9-ю кавалерійською дивізією Г. Котовського. 238 українських вояків полягло у цьому бою (*Герчанівський, 1969: 139*), 450 було захоплено у полон.

Відтак 22 листопада 1921 р. полонених повстанців привели до м. Базар. Тут їм було запропоновано перейти на службу до радянської влади та вступити до Червоної Армії. Після відмови 359 українських вояків розстріляно. Сьогодні можна назвати прізвища більшості волинян, які загинули в Базарі на Житомирщині: Митрофан Грох (м. Народичі Овруцького повіту), Федір Янишевський (с. Янівка Ковельського повіту), Микола Жуків (м. Житомир), Іван Дзячківський (м. Торчин Луцького повіту), Стефан Гаєвський (м. Рівне), Микола Саківський (Новоград-Волинський повіт), Олексій Сальський (м. Кременець), Тиміш Борщевський (с. Микулинці Новоград-Волинського повіту), Грицько Комащук (Новоград-Волинський повіт), Михайло Тимошук (с. Велика Березна Заславського повіту), Григорій Остремів (с. Кам'янка), Віталій Усенко (м. Житомир), Антін Клец (м. Заслав), Леонтій Копнюк (Овруцький повіт), Броніслав Білевич (с. Гвозді Новоград-Волинського повіту) (*Веремійчик, 2006: 153-244*).

Генерал-хорунжому Ю. Тютюннику з кількома десятками стрільців вдалося врятуватися від полону. На хуторах Мельники і Журба Ю. Тютюнник сформував із залишків Волинської групи кінний дивізіон. До його складу входило три сотні: під командою полковника Л. Ступницького (18 осіб), під командуванням сотника Хмари (35 осіб), під командою поручника Д. Герчанівського (34 особи) (*Веремійчик, 2006: 109*). В окрему групу було зібрано поранених і хворих. Ними опікувався лікар Плітас.

Вночі 20 листопада 109 бійців із Волинської групи перейшли радянсько-польський кордон (*Верига, 2005: 325*) та були інтерновані польськими прикордонниками. У м. Сарни більшість

українських вояків розійшлися. Співробітники Партизансько-повстанського штабу, які були серед інтернованих, повернулися у Львів та Рівне (*Тютюнник. 1924: 90*).

Подільська група під командуванням полковника М. Палія-Сидорянського, яка мала з'єднатися з військом генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в районі Коростеня, 6 грудня підійшла до кордону. Втративши надію на позитивний перебіг своєї акції, Подільська група перейшла радянсько-польський кордон біля с. Острів, де була інтернована поляками та переправлена до Рівного.

Фактично наприкінці листопада 1921 р. вичерпався український військово-політичний повстанський потенціал. Похід трьох повстанських груп на територію радянської України став останньою дієвою спробою захистити завоювання Української революції. Поразка Волинської групи та повернення її залишків на територію Польщі ознаменували завершення українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що територія Східної Волині, яка перебувала в складі УСРР, стала основним місцем партизанської діяльності Волинської групи генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в жовтні-листопаді 1921 р. З цим тереном пов'язані головні військові перемоги обох ворожих сторін. Тут страчено 360 повстанців, які відмовилися перейти на бік більшовиків. Разом із тим саме відсутність достовірної інформації про стан протестного руху на території підрадянської Волині (зниження інтенсивності на осінь 1921 р.) стала однією з причин поразки антибільшовицького повстання.

Використані посилання

Веремійчик О. (2006) *Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд*. Київ, Видавництво ім. Олени Теліги. с. 248.

Верига В. (2005) *Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: у двох томах*. Рівне, Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня». Т. 2. С. 496 с.

Герчанівський Д. (1969). *Вигнати окупанта*. Детройт. 154 с.

Гунчак Т. (1993) *Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії*. Київ, Либідь. 288 с.

Дмитрук В. (2005) *Вони боролися за волю України (Нарис історії боротьби проти тоталітарного режиму на Україні в 1921-1939 рр.)*. Луцьк, Волинська обласна друкарня. Т. II. 382 с.

Коваль Р. (2020) *Житомирщина в боротьбі*. Київ, Видавець Мельник М.Ю. 512 с.

Ковальчук М. 2007. *Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920*. Київ. 72 с.

Литвин С. (2000) *Симон Петлюра. 1917–1926*. Київ: Аквілон-Прес. 436 с.

Литвин С. (2002) Другий зимовий похід армії Української Народної Республіки. *Воєнна історія*. № 5-6.

Савченко В. (2016) *Дванадцять війн за Україну*. Київ, Нора-Друк. 480 с.

Сергійчук В. (2009) *Українські державники: Симон Петлюра*. Київ, ІПП Сергійчук М. І. 568 с.

Тютюнник Ю. (1924) *З поляками проти Вкраїни*. Харків, Державне видавництво України. 106 с.

Удовиченко О. (1995) *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921*. Київ, Видавництво «Україна». 206 с.

Федорко В. (1973) *Спогади з часів визвольної боротьби 1917-21 років*. Мельбурн, Видання Союзу Українських Комбатантів Вікторії. 24 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1078, оп. 2, спр. 157.

ЦДАВОВУ, ф. 2297, оп. 2, спр. 3-а.

ЦДАВОВУ, ф. 2297, оп. 2, спр. 29.

Шпілінський О. (1932) Базар А. (1921 р. – 1931 р.). *За Державність*. 36. 3. С. 109–134.

References

Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine, Kyiv (hereinafter – CSAHAU), fund 1078, list 2, case 157 (ukr).

CSAHAU, fund 2297, list 2, case 29 (ukr).

CSAHAU, fund 2297, list 2, case 3-a (ukr).

Dmytruk V. (2005) *They fought for the liberty of Ukraine (Outline of the history of struggle against the totalitarian regime in Ukraine during 1921-1939)*. Lutsk, Volyn regional printing house. V. II. p. 382 (ukr).

Fedorco V. (1973) *Memories from times of 1917–21 liberation struggle*. Melbourne: Publishing of the Union of Ukrainian Combatants of Viktoria. 24 p. (ukr).

Herchanivskiy D. (1969) *Expel the occupier*. Detroit. 154 p. (ukr).

Hunchak T. (1993) *Ukraine: first part of the XX century: Political history outlines*. Kyiv, Lybid. 288 p. (ukr).

Koval R. (2020) *Zhytomyr's area in struggle*. Kyiv, Publisher Melnyk M. 512 p. (ukr).

Kovalchuk M. (2007) *War with the Bolshevik's Russia for independence. 1917-1920*. Kyiv. 72 p. (ukr).

Lytvyn S. (2000) *Symon Petliura. 1917–1926*. Kyiv, Akvilon-Pres. 436 p. (ukr).

Lytvyn S. (2002) *The Second Winter Campaign of the Ukrainian People's Republic Army. Military history*. № 5-6 (ukr).

Savchenko V. (2016) *Twelve wars for Ukraine*. Kyiv, Nora-Druk. 480 p. (ukr).

Serhiichuk V. (2009) *Ukrainian statemen: Symon Petliura*. Kyiv, ІЕ Serhiichuk M. 568 p. (ukr).

Shpilinskiy O. (1932) Bazar (1921-1931). *For the Statehood*. V. 3. P. 109–134 (ukr).

Titunnyk Y. (1924) *With the Polish against Ukraine*. Kharkiv, State publishing house of Ukraine. 106 p. (ukr).

Udovychenko O. (1995) *Ukraine in the war for independence. History of organization and combat actions of the Ukrainian Military Forces in 1917–1921*. Kyiv: Publishing house «Ukraine». 206 p. (ukr).

Veremiichyk O. (2006) *The Second Winter Campaign or the November's Raid*. Kyiv: Publishing named after Olena Teliha. 248 p. (ukr).

Veruha V. (2005) *Liberation struggle in Ukraine during 1914–1923: in two volumes*. Rivne: Publishing of OSC «Rivne's printing house». V. 2. P. 496. – P. 323 (ukr).

Demianiuk O.

ACTIONS OF THE SECOND WINTER CAMPAIGN (1921) IN THE TERRITORY OF VOLYN REGION

The article raises several issues related to the stay of the units of the UPR's Action Army in the territory of Volyn region in October-November 1921. The Second Winter Campaign, conducted by the Ukrainian army's military units which supported the Directory's emigration government in autumn 2021, but were organizationally managed by the Partisan-rebel headquarters, became available due to the pressure on the emigration political leadership by the part of the Ukrainian military officers. Otaman Y. Tiutunnyk, who, in the end, became the leader of the Campaign, was among the supporters of the raid into the Bolshevik's underground.

The author draws the attention at the preconditions and preparation to the military campaign into the territory of USSR, especially focusing at the Volyn area. The directions of the organizational work aimed at the maximum spread of the rebel movement to the territory of soviet Ukraine are determined, while it is also reasoned (based on the changes in the social-political situation in USSR) when the most appropriate moment for a partisan raid into Ukraine was.

Additionally, the author describes the relations between the leadership of Partizan-rebel headquarters and the leaders of the Volynian rebel units, and analyses the reasons for the gradual weakening of the rebel movement at Volyn.

The article contains the information about the places in which the rebel detachments led by Y. Tiutunnyk crossed the state borders of the II Rzeczpospolita and USSR as well as indicates the most important events related to the Volynian and Podillia' groups raid through the Volyn' area. The author determines the reasons for ceasing the partisan raid into Ukraine, reveals the conditions of the return of the Volyn' group to the territory of the II Rzeczpospolita as well as indicates the names of the soldiers which had been born at Volyn and were later executed by Bolsheviks in Bazar.

Keywords: Ukrainian Revolution, UPR's Directory (*Dyrektorja UNR*), Second Winter Campaign, emigration government, Volyn' region (*Volynska huberniia*), Bolshevik's underground movement, UPR's Action Army (*Diieva Armija UNR*), Partisan-rebel headquarters.

УДК 930'06(470+571)(477)

ЗАБОЛОТНЮК В. І.

<https://orcid.org/0000-0001-8195-9974>

МАРЦІНКО Н. М.

<https://orcid.org/0000-0001-9267-6136>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.76-85>

«ГІБРИДНА ВІЙНА» РОСІЇ В КОНТЕКСТІ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ У 1918 ТА 1991 РОКАХ

Аналізуються прояви «гібридної війни» Росії проти України на тлі подій відновлення незалежності України у 1918 та 1991 років. Конститується планомірність «гібридної війни» від часу відновлення незалежності України (1918, 1991 р.р.). Встановлюється, що війна 2014 року актуалізує комплекс проблем, пов'язаних із національною безпекою, змушує науковців вдаватися до теоретичного аналізу причин і можливих наслідків «гібридної війни», вказати на шляхи вирішення проблеми. Перманентна агресія Росії, яка не припиняється століттями у політичній (насаджування інтеграційних проєктів, блокування вступу України до євроатлантичних структур, спроби впливати на розстановку політичних сил тощо) сфері поставила Українську державу перед стратегічним викликом щодо її ефективної адаптації в умовах нової геополітичної / гео економічної реальності та необхідності реалізації стратегії міжнародної суб'єктності.

Ключові слова: «гібридна» війна, «гібридні» виклики, Російська Федерація, інтерновані, українські полонені вояки-українці, країна-агресор, українська військова еміграція.

Постановка проблеми: відомо, що відновлення незалежності Української держави у 1918 та 1991 роках синхронізувалось у часі з кардинальними геополітичними трансформаціями. Такими, як Російська революція (1917 року), яка призвела до зміни державного ладу Російської імперії та дезінтеграцію СРСР (1991 рік). Ототожнюючи де-факто кордони Російської імперії та СРСР із кордонами сучасної Росії, наголошуючи на масштабних економічних втратах Російської Федерації від розвалу цих державних структур, Президенти Росії (В. Путін, Д. Медведєв) де-факто не тільки толерували «гібридну війну» проти України, але й стали одними з визначальних символів російського експансіонізму.

Заболотнюк Володимир Іванович, кандидат історичних наук, начальник кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Марцінко Наталя Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Заболотнюк В.І., Марцінко Н.М., 2020

Поєднання політичних та економічних методів ведення «гібридної війни» проти України – одна з характерних рис російської зовнішньої політики сьогодення, що вимагає від нашої держави: а) якісного наукового осмислення її загроз, б) зваженої зовнішньої політики та в) консолідації суспільства на ґрунті ідеї територіальної цілісності та європейського майбутнього України.

Мета статті: «Імперія ніколи й нікого від себе так просто не відпускає. Підписання Біловезької угоди та відповідно розпад СРСР справді були великою історичною помилкою в очах росіян», – зазначав Р. Малко (*Малко Р. Операція «Повернення Малоросії»*). Для цього країна-агресор буде використовувати будь-які «гібридні» методи боротьби для відновлення свого домінування та унеможливлення просування інтеграції України до Європейського Союзу.

Вклад основного матеріалу. Концепція «гібридної війни» у 1990 – 2000-х роках із позицій «великоросійського шовінізму» була обґрунтована російськими пропагандистами (О. Бабаков, С. Глазьев, О. Дугін, В. Дума, К. Заулін, В. Ніконов, Г. Павловський, Д. Саблін, В. Сурков, Є. Холмогоров та ін.), які наголошували на необхідності відновлення тотального впливу Російської Федерації на пострадянському просторі за допомогою низки політико-економічних та ідеологічних чинників.

Активно у цьому напрямі працював Інституту країн СНД (керівник – член політичної партії «Єдина Росія» К. Затулін), одне з головних завдань якого полягало у «науково-аналітичному та суспільно-політичному супроводі зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації» (К. Затулін).

Російський чиновник наголошував, що Україна, століттями пов'язана з Росією, в епоху перебудови стала останнім і вирішальним фактором розпаду спільної держави. «Її незалежність – найважче випробування для Росії... Якщо Україна, навіть незалежна, не перебуває в особливих, союзних, відносинах з Росією, то під її новопридбану державність підводиться антиросійський фундамент і вона перетворюється на другу Польщу» – зазначав К. Затулін. (*Константин Затулін: российский национальный интерес состоит в том, чтобы сохранить постсоветское пространство*).

Керівник Інституту країн СНД звинувачував радянську історіографію у штучному роз'єднанні «трьох братніх народів», які «насправді – росіяни»: «Радянська історіографія провела всю підготовчу роботу, забравши російське ім'я у білорусів та українців (малоросів), залишивши його лише за великоросами. Закріплений у період радянської історіографії міф про три братні народи приховував головну правду, що це один народ – російський, чия національність була замінена географічними назвами території проживання: Україна – українці, Білорусь – білоруси, Росія – росіяни. Тобто окремий український народ (як і білоруський) – це вигадка радянських часів, насправді малороси і білоруси – частини одного російського народу» (*Мищенко М. Україна та Росія – кінець братерства*).

Русійною силою пострадянської інтеграції, ініційованою країною-агресором у 1990 – 2000-х роках, стала доктрина «русского мира» (складний симбіоз ідей «збирання ісконно руських земель», теорій «Святої Русі» та євразійства, російського націоналізму). Перш ніж розглянути витoki доктрини «русского мира», зауважимо, що Росія як державне утворення в історичній ретроспективі «пройшла» крізь чотири історичних типи державності: (а) Московське царство; (б) Російська імперія; (в) СРСР; (г) Російська Федерація. Кожне з цих державних утворень, окрім притаманних їм владних інституцій, мало відповідну до історичної епохи ідеологію.

Отже, у 1920-х роках у Росії почали формуватися політичні концепції, які намагалися дати відповідь на питання «геополітичної самоідентифікації росіян». На думку Н. Данилевського, оскільки Західна цивілізація почала занепадати, настав час для нової цивілізації, яка буде створена слов'янськими народами. Саме Слов'янська федерація на чолі з Російською державою повинна була б заволодіти чорноморськими проливами та утвердитися в Константинополі. «Всеслов'янська федерація з Росією на чолі, зі столицею в Царгороді – ось єдино розумне, осмислене рішення великого історичного завдання, яке отримало останнім часом назву східного питання» (*Данилевський Н. Россия и Европа*), – писав Н. Данилевський (через 100 років сучасні ідеологи євразійства на практиці втілять задуми філософа).

У той же час (1918 – 1945 р.р.) українські військові емігранти в Німеччині проводять національно-просвітню та національно-виховну діяльність серед полонених вояків-українців, що формувало національну свідомість громадян. У роки Першої світової війни в Німеччині опинилося десятки тисяч полонених-українців. Німецька влада розташувала полонених у спеціальних концтаборах. Необхідною умовою успішного згуртування полонених і проведення серед них національно-культурної роботи було створення у таборах відповідних матеріально-побутових та санітарних умов. Значну роль в опікуванні над полоненими відіграли українські дипломатичні представництва Української Держави, УНР і ЗУНР та місії у Німеччині у 1918–1922 рр.

Працівники Української військово-санітарної місії в Німеччині провадили національно-просвітню діяльність серед полонених, яку започаткували співробітники Союзу Визволення України. Окрім основного завдання з репатріації полонених, вони розвинули набагато ширшу діяльність – видавали часопис та українські популярні книжки, утримували театральні гуртки й провадили широку культурно-просвітню роботу, яка була спрямована на повернення суверенності Української Держави.

Проте асиметричний, гібридний вплив російської, ліворадикальної, більшовицької агітації серед солдатських мас полонених вояків-українців у Німеччині створив розмежування між різними політичними орієнтаціями, які знайшли своє віддзеркалення в настроях українських полонених (*Сасвич, 2007; 11*).

Факти, викладені в листі Головного Отамана, підтверджує звернення М. Трезвінського до Військово-санітарної місії: «В Альтенграбові, як всім відомо, до цього часу живуть остатки реакційної авантюристичної армії. Деякі старшини і козаки, зрадив демократії і наріду, з'єднались в реакційну кучку і хоть затаїли свій план до часу, але ж безумовно несуть лозунг «Єдина и Неделімая». Самі німці не визнають інтернованих, як частин, але реакційно настроєні розбили всіх інтернованих на частини, друкують накази і сажають до гауптвахти опираючись на бувшу конвойну сотню Бермондта і на застосуванні козаків кінного полку. Начальники накладають свої руки до всього – установили театральну цензуру, негласну цензуру листів. Ні одної п'єси

революційного руху не можна було поставити, не балакаючи за національну українську п'єсу» (ЦДАВОУ, Ф. 3575; 306).

Великий вплив, за інформацією М. Трезвінського, мали російські офіцери: «Генерали М. Альтфатер, О. Арцішевський, полковник М. Купчинський з осавулом і штабс-капітан М. Гаврилов хотіли організувати свій суд, але німецька влада не дозволила. Переслідували українців». (ЦДАВОУ, Ф. 3575; 305:306)

У травні 1920 р. у Берліні відбулася конференція представників українських громад і просвітніх таборових інституцій, в якій брали участь М. Бутович, др. С. Сукованченко, Чобіток і Рядцов, які обговорили ряд нагальних питань ситуації в таборах. Резолюції конференції негайної відправки полонених, гарантії повернення як вільних громадян, а не у військових формаціях, щоб поверталися всі полонені з усієї етнографічної України. (З українського життя за кордоном, 1920; 3).

На агітацію і пропаганду серед полонених більшовики витратили великі ресурси. 12 червня 1920 р. у Берліні відбувся з'їзд представників українських полонених. На з'їзд до німецької столиці прибули 17 делегатів з 14 таборів, які представляли 16 тисяч полонених. Після обговорення політичної ситуації з'їзд визнав, що єдиним устроєм в Україні має бути «пролетарська Радянська українська Республіка» в союзі зі всіма радянськими республіками, які на той час існували чи мали утворитися (З'їзд полонених, 1920; 4:5).

Делегати з'їзду звернулися до німецьких робітників, щоб ті рішуче зажадали від свого уряду не визнавати українського посольства, фінансових представників УНР місій чи комісій. Окремо з'їзд звернувся не визнавати Української військово-санітарної місії для справ полонених, «бо ні український народ на Україні, ні полонені в Німеччині їх зовсім не признають своєю владою». Такі самі вимоги стосувалися приналежності майна, що належало в Німеччині уряду УНР, та його коштів, які були у німецьких банках. Текст ухвали завершувався прорадянськими лозунгами та побажаннями щодо надсилання в табори полонених вояків-українців якнайбільше комуністичної літератури. Було зрозуміло, що такий склад його делегатів був зумисне підібраний з числа лояльних до більшовиків полонених, а виразно

тенденційна ухвала з'їзду була підготовлена в російських більшовицьких колах. Тим більше, що на з'їзді був присутній представник «Російського бюро по відправці полонених» (*З'їзд полонених, 1920; 5*).

Як наслідок, число полонених, які вважали себе українцями, стало різко зменшуватися. Дані Військово-санітарної місії свідчили про таке: якщо станом на 1 травня 1920 р. у 34 таборах Німеччини було 40 184 полонених українців, то на перше червня того ж року українцями себе зареєстрували лише 26747 осіб. (*Даниленко, Кривець, 2012; 35*).

Українські дипломатичні представництва були змушені спрямовувати свої зусилля на протидію ворожій антиукраїнській пропаганді з боку білогвардійських урядів та формувань, а також дипломатичних представництв більшовицької Росії, які намагалися дискредитувати діяльність українських місій, сформувати в суспільства та урядів країн перебування та серед полонених й інтернованих у таборах негативну думку щодо українських представництв та України загалом. (*Ластовецька, 2018; 14*).

Працівники посольства стежили за провокаційними, гібридними діями в Німеччині з боку більшовицьких спецслужб. 10 вересня 1920 р. Р. Смаль-Стоцький повідомив контррозвідку Генштабу Армії УНР про те, що сотник Озоль, який служив у Берліні при інспекторі авіаційного флоту сотникові Кривенко, був членом таємної більшовицької військової місії у Німеччині, вдалося встановити, що Озоль передав більшовицькій місії секретну інформацію щодо структури армії УНР. Р. Смаль-Стоцький попередив військові установи і прохав передати Озоля, в разі його повернення, військово-польовому суду (*Брицький, Добржанський; 318:319*).

Висновки. Отже, упродовж описаного у статті періоду російські пропагандисти, відомі громадсько-політичні діячі намагалися створювали ідеологічне підґрунтя «гібридної війни» Російської Федерації проти України. Теоретики «руського мира» негативно оцінювали будь-які процеси, які віддаляли політичне та економічне зближення України та Росії.

Немає нічого дивного в тому, що «імперська свідомість» або «імперський світогляд» як спадщина імперської Росії особливо

очевидно виявляються у сучасних українсько-російських відносинах. Україна, як і інші пострадянські республіки, постає саме «євразійською колонією» для сучасних політиків Російської Федерації. За словами З. Бжезінського, «Україна (новий і важливий простір на євразійській шаховій дошці) є геополітичним центром, тому що саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію. Без України Росія перестає бути євразійською імперією. Без України Росія все ще може боротися за імперський статус, але тоді вона стала б в основному азійською імперською державою» (Бжезінский, 2009; 280).

О. Мотиль, досліджуючи російський колоніалізм, зазначав його шкідливість на сучасному етапі українського державотворення: «У випадку України та загалом пострадянських країн цивілізаційної шкоди завдав не так російський колоніалізм, як радянський тоталітаризм, що знищив усі форми державності, законності та вільного життя. І після колапсу цієї системи довелося починати все з нуля: одночасно будувати і держави, і нації, і ринкову економіку, і культуру. Та різниця в посткомуністичній трансформації між пострадянськими та східноєвропейськими країнами полягає в тому, що перші після побудови державного організму на цьому переважно і зупинилися, застрягши в морі корупції та самозбагачення. Держава виступала джерелом наживи чиновників і лобіювання інтересів олігархів, які не були зацікавлені в економічному розвитку» (Пагіря, 6 серпня 2012).

Використані посилання

Бжезінский З. (2009) *Великая шахматная доска*, Москва, Международные отношения, 280 с.

Брицький П. П., Добржанський О. В. (2007) Роман Смаль-Стоцький – дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність. В: *Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.)*. Чернівці, Золоті литаври, С. 315 – 344.

Данилевський Н. (1995) *Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому*. Санкт-Петербург. Издательство Санкт-Петербургского университета, Издательство «Глаголь», 552 с.

Даниленко В., Кривець Н. (2012) Передмова. В: *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали*, Київ, Смолоскип, С. 5 – 45.

З українського життя за кордоном (1920) *Український Прапор*, Відень, 6 червня. Ч. 34. С. 3.

З'їзд полонених. З'їзд представників українських громад з таборів полонених у Німеччині (1920), *Нова Доба*, Відень, 26 червня. Ч. 17. С. 4 – 5.

Константин Затулин: *россійский национальный интерес состоит в том, чтобы сохранить постсоветское пространство*. URL: <https://ukranews.com/-interview/598-konstantyn-zatulyyn> [Дата звернення 27 вересня 2021].

Ластовець Н. О. (2018) *Життя та діяльність представників українських дипломатичних місій (1918–1921 рр)*, Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 288 с.

Малко Р. (2017) Операція «Повернення Малоросії». *Український тиждень*, 27 лютого 2017 р. URL: <https://tyzhden.ua/Society/186121> [Дата звернення: 30 вересня 2021].

Мищенко М. (2018) Україна та Росія – кінець братерства. *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/articles/kinets-braterstva-797169> [Дата звернення 30 вересня 2021].

Пагіря О. (2012) Олександр Мотиль: «Росії не вдасться відновити імперію, оскільки тамтешній режим не має ні «твердої», ні «м'якої» сили». *Український Тиждень. UA № 30 (247)*. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/56433> [Дата звернення 30 Вересень 2021].

Петро Порошенко для *Gazeta Wyborcza*: *Стаття Путіна не про історію. Це – політичний маніфест з погрозами сусідам*. URL: <https://eurosolidarity.org/-2021/07/31/statyya-putina-ne-pro-istoriyu-cze-politychnyj-manifest-z-pogrozamy-susidam-petto-poroshenko/> [Дата звернення 29 вересня 2021].

Сасвич Й. Й. (2007) *Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту, Львів, Національний університет “Львівська політехніка”, 206 с.*

Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали (2012) Київ, Смолоскип, 592 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), Ф. 3575 (Українське Пресове Бюро в Берліні), оп. 2, спр. 8 *Листування з Міністерством закордонних справ УНР, дипломатичними місіями та іншими установами УНР про відправу на Україну літератури, вміщення у виданнях бюро їх заміток та з інших питань*.

References

- Brzezinski Z. (2009) *The Great Chess Board*, Moscow, International Relations, 280 p.
- Brytsky P., Dobrzhansky O. (2007) Roman Smal-Stotsky - diplomatic, socio-political and scientific-pedagogical activity. In: *Bukovynians in the struggle for Ukrainian statehood (1917–1922)*. Chernivtsi, Golden Timpani, P. 315-344.
- Danilevsky N. (1995) *Russia and Europe: a look at the cultural and political relations of the slavie world to the german-romance*. St. Petersburg, St. Petersburg University Publishing House, Glagol Publishing House, 552 p.
- Danylenko V., Krivets N. (2012) Preface. In: *Ukrainian diplomatic missions in Germany (1918–1922): documents and materials*, Kyiv, Smoloskyp, P. 5-45.

From Ukrainian life abroad (1920) *Ukrainian Flag*, Vienna, June 6. Ch. 34. P. 3.
Congress of Prisoners. Congress of Representatives of Ukrainian Communities from Captive Camps in Germany (1920) *New Day*, Vienna, June 26. Ch. 17. P. 4–5.

Konstantin Zatulyn: *Russia's national interest is to preserve the post-Soviet space*. URL: <https://ukranews.com/interview/598-konstantyn-zatulyn> [Accessed 27 september 2021].

Lastovets N. (2018) *Life and activity of representatives of Ukrainian diplomatic missions (1918–1921)*, Kharkiv, Karazin Kharkiv National University, 288 p.

Malko R. *Operation "Return of Malorosiya"*. URL: <https://tyzhden.ua/Society/-18612> [Accessed 30 september 2021].

Mishchenko M. *Ukraine and Russia - the end of brotherhood*. URL: <https://uain.press/articles/kinets-braterstva-797169> [Accessed 30 September 2021].

Pagiry O. (2012) Alexander Motil: "Russia will not be able to restore the empire, because the local regime has neither" hard "nor" soft "power." *Ukrainian Week*. № 30 (247). URL: <https://tyzhden.ua/Politics/56433> [Accessed 30 september 2021].

Petro Poroshenko for *Gazeta Wyborcza*: *Putin's article is not about history. This is a political manifesto threatening neighbors*. URL: <https://eurosolidarity.org/2021/07/31/stattya-putina-ne-pro-istoriyu-cze-politychnyj-manifest-z-pogrozamy-susidam-petro-poroshenko/> [Accessed 29 September 2021].

Saevych J. (2007) *Ukrainian prisoners of war in the camps of Austria-Hungary and Germany during the First World War: education and organization of life*, Lviv, Lviv Polytechnic National University, 206 p.

Ukrainian diplomatic missions in Germany (1918–1922): Documents and materials (2012) Kyiv, Smoloskyp, 592 p.

Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine (CSASAAU), F. 3575 (Ukrainian Press Bureau in Berlin), op. 2, file no. 8 *Correspondence with the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic, diplomatic missions and other institutions of the Ukrainian People's Republic on sending literature to Ukraine, placing their notes in the publications of the bureau and on other issues*.

Zabolotnyuk V., Martsinko N.

RUSSIA'S «HYBRID WAR» IN THE CONTEXT OF THE RESTORATION OF UKRAINE'S INDEPENDENCE IN 1918 AND 1991

The "hybrid war" of the Russian Federation against Ukraine is one of the events of the XXI century, which has already left a deep mark in the political, economic, national and cultural spheres of our state at the present stage of its development. Systematic character of the "hybrid war" can be traced back to the restoration of Ukraine's independence (1991). Today, it is important for the political elite of our state to realise the fact that the strategic foreign policy goal of the Russian Federation is to establish long-term controlled chaos on the territory of Ukraine with the help of the components of a "hybrid war." Taken into consideration that Ukraine is undergoing the stage of formation of its statehood, a particularly important task for modern military history is to study the historical experience of Russia's "hybrid war" against Ukraine.

The armed conflict resolved by the Russian Federation on the eastern borders of our state (2014) actualizes a range of problems related to national security, forces scientists to resort to a theoretical analysis of the causes and possible consequences of "hybrid war", to indicate ways to solve the problem. Russia's permanent aggression, which has not stopped for centuries in the political sphere (implanting integration projects, blocking Ukraine's accession to Euro-Atlantic structures, attempts to influence the alignment of political forces, etc.) has posed a strategic challenge to the Ukrainian state to adapt effectively to the new geopolitical / geo-economics reality implementation of the strategy of international subjectivity.

The neo-imperial component of the foreign policy of the Russian Federation has always been an attempt to block Ukraine's integration into European countries. This applies not only to the modern period of the history of our state. The concept that Ukraine has been linked to Russia for centuries is still being promoted today. "In the opinion of an adequate person, it is dangerous and strange to build politics on the events from thousands of year ago, and even more so - on their tendentious interpretation, when well-known historical facts are combined with fakes of modern propaganda...».

Keywords: «hybrid» war, «hybrid» call, Russian Federation, interned, captured Ukrainian soldiers, aggressor country.

УДК 94:327.5+327(477)«1992/2021»

ПЕРЕМИБІДА Д.О.

<https://orcid.org/0000-0001-7468-4060>

ПАСТУХОВ В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-5485-5827>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.86-99>

УКРАЇНА – НАТО: ІСТОРІЯ ВІДНОСИН ТА ЗЛАМ СТЕРЕОТИПІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЩОДО АЛЬЯНСУ

У статті розглядається історичний аспект зміни суспільно-політичної думки щодо співпраці України з Організацією Північноатлантичного альянсу, злам нав'язаних радянською владою та російським інформаційним втручанням стереотипів щодо НАТО та участі Збройних Сил України у спільних миротворчих операціях. На підставі документальних даних доведено, що політика української влади щодо відносин з НАТО не була послідовною, а українське суспільство тривалий час перебувало в полоні колишніх уявлень про цю безпекову організацію. В умовах триваючої агресії Російської Федерації воєнно-технічна, матеріальна, експертна допомога НАТО дуже важлива для України. Нові підходи до забезпечення ефективних гарантій суверенітету, територіальної цілісності та зміцнення обороноздатності країни вимагають активного співробітництва між нашою державою та Альянсом.

Ключові слова: Україна – НАТО, стереотипи, безпека, Збройні Сили України, стратегічне партнерство.

Актуальність проблеми. Для активної протидії російським мілітарним зазіханням наша держава потребує ефективного співробітництва з найбільш видатною безпековою організацією сучасного світу – Північноатлантичним альянсом. Анексія Криму та російсько-українська війна на Сході України стимулювали військово-політичні відносини з країнами – членами НАТО. Сьогодні метою НАТО є колективне продукування і реалізація дієвої політики в галузі воєнної безпеки. В умовах російської агресії країни – члени Альянсу йдуть курсом посилення військової та політичної допомоги Україні, насамперед у вирішенні проблем з модернізації озброєння, військової техніки та наданні

Перемибіда Денис Олександрович, начальник науково-дослідної лабораторії Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Пастухов Віктор Вікторович, науковий співробітник науково-дослідної лабораторії Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Перемибіда Д.О., Пастухов В.В., 2021

експертної допомоги, а також у проведенні спільних навчань. Отже, головним напрямом практичної співпраці з НАТО стала оборонна галузь, а для країн – учасниць блоку актуалізувалася концепція стримування Росії.

Стратегічне партнерство України з членами Альянсу дозволяє посилити результативність її дій на міжнародній арені. Воно ґрунтується на визнанні спільних цілей та завдань безпекового характеру. Нині використання співробітництва з партнерами і союзниками у військовій сфері, впровадження стандартів НАТО в Українські збройні сили є не тільки актуальним напрямом державного розвитку, але й компонентом загальноісторичного процесу євроатлантичної інтеграції України.

Аналіз джерел і літератури. Загальні питання військового співробітництва України з Північноатлантичним альянсом розглядалися вже у багатьох дослідженнях як вітчизняних, так і закордонних науковців. До теми військового співробітництва України з НАТО зверталися С. Волощук, С. Ліпкевич, Ю. Бураков, Н. Андріянова, Л. Алексієвець та ін. Так, Лесею і Миколою Алексієвець предметно висвітлено політичний дискурс відносин нашої держави з НАТО та запропоновано періодизацію їх становлення. Досить ґрунтовно питання партнерства з Альянсом досліджені у працях В. Бондаренка, С. Речича, Ю. Недзельського, О. Соскіна. У колективній монографії за загальною редакцією О. Соскіна «Вступ до НАТО – стратегічний вибір України» проаналізовано процес еволюції блоку й організаційні аспекти співробітництва з ним.

Метою статті є дослідити чинники, які впливали на розвиток відносин з НАТО від часу незалежності України; показати трансформацію суспільної думки та злам стереотипів щодо співробітництва з Альянсом.

Основна частина. У 1946 р. метою створення Північноатлантичного альянсу (НАТО) було вирішення наступних завдань: оборона перед можливим нападом СРСР та його союзників, утримання військової присутності США в Європі, яке було гарантією оборони західних союзників, і недопущення відродження військової могутності Німеччини, яка стала причиною двох світових воєн.

Кінець СРСР означав зникнення джерела небезпеки, і це породило дискусії, чи потрібен військовий альянс у світі, що змінився. Після припинення існування прорадянського військово-політичного блоку – Організації Варшавського Договору, його історичний противник – Північноатлантичний альянс, пристосовуючись до нових геополітичних умов та зважаючи на нові виклики у галузі глобальної безпеки, зазнав глибоких трансформаційних процесів, які визначили сучасну його сутність. В оприлюдненій на Римському саміті (1991 р.) Стратегічній концепції НАТО були викладені основоположні принципи його подальшого функціонування: принцип колективної оборони; принцип діалогу; принцип співробітництва.

У радянську добу, коли вирували «холодна війна» та протистояння НАТО з Організацією Варшавського договору, комуністичне керівництво докладало величезних пропагандистських зусиль, щодо створення образу Північноатлантичного альянсу як ворожого радянським людям агресивного блоку. Не дивно, що в суспільній свідомості українців (як у цілому в багатьох народів колишнього СРСР) були вкорінені негативні стереотипи щодо НАТО.

Незалежність України московськими політиками була сприйнята як зрада, а бажання наблизитись до європейських країн (і, ще гірше, до НАТО!) – як перехід на ворожий бік. «Слід констатувати, що реально «холодна війна» ніколи не припинялася, хоча й була переведена в інше русло. Боротьба буде вестись лише сателітами США з використанням невідконтрольних нікому суб'єктів регіональної політики... Даний шлях реалізується створенням нестабільних гарячих точок по периметру Росії: Україна, прибалтійські держави, повністю підконтрольні США», - наголошували військово-політичні радники кремлівської влади (*Еволюція форм, 2015:27*). Політичним, дипломатичним, економічним та інформаційним тиском Російська Федерація (РФ) намагалась примусити українське керівництво відмовитись від європейського напрямку в майбутньому розвитку країни, зтягаючи її спочатку в Співдружність Незалежних Держав (СНД), потім – в Організацію договору про колективну безпеку (ОДКБ), а згодом – у Митний євразійський союз.

Однак, Постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. були ухвалені «Основні напрями зовнішньої політики України», в яких, зокрема, зазначено, що в умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі чинних міжнародних інститутів, таких як НБСЄ, РПС, НАТО, ЗЄС. Безпосереднє та повне членство України в такій структурі створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки (*ВВР, 1993: ст. 379*).

Але реальне становлення дипломатичних відносин України з НАТО почалося дещо раніше – з січня 1992 р., коли представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи Ради Північноатлантичного співробітництва. У лютому 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва, а вже 8 липня – візит Президента України Л. Кравчука до штаб-квартири Альянсу. У відповідь на започаткування активного діалогу 19 листопада в українську столицю приїхав з візитом головнокомандувач збройних сил блоку генерал Дж. Шалікашвілі (*Алексієвець, 2020:130*). Відтак, у 1992 р. наша Держава вже отримала статус асоційованого члена в Парламентській асамблеї НАТО, де її представляла постійна українська делегація. Наступного року, під час перебування в Києві державний секретар США У. Крістофер запропонував Україні долучитися до програми НАТО «Партнерство заради миру».

На початковому етапі була закладена політико-правова база відносин України і НАТО. 19 жовтня 1993 р. Верховна Рада України законодавчо закріпила варіант Воєнної доктрини України, яка розроблялася відповідно до положень «Основних напрямів зовнішньої політики». Зазначалося, що Україна як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику та прагне співпраці з усіма зацікавленими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав чи міжнародних структур (*ВВР, 1993, ст. 409*). Водночас наявність терміна «позаблоковий статус» у документі згодом дало підґрунтя опонентам вступу України до Альянсу в їхніх запереченнях стосовно курсу євроатлантичної інтеграції (*Ліпкевич, 2007:90*).

Найбільш значущою подією у відносинах нашої країни з Альянсом стало підписання 8 лютого 1994 р. Міністром закордонних справ України рамкового документа програми «Партнерство

заради миру» (ПМЗ). Для країн-кандидатів щодо вступу в НАТО були встановлені спеціальні критерії і вимоги, виконання яких було обов'язковою умовою. Вони були закріплені в рамковому документі на січневому 1994 р. Брюссельському саміті НАТО в програмі «Партнерство заради миру» і «Дослідженні щодо розширення НАТО». 25 травня до штаб-квартири НАТО Україна передала свої презентаційні документи, в яких були визначені політичні цілі участі України та низка пріоритетних напрямів. Наша країна стала першою з країн СНД, яка приєдналась до «ПЗМ» (*Євроатлантична інтеграція, 2020*).

Перша Індивідуальна програма партнерства між Україною і НАТО була прийнята у червні 1995 р., коли Альянс і МЗС України обмінялися відповідними листами, а у вересні того ж року вона була офіційно схвалена на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради НАТО. Завдяки цій програмі було реалізовано низку важливих ініціатив; між Україною та Альянсом були відкриті офіси зв'язку України у штаб-квартирі НАТО і координаційні центри партнерства. У першому кварталі 1996 р. був ухвалений спільний документ «Реалізація розширення та поглиблення відносин між Україною і НАТО» (*Хронологія відносин, 2019*). Після прийняття рішення про створення в Києві Центру інформації та документації НАТО почалась активна інформаційна діяльність щодо натовсько-українських відносин. Незважаючи на це, більшість громадян України з упередженням ставились до співпраці України з Альянсом.

1996 р. також характеризувався активною роботою української влади по просуванню інтересів Держави у відносинах з НАТО, зокрема у плані встановлення відносин «особливого партнерства». З 1994 р. військові підрозділи ЗС України брали участь у спільних з Альянсом заходах, а 1996 р. провели на українській території багатонаціональні військові навчання «Щит миру». Водночас слід зауважити, що керівництво держави не забезпечило необхідної інформаційної складової для формування підтримки народом країни євроінтеграційних прагнень та вступу в Альянс. Навіть центральний друкований орган Міністерства оборони України присвячував «Партнерству заради миру» тільки коротенькі публікації, які містили мінімум інформації (*Ліпкевич, 2007:91*). Найбільше прихильників вступу до НАТО

виявилось серед студентів та громадян з вищою освітою. Разом із тим російські пропагандисти та їх українські прибічники стверджували, що Північноатлантичний альянс ставить за мету просунути свою інфраструктуру на схід та нарощувати військову присутність поблизу російських кордонів. Такі твердження, безумовно, впливали на український соціум.

Особливим для розвитку співпраці і відносин з Альянсом виявився наступний рік. Влітку 1997 р. у Мадриді відбувся саміт глав держав – членів НАТО. Саміт підніс українсько-натовські відносини на якісно новий рівень. 9 липня 1997 р. між Україною і Альянсом був підписаний документ величезного політичного значення – Хартія про особливе партнерство (від імені України – президентом Л. Кучмою, від імені НАТО – генсеком Х. Солано), який досі залишається базовим документом, що визначає пріоритети двосторонніх відносин. У Хартії були прописані головні зобов'язання сторін щодо розвитку особливого партнерства і співпраці. Вона затвердила принципи та інструменти зміцнення взаємодії України з Альянсом, визначила напрями співробітництва (*Алексієвець, 2020:132*). Одним з головних досягнень на цьому шляху було створення консультативного механізму, спільних робочих груп. Для взаємного контролю за виконанням Хартії діяла комісія Україна – НАТО, яка збиралася не рідше ніж двічі на рік.

У той же час Україна опинилась між двома колишніми запеклими геополітичними противниками: на західному кордоні реальною стала поява нових членів Альянсу (Польща, Угорщина, Чехія), а на східному були країни – учасниці ОДКБ. На запрошення Президента України у 1998 р. до Києва з офіційним візитом приїхав Генеральний секретар НАТО Х. Солана, а наприкінці року Л. Кучма затвердив державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 р. (*Хронологія відносин, 2019*). 23 квітня 1999 р. Верховна Рада ухвалила Постанову «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» (*Хронологія відносин, 2019*). Цей документ зазначав, що стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція до євроатлантичних структур і повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки.

Російська Федерація, яка на цей момент розпочала другу російсько-чеченську війну, звинувачувала НАТО у початку воєнного конфлікту в Югославії. Засоби масової інформації гучно повідомляли про бомбардування югославської території у ході операції Альянсу, а українська влада проґавила момент особливої потреби інформувати громадськість про те, що справді відбувається на Балканському півострові, про роль НАТО з підтримки миру під проводом ООН та чому Україна прагне інтеграції в структури Альянсу.

Антизахідне налаштування суспільства, яке наполегливо насаджувалося певними політичними колами як в РФ, так і в Україні, підтримувало вкорінені у свідомість людей негативні стереотипи, що НАТО – агресивний військовий блок, ворожий слов'янському світу. Недостатність належного інформаційного забезпечення заходів партнерства з Альянсом та відсутність достатніх відомостей про реальний стан справ не сприяли формуванню відповідної позитивної громадської думки щодо співпраці України з блоком. Голова Комітету Верховної Ради з питань нацбезпеки і оборони Г. Крючков заявив: «Президент, підпорядковані безпосередньо йому зовнішньополітичне та інші відомства, не рахуючись з парламентом, усупереч волі переважної більшості нашого народу нав'язали Україні фактично прозахідну, пронатовську орієнтацію, несумісну з її нейтральним, позаблоковим статусом» (*Ліпкевич, 2007:92*). У 2000 р. майже половина населення України вважала НАТО агресивним військовим блоком, водночас багато хто був упевнений, що участь у програмі «Безпека заради миру» буде на користь Українській державі та зміцнить її безпеку. Незважаючи на різноманітні перешкоди, у 2002 р. Україна вперше офіційно продекларувала свій намір вступу в Альянс.

Динаміка розвитку співпраці України та НАТО відповідно до Хартії про особливе партнерство була наповнена конкретним змістом, але в середині 2004 р. поступ до НАТО було згорнуто. Вважається, що причиною тому були складні внутрішньополітичні процеси в Україні. Отже, рішення про залучення нашої держави до офіційних програм підготовки до членства в НАТО на Саміті НАТО у Стамбулі (29 червня 2004 р.) прийнято не було (*Хронологія відносин, 2019*).

Якщо європейський вибір України, її зближення з ЄС і НАТО викликали роздратування військово-політичних кіл РФ, то «помаранчева революція» 2004 р. всерйоз стурбувала російське керівництво. За президентства В. Ющенка українсько-натовські відносини набули значного посилення у бажанні інтеграції з Альянсом. Діалог з питань набуття членства в НАТО був започаткований комісією Україна-НАТО у Вільнюсі в квітні 2005 р. В рамках участі у «ПЗМ» Україна була єдиною країною-партнером, яка відзначилась у всіх основних миротворчих місіях під проводом НАТО: у складі Міжнародних сил безпеки в Косово, Афганістані, Іраку, була учасницею антитерористичної операції НАТО «Активні зусилля» (*Україна-НАТО, 2011:31*). Реалізація військового співробітництва з НАТО була благотворною в контексті підвищення рівня боєздатності ЗСУ і дозволяла нарощувати оперативні спроможності української армії.

Чільне місце у кремлівських інсинуаціях того часу займає залякування «американським пануванням» та експансією НАТО. Наприклад, навчання «Сі-Бриз» російська пропаганда представляла як підготовку до розгортання військової бази НАТО на Кримському півострові. Наслідком стали акції протесту жителів Криму проти проведення «Сі-бриз» у 2006 р. і наступних роках, ініційовані українськими лівими та проросійськими силами. Застосовуючи стереотипні твердження, що вступ до НАТО погіршить стосунки з Росією, Верховна Рада Криму проголосувала за рішення щодо оголошення півострову територією без НАТО. Промовистим був той факт, що в червні 2006 р. тодішній прем'єр-міністр України В. Янукович на засіданні Комісії Україна – НАТО вніс пропозицію тимчасово відкласти питання про переведення відносин з Альянсом на рівень Плану дій щодо членства (ПДЧ), прив'язавши його до більш-менш широкої підтримки суспільства. Тоді держави - члени НАТО висловились про важливість рівня громадської підтримки ідеї членства в Альянсі.

Питання щодо приєднання України до Плану дій по отриманню членства в організації було дуже важливим у розвитку відносин із НАТО. Перший крок був зроблений з боку Альянсу, який заявив, що НАТО очікує формального звернення від нашої

Держави про бажання приєднатись до ПДЧ (*Артьомов, 2008:19*). Українське керівництво звернулось до генсека НАТО з проханням на саміті Альянсу в Бухаресті (квітень 2008 р.) підтвердити приєднання України до ПДЧ. Реакція Москви на це звернення була дуже роздратованою. Керівник російського МЗС С. Лавров наголосив, що подальша співпраця Росії та України, зокрема й у військовій сфері, буде прямо залежати від розвитку стосунків останньої з НАТО. Незважаючи на високу оцінку союзників участі України у миротворчих операціях під проводом НАТО та її внеску у загальну безпеку, на бухарестському саміті Україна отримала відмову у ПДЧ через вплив Росії та опір внутрішньої української опозиції.

Можна побачити, що 2005 – 2009 рр. стають піком євроатлантичних устремлінь України, які мали бути реалізовані через Річні національні програми, а російсько-грузинська війна 2008 р. активізувала пронатівські настрої в Україні.

Водночас мало місце й скасування двосторонніх і багатосторонніх заходів, запланованих у межах програми співробітництва України з НАТО, що відбувалося внаслідок непримиреного протистояння влади й опозиції з питання розвитку відносин з Альянсом. Підґрунтям напруги було й запровадження програми «Східне партнерство» у 2009 р., членами якої стали, крім України, Грузія, Молдова, Азербайджан, Європейський Союз (*Бураков, 2019:112*). Частина українських політиків вимагала суттєвого посилення співробітництва України з ОДКБ. Громадяни країни запевнювали, що без російської допомоги Україну очікує політичний та економічний хаос. Проте військові експерти підкресливали, що країна не входить до геополітичної зони відповідальності ОДКБ, оскільки ця організація створювалася РФ та середньоазійськими республіками колишнього СРСР, а її стратегічна мета - захист російських інтересів і російської військової присутності у Середній Азії (*Александров, 2011:15*).

2010 рік став найбільш провальним в євроінтеграційному поступі України. Перемога В. Януковича на президентських виборах, відкинула відносини з Альянсом на рівень «конструктивного партнерства». 1 липня 2010 р. Верховна Рада України прийняла закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (*ВВР, 2010:ст.527*), відповідно до якого було проголошено

позаблоковий статус нашої Держави. Це стало кардинальним переглядом підходів до розвитку відносин між Україною та НАТО. Зміна формату відносин була зумовлена політикою Партії регіонів та президента В. Януковича, який цілковито підтримував позиції Кремля. Зазначалось, що легалізація операцій НАТО по реагуванню на конфлікти за межами традиційної зони відповідальності Альянсу може викликати негативні наслідки для безпеки України (Александров, 2011:7). Найвагомішим чинником, що стримував співробітництво між Україною і НАТО був політичний тиск з боку ОДКБ.

Відмовившись від прагнення до членства в НАТО, Україна все ж таки продовжувала взаємовідносини і співробітництво з цим військово-політичним блоком. Так, у другій половині 2013 р. фрегат ВМС України «Гетьман Сагайдачний» з групою спеціального призначення взяв участь в антипіратській операції НАТО в Аденській затоці.

Коли Росія, нехтуючи міжнародним правом, анексувала український Крим, а потім розпочала інтервенцію на Сході України, вона активно використовувала стереотип «владу в Україні захоплюють неонацисти і націоналісти». Однак, українське суспільство і міжнародна спільнота вже на власні очі побачили реальні наслідки таких маніпуляцій. Стереотип «братнього народу» був зруйнований.

2 березня 2014 р. відбулось екстрене засідання Комісії Україна – НАТО, в ході якого члени Альянсу висловили одностайну підтримку нашій країні та засудили дії РФ. Практична співпраця НАТО з РФ була припинена. 29 грудня 2014 р. тодішній президент України П. Порошенко підписав закон, яким було скасовано позаблоковий статус України.

Важливим у плані зміцнення обороноздатності України став Варшавський саміт НАТО у липні 2016 р., на якому Україні було надано «Комплексний пакет допомоги», що підтвердило взаємодію Альянсу з Україною у сфері безпеки (40 напрямів співпраці). Створена тоді ж Комісія з питань координації євроатлантичної інтеграції України сприяла забезпеченню ефективного співробітництва з НАТО через спільні робочі групи з воєнної реформи та оборонно-технічного співробітництва (*Євроінтеграція, 2020*).

Солідарність з Україною була відзначена і в Декларації брюссельського саміту НАТО у липні 2018 р. Парламентська Асамблея НАТО на сесіях у травні й листопаді 2018 р. підтримала перспективу вступу України до Альянсу.

Якщо у квітні 2012 р. лише 13% громадян вбачали у вступі до НАТО найкращий варіант безпеки, 31% віддавали перевагу військовому союзу з Росією і ще 31% – позаблоковому статусу, то після початку російсько-української війни громадська думка радикально змінилася: вступ до НАТО підтримувало 40 – 46% громадян, військовий союз з Росією 5 – 7%, а прибічниками позаблокового статусу залишалися 21– 28% (*Бураков, 2019:116*). Українці переосмислили загрози, які стоять перед державою, і розуміють, у чому, власне, полягає перевага колективної безпеки. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада 335 голосами закріпила у Конституції України курс на членство Держави в Європейському Союзі та Північноатлантичному Альянсі.

Україна – єдина країна, яка не будучи членом Альянсу, отримує допомогу, які зазвичай надаються тільки членам блоку. Ефективність спільних військових навчань з країнами-членами НАТО була доведена, коли наші Збройні Сили виконували завдання у рамках АТО й ООС на сході країни: високий рівень боєздатності демонстрували саме ті підрозділи, які залучалися до багатонаціональних військових навчань і операцій (*Беззуб, 2019*).

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що сучасні відносини України з НАТО пройшли нелегкий та суперечливий шлях. За нинішніх умов, взаємодія нашої Держави з Організацією Північноатлантичного договору, членами якої сьогодні є 30 держав світу, підпорядковується насамперед потребам максимального зміцнення обороноздатності держави та реформування її Збройних Сил, наближенню до стандартів Альянсу, що дасть можливість відповідати критеріям, необхідним для приєднання до НАТО. Партнерство України з Альянсом українська сторона розцінює як стратегічне. Керівництво Альянсу незмінно та послідовно підтримує інтереси України у протистоянні російській агресії.

Натовський вишкіл особового складу українського війська, ефективна зброя й якісне надання медичної допомоги – це тільки частина завдань, до реалізації яких рухатимемось через

співпрацю з НАТО. В українсько-натовських відносинах з невійськового співробітництва найбільш важливими сферами є інформаційна безпека, кібербезпека, новітні технології, енергетична безпека та стратегічні комунікації. Інтеграційний шлях України в НАТО є тривалим і безперервним процесом, головна мета якого – убезпечити Державу від викликів ХХІ століття.

Використані посилання

Александров О. (2011) *Україна – НАТО: нові умови та реалії співробітництва*. Київ, НІСД, 56 с.

Алексієвець Л., Алексієвець М. (2020) Трансформація відносин України та НАТО в 1991 – 2019 рр.: історичний аспект. *Український історичний журнал*. № 1. С. 126 – 142.

Артьомов І. (2008) Прагнення України приєднатись до ПДЧ і ставлення населення до вступу в НАТО. *Взаємовідносини України з НАТО: соціально-політичний аспект*. Ужгород, Ліра, С. 23 – 69.

Беззуб І. (2019) *Україна - НАТО: стан та перспективи взаємовідносин*. URL: <http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2751:ukraina-nato-stan-a-perspektivi-vzaemovidnosin&catid=8&Itemid=350> [Дата звернення 14 липня 2021].

Бураков Ю. (2019) Військово-політичне співробітництво України з Північно-атлантичним альянсом на сучасному етапі. *Військово-науковий вісник*. № 32. С. 111 – 119.

Євроатлантична інтеграція. (2020) URL: <<https://mvs.gov.ua/uk/ministry/euro-atlantic-integration>> [Дата звернення 18 липня 2021].

Ліпкевич С. (2007) Трансформація громадської думки України протягом 1994 – 2006 рр. щодо вступу в Північноатлантичний альянс. *Військово-науковий вісник*. Вип. 9. С. 87-99.

Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. № 3360-ХІІ «Про основні напрями зовнішньої політики України». (1993) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. № 37. Ст. 379.

Постанова Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. № 3529-ХІІ «Про Воєнну доктрину України». (1993) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. № 43. Ст. 409.

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 1 липня 2010 р. № 2441-VI. (2010) *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. №40. Ст. 527.)

Хронологія відносин Україна – НАТО. (2019) URL: <<https://ukrainanato.mfa.gov.ua/ukrainanato/bronologiya-vidnosin-ukrainanato>> [Дата звернення 21 липня 2021].

Еволюція форм, методів и інструментів протидієборства в сучасних конфліктах (2015) Москва, «Екон-Інформ», 218 с.

References

Alexandrov O. (2011) *Ukraine - NATO: new conditions and realities of cooperation*. Kyiv, NISS. 56 p. (ukr).

Aleksiiievets L., Aleksiiievets M. (2020) The transformation of Ukraine - NATO relationships in 1991-2019: a historical aspect. *Ukrainian Historical Journal*. № 1. P. 126-142. (ukr).

Artyomov I. (2008) Ukraine's desire to join the MAP and the attitude of the population to joining NATO. *Ukraine's relations with NATO: socio-political aspect*. Uzhhorod, Lyre. 23-69 p. (ukr).

Toothless I. (2019) *NATO Ukraine: state and prospects of relations*. URL: <nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2751:ukraina-nato-stan-a-perspektivi-vzaemovidnosin&catid=8&Itemid=350> [Accessed July 14, 2021] (ukr).

Burakov Yu. (2019) The military political cooperation of Ukraine with the North Atlantic Alliance at the current stage. *Military-scientific bulletin*. № 32. P. 111-119 (ukr).

Euro-Atlantic integration. (2020) URL: <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/evro-atlantic-integration> [Accessed July 18, 2021] (ukr).

Lipkevich S. (2007) Transformation of Ukrainian public opinion during 1994-2006 on joining the North Atlantic Alliance. *Military-scientific bulletin*. № 9. P. 87- 99 (ukr).

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of July 2, 1993 № 3360-XII "On the main directions of Ukraine's foreign policy". (1993) *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. № 37. Art. 379 (ukr).

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of October 19, 1993 № 3529-XII "On the Military Doctrine of Ukraine". (1993) *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. №43. St. 409 (ukr)

On the principles of domestic and foreign policy. Law of Ukraine of July 1, 2010 № 2441-VI. (2010) *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. № 40. Art. 527 (ukr).

Chronology of NATO-Ukraine relations. (2019) URL: <https://ukraina-nato.mfa.gov.ua/ukraina-nato/hronologiya-vidnosin-ukraina-nato> (ukr). [Application date July 21, 2021].

The evolution of forms, methods and tools of confrontation in modern conflicts (2015) Moscow, Econ-Inform. 218 p. (rus).

Peremybida D., Pastukhov V.

UKRAINE - NATO: HISTORY OF RELATIONS AND FALLING STEREOTYPES IN UKRAINIAN SOCIETY REGARDING TO THE ALLIANCE

Development of relationship between Ukraine and NATO shows that it was difficult and contradictory process. The successful way it got after Russian aggression to Ukraine and the annexation of Crimea. The author historically considers how the socio-political opinion on Ukraine's cooperation with the North Atlantic Alliance, falling stereotypes about NATO and the participation of the Ukrainian Armed Forces in joint military exercises created by the Soviet authorities and Russian information intervention has changed. The progress of relations between Kyiv and the Alliance, difficult transfer from cooperation to strategic partnership are studied.

Based on documentation, it has been proved that the policy of the Ukrainian authorities regarding relations with NATO was not consistent, and Ukrainian society has long been captivated by the former ideas about this security organization. In the context of Russian aggression, which are continuing, NATO helps with military-technical, material and expert assistance to Ukraine. New approaches to ensuring effective guarantees of independence, territorial integrity and strengthening the country's defense capabilities require active cooperation between our country and the Alliance. The special partnership between Ukraine and NATO has proved its viability, historical perspective and has grown into a multifaceted complex of practical cooperation for the European integration processes of the Ukrainian state. Ukraine's priorities in relations with the alliance on the basis of national interests are highlighted. Today, cooperation with partners and allies in the military sphere, the implementation of NATO standards in the Ukrainian armed forces is not only an important area of state development, but also a component of the historical process of Euro-Atlantic integration of Ukraine.

Keywords: Ukraine-NATO, stereotypes, security, Armed Forces of Ukraine, strategic partnership.

УДК 355.357:[355.318.2(581:477)]

PLAZOVA T.

<https://orcid.org/0000-0002-8690-1031>

TYMOSHCHUK A.

<https://orcid.org/0000-0002-4821-1822>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.100-110>

PARTICIPATION OF UKRAINIAN NATIONAL PERSONNEL IN THE ACTIVITIES OF UN INTERNATIONAL FORCE PEACEKEEPING MISSIONS

This article examines and analyzes the cooperation of Ukrainian national personnel in the International Security Assistance Force peacekeeping missions. Particular attention in this material is paid to the legal framework governing Ukraine's peacekeeping activities under the auspices of the United Nations and in cooperation with NATO. Also there are highlighted the main tasks assigned to the Ukrainian national staff in the international missions .

The strengthening of peace and stability not only on the European continent, but in the whole world is an important component of the world security system. It became one of the main foreign policy priorities of cooperation in the international area after the declaration of independence of Ukraine. Among other things, our state actively supports the further strengthening of the role of the United Nations as an integral mechanism for ensuring stability and supports the establishment of closer cooperation between its members.

In the status of an independent state, Ukraine began to participate in peacekeeping operations under the auspices of international organizations in July 1992. Such actions of our state confirm the desire to actively support all UN collective measures to preserve peace and stability both in Europe and in the whole world.

Keywords: peacekeeping operations, missions, contingent, International forces.

Problem statement and its urgency. With the proclamation of Ukraine's independence, participation in the activities of the international community to maintain peace and security in the world, prevention and resolving international conflicts are the main priorities of our country's foreign policy. The leadership of our country directs its peacekeeping activities to cooperation with the

Плазова Тетяна Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Тимошук Олександр Васильович, начальник факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Плазова Т. І., Тимошук О. В., 2021.

UN Security Council, while adhering to generally accepted principles and norms of international law, considering that at the present stage the security of any state depends largely not only on the reliability of its borders but also military-political climate.

Since 1992, Ukraine has acted as a contributor with military and civilian personnel in international peacekeeping and security operations. Taking into account the experience gained over the years and the significant political and economic dividends from participating in peacekeeping operations, Ukraine remains interested in further cooperation with the UN in the field of international cooperation. Analyzing the level of Ukraine's participation in UN peacekeeping operations, it should be noted that for Ukraine it is important to work in this international organization, especially when it comes to emphasizing the main principles and provisions for conflict resolution and the nature of such operations, their nature and main areas of peacekeeping.

Ukraine's participation in UN peacekeeping operations is considered in the relevant resolutions of the of Supreme Council of Ukraine, Presidential decrees, and decisions of the Cabinet of Ministers as one of the important aspects of international politics. No peacekeeping operation can officially begin without the adoption of UN Security Council resolutions on Ukraine's participation.

Analysis of recent research and publications. There are the laws of Ukraine regulating participation in peacekeeping operations which are important source for studying this topic. Relevant UN documents, OSCE resolutions, and the Charter on a Special Partnership between Ukraine and NATO are also very necessary to characterize the participation of Ukrainian national personnel in peacekeeping missions.

In addition, the participation of our country in UN peacekeeping operations regularly covered by national scientists. In particular, some issues were covered in the scientific works of O. Drongovsky, O. Gushchin, O. Bodruk, O. Zabolotny, V. Smolyanyuk, O. Gurzhiy, A. Lega and others. The issues of legal bases concerning Ukraine's participation in the UN peacekeeping forces were considered in the works of N. Stukalin, L. Komarov, I. Koropatnik.

The purpose and objectives of the study. In this article we aim to analyze participation of Ukrainian peacekeeping forces in international

operations under the auspices of the United Nations since independence in matters of peace and achieve stability in the international arena.

Presentation of the main research material. The Military Doctrine of Ukraine clearly states that our state will take part in "international operations related to the settlement of crises, in anti-terrorist and anti-piracy activities in accordance with international law and legislation of Ukraine" (*Military Doctrine of Ukraine. 2015*). Analyzing Ukraine's position on peacekeeping, it should be noted that it is based on relevant UN and OSCE documents, as well as on the terms of the Charter on a Special Partnership between Ukraine and NATO, signed by the two sides on July 9, 1997 in Madrid (*Charter on a Special Partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization. 1997*). As for the principles of peacekeeping in our country, it should be emphasized that Ukraine, despite the status of non-alignment, is ready to provide its contingents for operations conducted under the auspices of the UN, OSCE, NATO's Partnership for Peace, and as part of a multinational force. In addition, Ukraine's participation in peacekeeping operations in resolving current conflicts enhances political authority in the international arena, creates additional favorable conditions for integration into the European space, develops cooperation with Euro-Atlantic security structures and provides valuable practical experience.

During the years of independence, Ukraine has adopted a number of documents governing Ukraine's participation in peacekeeping operations. In particular, the Law of Ukraine "On participation in peacekeeping operations to maintain peace and security" and "On the order of admission and conditions of stay in Ukraine armed forces of other countries", "On consideration of proposals on Ukraine's participation in international peacekeeping operations and security" (*On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning the Participation of the Armed Forces of Ukraine in International Peacekeeping and Security Operations. 2012*).

The mentioned Laws allow Ukrainian peacekeepers to take part in operations, the main task of which concerns the following issues:

- prevention of interstate or internal conflicts;
- the settlement or creation of conditions for the settlement of interstate and internal conflicts with the consent of the parties to the

conflict or with the use of coercive measures decided by the UN Security Council, which may include, inter alia, monitoring and control of ceasefire agreements and other hostilities; unification of the conflicting parties, disarmament and disbandment of their units, performance of engineering and other works;

- fight against international terrorism and piracy;
- evacuation of the population from the conflict zone;
- liquidation of consequences of emergencies of natural and technogenic character;
- providing humanitarian assistance to the population affected by interstate or internal conflicts;
- performance of police (police) functions to ensure security and respect for human rights;
- providing assistance in overcoming the consequences of conflicts and restoring peace (*On the Strategy of International Peacekeeping Activities of Ukraine. 2009*).

Ukraine's peacekeeping activities began with the approval by the Supreme Council of Ukraine of the Resolution "On the Participation of the Battalion of the Armed Forces of Ukraine in the United Nations Peacekeeping Forces in Conflict Zones in the Former Yugoslavia" of July 3, 1992 (*On the participation of battalions of the Armed Forces of Ukraine in the United Nations Peacekeeping Forces, 1992*). Even then, according to the Resolution, the Ministry of Defense of Ukraine was instructed to form a battalion of up to 420 servicemen and join the Peacekeeping Forces in the territory of the former Yugoslavia.

In total, since 1992, the total number of Ukrainian servicemen defending security and peace in the world has been about 45,000 Ukrainian, 55 of whom have died (*History of participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping missions, 2019*).

However, in different missions, their number varied depending on the security situation in certain periods and depending on the areas of task. During this period, Ukrainian peacekeepers took part in 27 international peacekeeping operations in regions such as Kosovo, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Angola, Tajikistan, Eastern Slavonia, Macedonia, Sierra Leone, Guatemala, Afghanistan, Iraq, Kuwait, and

Transnistria, I, Ethiopia, Lebanon, Eritrea, Georgia, Côte d'Ivoire, Sudan, the Democratic Republic of the Congo, etc. These operations are currently complete.

If we analyze, the largest Ukrainian's peacekeeping mission was in Iraq. As part of the US-led coalition forces in 2003-2008, units of the Armed Forces of Ukraine took an active part in the Iraq war. It involved 1,690 Ukrainian servicemen, 18 of whom were killed and more than 40 were injured (*Ryabih, 2020*).

In general, all peacekeeping activities on the part of Ukraine in relation to the mentioned international operations can be reduced to areas of involvement. First of all, these were UN-sponsored peacekeeping operations. NATO-led peacekeeping operations (including Kosovo, Afghanistan and Iraq) are the next missions which are involved by the Ukrainian military.

Currently, the peacekeeping contingent of the Armed Forces of Ukraine is involved in eight international missions to maintain peace and security. These include the Democratic Republic of the Congo, Kosovo, the Republic of South Sudan (Abyei District), Cyprus, the Transnistrian region of the Republic of Moldova and the Islamic Republic of Afghanistan with the NATO Advisory Support Mission (*History of participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping missions, 2019*).

UN-sponsored peace wars have been waged in the Democratic Republic of the Congo since 2000. Ukrainian peacekeepers have joined the mission since 2012. The eighth rotation has already taken place today. First of all, they are servicemen of the helicopter detachment, which performs tasks in the highlands of the Congo, with very complex local management and lack of roads. The main tasks for the Ukrainian mission are patrolling the area, transportation, and, if necessary, combat operations (*Kotelyanets, 2012: 185*).

The next mission which involve Ukrainian peacekeepers was in Kosovo. The first Ukrainian contingent arrived in the Balkans in 1999. They performed tasks in two peacekeeping operations, named as an engineering unit that performs tasks as part of NATO's multinational KFOR force based at the Marshall De Latre de Tassigny military base and in a UN-sponsored mission (*History of participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping missions, 2019*).

The main tasks facing the Ukrainian contingent:

- ensuring the unimpeded movement of KFOR troops;
- reconnaissance, demining and disposal of explosive devices;
- assistance in border protection and prevention of arms smuggling;
- ensuring public order between different ethnic groups in Kosovo;
- patrolling the territories of compact residence of national minorities.

During the stay of Ukrainian peacekeepers at the UN Mission in Kosovo, the main tasks were to maintain the rule of law and human rights, to assist in maintaining security during the election campaign, to promote the establishment of state democratic and security institutions, and to support and protect the media.

Ukrainian peacekeepers also perform a number of functions at the UN Mission in the Republic of South Sudan, according to the Decree of the President of Ukraine dated 13.07.2012 № 446/2012 since 2012 (*Participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping operations, 2020*).

This includes monitoring the compliance by the parties to the conflict ceasefire, patrolling their areas of responsibility, monitor the disarmament, demobilization and repatriation of all members of armed groups, are monitoring compliance with human rights and assist in humanitarian relief.

As for Abyei Province, according to the same decree, Ukrainian peacekeepers in the UN Interim Force monitor compliance with the Agreement between the Government of South Sudan and the Sudan People's Liberation Movement to maintain security in the area, collect information and conduct patrols, carry out control over the movement of troops and respect for human rights, assist in providing humanitarian assistance to local residents (*Participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping operations, 2020*).

Cyprus is another mission involving the Ukrainian peacekeeping contingent. In accordance with UN Security Council Resolution of 4 March 1964, a UN mission is present in Cyprus to facilitate the normal functioning of the civilian population in the buffer zone. The Ukrainian military was involved in this mission in 2012 to support the UN Secretary-General's Goodwill Mission in the region (*On the Sending of Additional Peacekeeping Personnel for Ukraine's Participation in the United Nations Peacekeeping Force in Cyprus, 2012*).

NATO launched a new Resolute Support Mission in Afghanistan, which replaced the International Security Assistance Force's military mission in Afghanistan in Operation Unwavering Freedom on 1 January 2015 (*On Sending National Personnel for Ukraine's Participation in the NATO Training and Advisory Mission "Resolute Support" in the Islamic Republic of Afghanistan, 2015*).

According to the further mission of the Ukrainian contingent, this is about expanding the format of cooperation. In particular, the Ukrainian national staff consists of military instructors and advisers who are involved in training specialists to work in law enforcement agencies, border guards and customs officers.

The President of Ukraine signed another decree "On Sending National Personnel for Ukraine's Participation in the NATO Training and Advisory Mission "Strong Support" in the Islamic Republic of Afghanistan" on March 30, 2015. This document reaffirms Ukraine's international obligations as a member of the International Security Assistance Force in the Islamic Republic of Afghanistan to continue to assist the Government of the Islamic Republic of Afghanistan in building an effective and efficient national security force. It is also noted that Ukraine's participation in the Decisive Support Mission will further strengthen the special partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization, develop and deepen Ukraine's strategic partnership with the United States, the European Union, and meet Ukraine's national interests.

In June 2019, in accordance with the Decree of the President of Ukraine of January 9, 2019, the Ukrainian national staff of 5 people was sent to perform tasks in the Multidisciplinary Integrated Stabilization Mission in Mali (*On the direction of national personnel for Ukraine's participation in the UN Multidisciplinary Integrated Stabilization Mission in Mali, 2019: 6*).

The UN mission was sent to Mali due to internal armed confrontation on ethnic grounds, which began to create a difficult humanitarian situation in the country. Since the beginning of 2019 in this African country, about 600 people have died due to internal conflicts, migration to the central regions and about 4 million people are experiencing food shortages.

In general, Ukraine's participation in UN multinational operations is not limited to peacekeeping activities, but each of them complies with the provisions of the UN Charter.

Since 2014, Ukraine itself needs assistance in resolving events in the east of the country through international peacekeeping measures, as this situation is unique and is due primarily to the artificiality of the problem of separatism to violate the territorial integrity of Ukraine by one of the permanent members of the Security Council. UN. However, despite Russian aggression, Ukraine, as a founding member of the United Nations, continues to fulfill its obligations to maintain international peace and security.

Conclusions. Ukraine's participation in international peacekeeping operations of the UN and NATO gives significant positive results. High-quality and impeccable performance of tasks, responsibility, courage and high professionalism have formed a deservedly high authority for Ukrainian peacekeepers.

At the same time, the participation of Ukrainian units in international missions and operations contributes to strengthening the image of our state. Also, creating a favorable climate for the establishment and intensification of bilateral cooperation with individual states. Ukrainian servicemen have the opportunity to gain unique professional experience and the opportunity to get acquainted with modern requirements in adjusting the priorities of the Armed Forces and modernization of armaments and military equipment. The Ukrainian military has the opportunity to improve the day-to-day operations of troops and make changes to the training process for peacekeeping personnel. In particular, using the opportunities of military-technical cooperation with the armed forces of other states.

The high appreciation of our international partners has become the main basis for Ukraine's ongoing invitation to participate in newly established and existing peacekeeping missions and to expand the geography of the Armed Forces of Ukraine's involvement in peacekeeping activities around the world.

Використані посилання

Воєнна Доктрина України (2015). Затверджено Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015

Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих місіях. URL:<http://www.mil.gov.ua/index.php?part=peacekeeping&lang=ua&sub=history> (Дата звернення: 29.09.2019).

Котелянець О.О. (2012). Актуальні питання розвитку міжнародної миротворчої діяльності України. *Стратегічні пріоритети.* № 2. С. 185 –190.

Про участь батальйонів Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії: Постанова Верховної Ради України N 2538-XII від 3 липня 1992 року (1992). Відомості Верховної Ради України. № 38. 564 с.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24.04.2009 р. Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України. Затверджено Указом Президента України від 15 червня 2009 р № 435/2009 (2009).

Про внесення змін до деяких законів України щодо участі Збройних Сил України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Закон України від 18.09.2012 р. № 5286-VI (2012).

Про направлення додаткового миротворчого персоналу для участі України у Силах Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру на Кіпрі: Указ Президента України № 48/2012 1.02.2012 (2012).

Про направлення національного персоналу для участі України в тренувально-дорадчій місії НАТО "Рішуча підтримка" в Ісламській Республіці Афганістан. Указ Президента України № 185/2015 від 30.03.2015 року (2015).

Про направлення національного персоналу для участі України в Багатофункціональній інтегрованій місії ООН зі стабілізації у Малі: Указ Президента України від 9 січня 2019 р. № 6/2019. Офіційний вісник Президента України від 17 січня 2019 р. № 1. С. 6. (2019).

Рябих В. (2020). 29 років безпеки та оборони України: від спадщини СРСР до НАТО. URL: https://defence.ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html (Дата звернення: 20.02.2020).

Участь Збройних Сил України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. URL: <https://www.zsu.gov.ua/menu/5fea0a25db655005ff9ee9b6> (Дата звернення: 20.02.2020).

Харгія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. (1997). Голос України. N 127 (1627).

References

Military Doctrine of Ukraine (2015). Approved by the Decree of the President of Ukraine of September 24, 2015 № 555/2015

History of participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping missions. URL: <http://www.mil.gov.ua/index.php?Part=peacekeeping&lang=ua&sub=history> (access date: 29.09.2019).

Kotlyanets O. (2012). Current issues of development of international peacekeeping activities in Ukraine. Strategic priorities. 2012. № 2. S. 185–190.

On the participation of battalions of the Armed Forces of Ukraine in the United Nations Peacekeeping Forces in conflict zones on the territory of the former Yugoslavia: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 2538-XII of July 3, 1992 (1992). Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. № 38. 564 p.

On the Strategy of International Peacekeeping Activities of Ukraine (2009). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 24, 2009. Approved by the Decree of the President of Ukraine of June 15, 2009 № 435/2009.

On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning the Participation of the Armed Forces of Ukraine in International Peacekeeping and Security Operations. (2012). Law of Ukraine of September 18, 2012 № 5286-VI.

On the Sending of Additional Peacekeeping Personnel for Ukraine's Participation in the United Nations Peacekeeping Force in Cyprus: Decree of the President of Ukraine № 48/2012 1.02.2012. (2012).

On the Sending of National Personnel for Ukraine's Participation in the NATO Training and Advisory Mission "Strong Support" in the Islamic Republic of Afghanistan: Decree of the President of Ukraine № 185/2015 of 30.03.2015 (2015).

On sending national personnel for Ukraine's participation in the UN Multidisciplinary Integrated Stabilization Mission in Mali: Decree of the President of Ukraine of January 9, 2019 № 6/2019. *Official Gazette of the President of Ukraine of January 17, 2019 № 1. P. 6.* (2019).

Ryabih V. (2020). *29 years of security and defense of Ukraine: from the heritage of the USSR to NATO.* URL: https://defence-ua.com/army_and_war/bezpeki_ta_oborona_ukrajini_vid_nasliddja_srsr_do_nato-1473.html (access date: 20.02.2020).

Participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping and security operations. URL: <https://www.zsu.gov.ua/menu/5fea0a25db655005ff9ee9b6> (access date: 20.02.2020).

Charter on a Special Partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization. (1997). *Voice of Ukraine. N 127* (1627).

Плазова Т.І.,

Тимошук О.В.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕРСОНАЛУ В ДІЯЛЬНОСТІ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ МІЖНАРОДНИХ СИЛ ООН

З проголошенням незалежності України одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики нашої держави є участь у заходах міжнародної спільноти щодо підтримання миру та безпеки в світі, відвернення та врегулювання міжнародних конфліктів. Враховуючи, що на сучасному етапі безпека будь-якої з держав значною мірою залежить не лише від надійності її кордонів, але й від загального військово-політичного клімату, керівництво нашої країни спрямовує свою миротворчу діяльність на співпрацю з Радою Безпеки ООН, при цьому дотримуючись загальноєвропейських принципів та норм міжнародного права.

У даній статті досліджується та аналізується співпраця українського національного персоналу в миротворчих місіях Міжнародних сил сприяння безпеці. Особлива увага у викладеному матеріалі приділяється законодавчій базі, що регламентує миротворчу діяльність України під егідою ООН та в рамках співпраці з НАТО. Виділено й основні завдання, які покладались на український національний персонал у міжнародних місіях.

Починаючи з липня 1992 року, вже в статусі незалежної держави Україна почала брати участь у миротворчих операціях під егідою міжнародних організацій. Такі дії нашої держави підтверджують прагнення активного підтримання всіх колективних заходів ООН щодо збереження миру та стабільності як у Європі, так і в світі загалом.

Участь України у міжнародних миротворчих операціях ООН та НАТО дає вагомі позитивні результати, а якісне і бездоганне виконання завдань з боку українських миротворців, відповідальність, мужність та високий професіоналізм сформували українським миротворцям заслужено високий авторитет.

Поряд з тим участь українських підрозділів в міжнародних місіях та операціях сприяють зміцненню іміджу нашої Держави, створенню сприятливого клімату для налагодження та активізації двостороннього співробітництва з окремими державами. Також українські військовослужбовці мають змогу отримувати унікальний професійний досвід, знайомитись з сучасними вимогами в коригуванні пріоритетів розвитку Збройних Сил та модернізацією озброєнь і військової техніки. Разом з тим мають нагоду вносити зміни та коригувати навчальний процес підготовки миротворчого персоналу, зокрема з використанням можливостей військово-технічного співробітництва зі збройними силами інших держав.

Висока оцінка з боку наших міжнародних партнерів стала основним підґрунтям для постійного запрошення України до участі у новостворюваних та вже існуючих миротворчих місіях, розширення географії залучення Збройних Сил України до миротворчої діяльності в усьому світі.

Ключові слова: миротворчі операції, місії, контингент, Міжнародні сили.

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

Один із головних політичних центрів Галицького князівства – Звенигород, розташований поблизу галицько-волинського кордону на перетині стратегічних шляхів протягом XI – XIII ст. відіграв важливу роль у військово-політичних подіях. На полях поряд із Звенигородом відбулося принаймні декілька великих битв за володіння Галичиною. Три битви – 1226, 1144 та 1227 рр. знайшли відображення в літописах. Однак конкретний перебіг цих подій доволі скупо відображений в писемних джерелах. В статті проаналізовано військово-топографічну ситуацію на території Звенигородського князівства. Простежено роль укріплень Звенигорода на основних стратегічних шляхах, які перетиналися в цьому місці та вели до основних центрів Галицького та Волинського князівств.

Сьогодні літописний центр князівства локалізований на території однойменного села біля Львова. В статті підбито підсумки багаторічних археологічних досліджень із вивчення військової інфраструктури X–XIII ст. в цьому районі. Враховано результати найновіших археологічних розвідок на території Звенигородського князівства. Проведеними роботами встановлено датування решток давніх фортець. Проаналізовано зчислені знахідки середньовічного озброєння, які додатково ілюструють стан військової інфраструктури літописного Звенигорода.

Ключові слова: мережа укріплень, оборонне будівництво, військово-політична ситуація, Звенигород, Галицько-Волинська держава.

Актуальність теми визначається тим, що військова інфраструктура княжих столиць була важливою частиною військової інфраструктури окремих земель-князівств Русі. У зв'язку із міжусобними війнами, які регулярно спустошували українські землі в XI – XIII ст., описи укріплень княжих столиць порівняно часто потрапляли на сторінки писемних джерел. Особливо багатими на військові конфлікти в XI–XIII ст. були околиці Звенигорода поблизу галицько-волинського прикордоння. Це було пов'язано із раннім відокремленням (кінець в XI ст.) Галицького князівства із складу Київської держави. Питання локалізації літописного Звенигорода були розв'язані ще істориками XIX ст. (В. Ільницький, М. Грушевський). Протягом XX – XXI ст. на укріпленій за княжої доби території літописного

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

© Терський С. В., 2021

міста проведені наймасштабніші на Заході України археологічні дослідження, які дозволили визначити історичні етапи розвитку оборонних укріплень Звенигорода. Перший підсумок археологічних розкопок літописної столиці Опілля було підбито ще в 1981 р., у дисертаційному дослідженні В. Шеломенцева-Терського. Однак ці матеріали в значній мірі залишилися неопублікованими. Наступний огляд результатів всіх археологічних робіт на території Звенигорода та Звенигородського князівства побачив світ у 2015 р. (*Шеломенцев-Терский, 1981; Гупало, 2014*).

Однак, поза межами згаданих публікацій досі залишаються багаті колекції Львівського історичного музею. Матеріали зібрані у Звенигороді та його околиці. Лише у фондовій групі «Київська Русь» їх кількість досягає близько 10 тисяч одиниць збереження.

Новизна дослідження. В даній статті автор на основі аналізу даних попередніх історичних та археологічних досліджень робить спробу окреслити процес формування оборонного комплексу літописного Звенигорода, як одного з центрів Галицького князівства у XI – XIII ст. Проаналізовано систему фортифікації центральної частини Звенигородського князівства, оглянуто колекції знахідок озброєння.

Метою статті є доповнення сучасних історичних досліджень військової справи в Галицько-Волинській державі аналізом основних складових оборонного комплексу літописного Звенигорода: системи фортифікацій і арсеналу дружинників та з'ясування на новій джерельній базі особливостей формування військової інфраструктури столиць Галицького князівства.

Вклад основного матеріалу дослідження. Звенигородська земля сформувалась близько рубежу X/XI ст. в процесі освоєння межиріччя басейнів рік Дністра та Західного Бугу великокнязівською владою. Відтак, Звенигород – літописний центр галицького Опілля – від моменту заснування був опорним пунктом Київської держави у новопридбаному Східному Прикарпатті. Отже, військовий сегмент у його топографічній структурі та присутність значної кількості дружинників серед його мешканців завжди були помітними його характеристиками.

Звенигород, що був столицею однойменного князівства, розташованого у басейнах лівобережних приток верхів'їв цих

рік, неодноразово згадуваний у літописах протягом 1086 – 1235 роках у зв'язку з різними військовими подіями.

Вже перша військова сутичка між перемишльським князем Ростиславом Рюриковичем та трьома тисячами руських і угорських воїнів на чолі з воеводою звенигородського князя Володимирка, які обороняли Звенигород у 1126 р., продемонструвала міцність міських укріплень. Їх нездоланність підтвердилася 1138 р., коли біля міста таборував польський король Болеслав Кривоустий під час походу на Галич.

Значно складнішою для звенигородців була стратегічна ситуація під час боїв із великим київським князем Всеволодом у 1144 р. Під прикриттям ночі його війська побудували гаті через річку, “...w заоутра переидоша ргькоу и взАша горы за Володимеромъ” (*Ипатьевская летопись, 1923: 315*). Оточивши місто великий київський князь змусив звенигородського князя Володимирка до миру. Всеволод прийняв Володимирка у своєму таборі в шатрі, де той цілував хрест київському князеві й заплатив йому “за трудъ” 1400 гривень срібла. Помітну роль укріплення Звенигорода відіграли взимку 1227 р., коли угорський король Андрій II, вступив у межі Галичини на підтримку свого сина Андрія у боротьбі з Мстиславом Мстиславичем Удатним за галицький престол (*Ипатьевская летопись, 1923: 740, 749*).

Археологічно місто досліджується з 1886 р. Першими дослідниками міста були І. Шараневич, Л. Чачковський та Я. Пастернак. Згодом масштабні роботи проведені І. Свешніковим, Г. Власовою, В. Шелом'янцевим-Терським, О. Ратичем та В. Гупало (*Шелом'янецв-Терський, 1998*).

Місто займало підвищення посеред болотистої річкової низовини поблизу витоків р. Білки. Дитинець площею близько 1,5 га зведений в XI ст. на природному підвищенні з ескарпованими схилами у південно-західній частині городища. У зовнішній конструкції вала, дослідженого розкопками у західній частині майданчика, виявлено рештки дерев'яних городень, а з внутрішнього боку – руїни житлових приміщень.

Східніше, на менш підвищеній ділянці, на 20 м нижче рівня дитинця на площі близько 10 га знаходився окольний город, який був відмежований від пригородів високим валом (уроч.

Вали). Тут був громадський центр Звенигорода, по якому досліджено цілий ансамбль білокам'яних будівель, де поряд з князівським палацом, фундаментальною колоною і князівською усипальницею вимуровано й церкву.

Укріплення окольного города до нашого часу не збереглися. Розкопками встановлено факт перебудови первісних укріплень цієї частини Звенигорода (XI ст.), яка відбувалася не пізніше першої половини XII ст. При цьому знівельювали поверхню майданчика біля підніжжя ескарпу пагорба дитинця внаслідок чого було ліквідовано рештки старої найдавнішої забудови (т.зв. посад Загородище, площею близько 3 га). Вали цього часу на західній ділянці окольного города досліджувалися у 1963 – 1969 роках експедицією під керівництвом В. Шелом'янцева-Терського. Лінія оборони окольного города включала кріпосні стіни із городень і клітей з печами (*Терський, 2014а: 38-42*).

Додатково посилював систему оборони міста також наповнений водою рів, облаштований біля підніжжі ескарпованого схилу окольного города. На 4 м нижче від рівня окольного города до рову прилягала з зовнішнього боку третя лінія фортечних стін, що складалася із клітей і скісного частоколу. Суттєву природну перешкоду для ворога становили болотисті заплави численних потічків, які оточували передмістя із заходу, півдня і півночі. Загалом укріплення західної частини міста займали важливе місце у системі оборони Звенигорода.

Слід думати, звенигородська залага в час небезпеки мала б суттєво посилюватися ремісниками, які постійно проживали за межами укріплень. Так, із заходу до Окольного города прилягав посад з рештками двох залізоплавильних горнів XII–XIII ст., частиною садиби шевця XI ст. і майстернею ремісника-бронзоліварника початку XII ст., з північного сходу – посад площею близько 10 га, де була давня торговиця з дерев'яною церквою Параскеви П'ятниці.

Частина північно-східного посаду міста займала понижену ділянку, де у торфовому ґрунті добре збереглися дерев'яні конструкції та стародавні вироби з дерева і шкіри: дерев'яні миски, черпаки, ложки, дитячі іграшки, бондарські вироби, зразки шкіряного взуття. До унікальних знахідок належать дві

сопілки, виготовлені з бузини. Від міських укріплень через цей посад пролягала вимощена деревом вулиця завширшки 5,1 м. Розчищено 70 м цієї вулиці. Вона складалася з поздовжніх лаг, перекритих поперечним настилом з колод. Тут відкрито залишки дерев'яних зрубів будинків, що укладаються у три головні будівельні періоди від кінця XI – до середини XII ст. Серед знахідок – бронзовий кістень, дві берестяні грамоти, свинцева печатка галицького князя Івана Васильковича (1140–1141 рр.) тощо. Значну частину посаду займав квартал ювелірів, який, очевидно, мав свій храм.

Частина замських храмів та монастирів, займаючи топографічно підвищені ділянки, могла мати власні укріплення і бути форпостами на підходах до Звенигорода. За наявними на сьогодні даними, у княжому Звенигороді і його пригородах до 1241 р. налічувалося щонайменше 12 церков та п'ять монастирів. На існування храмів вказують два кладовища XI–XII ст., досліджені в урочищах Гоева гора і Загуменки.

Загальна площа центральної частини міста становила понад 25 га, а уся територія міста разом з передмістями з заходу на схід простягалася на 15 км, а з півночі на південь – не менше ніж на 7 км. На цій території досліджено численні ремісничі села, монастирища та садиби бояр. Похід монголів зупинив поступовий розвиток міста. Його жертви знайдені у заплаві старого річища Білки. Тут відкрито чимало людських кістяків під тонким шаром задернованого торфу, осторонь лежали черепи.

Розповісти про стан гарнізону міста може детальна фіксація всіх належних йому предметів військового спорядження та озброєння. Аналіз знахідок дружинного спорядження за окремими фортецями дозволяє скласти загальну картину суспільного та професійного рівня їх гарнізону та надає чимало важливої інформації для загальної характеристики фортеці.

У місті було налагоджено виробництво окремих видів озброєння. Зокрема, у напівземлянці майстра-костеріза знайдено напівфабрикат ударної зброї – кистеня (*Фонди ЛІМ КР-8902*).

Близько 90% впорядкованих на сьогодні збірок з розкопок літописного Звенигорода знаходяться у групі фондів «Київська Русь» Львівського історичного музею. Це, насамперед, матеріали

археологічних експедицій музею, що працювали у Звенигороді протягом 1950-1960-х роках під керівництвом або за участю Г. Власової та В. Шелом'яцева-Терського. Досить яскравою є колекція знахідок, які раніше належали Культурно-історичному музею НТШ.

Свого роду «табельною» зброєю старшого дружинника був меч. У Звенигороді та в його околиці знайдено декілька частин мечів XI – XIII ст., які були статусною зброєю (*Терський, 2013: 7, 10*).

Проте, найбільш доступною та універсальною зброєю для широкого кола, як дружинників, так і міських ополченців був спис – зброя першого удару. Списоносці, зазвичай, складали основу піхоти. Але й для княжої кінної дружини спис був головною наступальною зброєю. У Звенигороді знайдено близько десятка залізних вістер списів (наприклад, *фонди ЛІМ КР-8285, 36522*).

Важливим видом зброї ближнього бою були також булави та кистені. Вони також могли мати вигляд статусного озброєння. Для цього їх виготовляли, переважно із бронзи та покривали черневими орнаментами (*Терський, 2014: 9; 2018*). У Звенигороді знайдено чотири різних типів кистенів, в т.ч. і найбільш демократичніші – рогові (*Фонди ЛІМ КР-46310*).

Озброєння дальнього бою представлене у Звенигороді та в околиці знахідкою понад півтори сотні вістер стріл різних типів, в т.ч. і кістяних, які використовувались, переважно, для полювання на хутових звірів (*Терський, 2012: 68, рис. 1*).

Предмети спорядження вершника та верхового коня, насамперед, належали кінним дружинникам. Кінна дружина у давньоукраїнському війську складала основу авангарду. Про це свідчать численні знахідки, насамперед, залізних острог у напластуваннях найкраще вивчених городищ.

Спорядження кінного дружинника протягом X–XIV ст. пройшло тривалу еволюцію, про особливості якої свідчать знахідки предметів спорядження верхового коня (вудила, стремена, деталі сідла, прикраси зброї, попружні пряжки, застібки від пут і недоуздка, льодохідні шипи, підкови, шкребниці) та засоби керування (остроги, наверхня руків'я батогів). Загалом, найчастіше трапляються знахідки ланок вудил, острог, а також металевих кілець, що могли використовуватися в кінській зброї.

Управління конем здійснювалось за допомогою вуздечки. Її важливою частиною були вудила. Вони складаються з гризла (міжзуб'я) і бічних щелепних (прищічних) обмежувачів-псаліїв, що сприяли кращому управлінню конем. За особливостями форми та конструкцією їх поділяють на шість типів, з яких три набули поширення у Звенигороді.

До найраніших типів відносяться прості вудила, виготовлені з одного, інколи вигнутого округлого стрижня, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті рухомі кільця. Один екземпляр таких вудил виявлено під час розкопок в 1955 р. (Фонди ЛІМ КР-8235). Цей тип вудил (VI за А.М. Кіріпнічковим) належить до запозичень від кочівників і датується, переважно, X – XI ст. (Кіріпнічков, 1973: 17-18). В подальшому у вжитку переважали стандартні двоскладові вудила різної форми і розмірів з ланками довжиною від 3 до 16,5 см (Фонди ЛІМ КР-30170, 36533-36534 та ін.). Кільця по краях для кріплення до вуздечки, діаметром 3-6 см, часто сильно витерті, очевидно від тривалого уживання.

У Звенигороді також знайдено дві кістяні застібки від кінських пут, в т.ч. одна з них – у перетині західного валу Окольного міста (Терський-Шеломенцев, 1978: 90, рис. 6:13). Ці знахідки також мають чисельні аналоги у галицько-волинських містах (Терський, 2015: 80, рис. 3).

Відмінною рисою професійних кіннотників були остроги. Всього у Звенигороді зібрано понад 30 цілих і фрагментованих острог (Фонди ЛІМ КР-19321, 22809, 36547-36558 та ін.). Окремі з них мають округлі у перетині куполоподібні або конічні шипи. Приблизно третина острог мають гострі і прямокутні прорізні петлі (Терський-Шеломенцев, 1978: 213, мал. 3: 9, 10). Їхні скоби в основному горизонтальні та відповідають III типу острог XII – XIII ст. за класифікацією А. М. Кіріпнічкова (Кіріпнічков, 1973: 61, мал. 37). Аналогічні остроги мали значне поширення у інших галицько-волинських містах.

Стабільна відсутність парних острог у Звенигороді опосередковано підтверджує давнє припущення відомого дослідника городищ В.К. Гончарова, що вершники княжої доби могли користуватися лише однією острогою (Гончаров. 1950: 99).

Різні типи острог часто визначали статус дружинника. Позолочену острогу з чотиригранним шипом невідомий селянин із Звенигорода знайшов при плануванні поверхні в ур. «Вали» та передав у Музей Наукового товариства імені Шевченка (*Фонди ЛІМ КР 8268; Терський, 2015а: 112; Терський-Шеломенцев, 1978: 213, мал. 5, 10*). Ще одна звенигородська острога була виготовлена з міді. Позолочені остроги мали поширення у дружинних центрах (дві були знайдені на Райковецькому городищі: *Гончаров, 1950: 98*) і, очевидно, належали князям або заможним боярам.

Унікальною знахідкою є мініатюрна, очевидно, дитяча острога (довжина кінців скоби дорівнює 7 см), зі слідами позолоти. Її знайдено в західній частині Окольного города в шарі XII – XIII ст. (*Терський, 2018а: 6*).

Також лише професійні кіннотники користувались стременами та підковували своїх коней. У Звенигороді знайдено декілька уламків стремени (*Терський-Шеломенцев, 1978, рис. 5: 5-8*) та близько двох десятків підков (в залежності від обставин їх знахідок не завжди можна відносити лише до Княжої доби) (*Фонди ЛІМ КР-8266, 22678-22679, 36536-36537 та ін.*). Одна з підков, найбільша, розмірами 15x12 см із шістьма прямокутними отворами і жолобком уздовж краю для голівок цвяхів. (*Терський-Шеломенцев В.С., 1978: рис. 5, 6*). Позаду вона має спеціальний виступ для того, щоб краще трималася і не з'їжджала з копита. Товщина підкови – 0,8 см. На одній з половинок в отворі зберігся загнутий знизу цвях на зразок сучасних цвяхів-вухналів з вертикальною напівсферичною голівкою, очевидно для того, щоб голівки не стиралися і щоб підкова не сповзала (*Терський-Шеломенцев, 1978: рис. 5, 5*).

Важливим предметом догляду за конем були скребниці. Одна з них знайдена в західній частині Окольного города Звенигорода в культурному шарі кінця XI – поч. XII ст. (*Терський-Шеломенцев, 1978: 215, рис. 5: 11*). Робоча її частина у формі прямокутна 20x30,5 см з нарізаними зубцями, а на кутах із завитками для прикраси. Довжина ручки 15,2 см. За типологією кінських скребниць з Новгороду її можна віднести до другого типу (за А.Ф. Медведевим).

Ще один атрибут дружинників – шкіряний пояс – представлений трьома десятками поясних залізних пряжок. За формою вони поділяються на три типи: напівкруглої форми, прямокутні, круглі (овальні).

Висновки. Таким чином, комплекс археологічних джерел, збережених, переважно, у фондах Львівського історичного музею, розкриває важливі сторони оборонної інфраструктури літописного Звенигорода. Проаналізовані предмети озброєння та військового спорядження свідчать про перебування у місті структурованої дружинної спільноти. Разом з вивченими археологічно фортифікаційними спорудами ці предмети наочно демонструють важливе значення Звенигорода у військовій інфраструктурі Галицького князівства.

Кількість виявлених розкопками у Звенигороді та його околиці предметів озброєння та військового спорядження постійно зростає. Це відкриває можливості в майбутньому застосування методів статистичної обробки накопичених у музеях колекцій.

Використані посилання

- Гончаров В. (1950) *Райковецьке городище*. Київ, 219 с.
- Гупало В. (2014) *Звенигород і Звенигородська земля у XI – XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів, 532 с.
- Ипатьевская летопись (1923) *Полное собрание русских летописей. Т. 2*. Петроград, 320 с.
- Кирпичников А. (1973) *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.* Ленинград, Наука. *Свод археологических источников. Вып. Е 1–36*.
- Терський-Шеломенцев С. (1978) *Исследования детинца Звенигорода Галицкого. Советская археология. № 1. С. 206–215.*
- Терський С. (2014) *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Київ, “Стародавній світ”, 164 с.
- Терський С. (2018) *Роль археологічних експедицій Львівського історичного музею у дослідженні літописного Звенигорода. Музей - платформа суспільного діалогу. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 125-річчя Львівського історичного музею (Львів, 5 жовтня 2018 р.)*. Львів, 3 – 9.
- Терський С. (2012) *Знахідки предметів озброєння X-XIII ст. на галицько-волинському пограниччі. Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, С. 68 – 72.*
- Терський С. (2013) *Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI-перша пол. XIII ст.). Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 752: Держава та армія. С. 5 – 13.*

Терський С. (2014) Кістень у Галицькому та Волинському князівствах (X–XIV ст.). *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". № 784: Держава та армія.* С. 3 – 12.

Терський С. (2015) Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. Львів, *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010. Збірник статей*, Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича, С. 71– 114.

Терський С. (2015) Матеріальна культура літописного Звенигорода у світлі фондової колекції Музею НТШ. *Музеї Львова: події, колекції, люди: матеріали науково-практичної конференції*, Львів, 24 – 25 жовтня 2013 року Львівський історичний музей. Львів, Апріорі. С. 108 – 118.

Терський С. (2018) Булави княжих дружин Галицько-волинських земель. *Тези доповідей Третьої Міжнародної зброєзнавчої конференції. 12-14 червня, 2018 року.* Київ, Інститут історії НАНУ. С. 71-73.

Терський-Шелом'янцев В. (1978). Дослідження посаду літописного Звенигорода. *Археологія.* Вип. 28. С. 86-93.

Фонди Львівського історичного музею «Київська Русь».

Шелом'янцев-Терський В. (1998) З історії дослідження літописного Звенигорода. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 235. Праці археологічної комісії.* Львів, С. 358-372.

Шеломенцев-Терський В. (1981) *Летописный Звенигород Галицкий XIII ст. Автореферат диссертации на соискание научной ступени кандидата исторических наук.* Киев, Институт археологии АН УССР, 20 с.

References

Funds of the Lviv Historical Museum "Kyivan Rus".

Goncharov V. (1950) *Raikovets settlement.* Kyiv, 219 p. (rus).

Gupalo V. (2014) *Zvenyhorod and Zvenyhorod land in the XI-XIII centuries (socio-historical reconstruction).* Lviv, 532 p. (ukr).

Ipatiev Chronicle (1923) *The complete collection of Russian chronicles.* Т. 2. Petrograd, 320 p.

Kirpichnikov A. (1973) Equipment of a rider and a riding horse in Russia of the IX–XIII centuries. Leningrad, Nauka. In: *Collection of archaeological sources. Issue. E 1–36* (rus.).

Shelomentsev-Tersky V. (1981) Chronicle Zvenigorod Galitsky XXIII century. Author's abstract of the dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences. Kyiv: Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences, 20 p. (rus.).

Shelomyantsev-Tersky V. (1998) From the history of the study of the chronicle Zvenigorod. In *Notes of the Scientific Society. Shevchenko. Т. 235. Proceedings of the Archaeological Commission.* Lviv, P. 358-372 (ukr.).

Tersky S. (2012) Finds of weapons of the X–XIII centuries on the Galician-Volyn border. In: *Archeology & fortification of Middle Transnistria. Proceedings of the Second All-Ukrainian scientific-practical conference.* Kamenets-Podolsky. P. 68-72 (ukr.).

Tersky S. (2013) Sword in the Galician and Volyn principalities (XI – first half of the XIII century). In: *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". № 752: State and Army*. P. 5-13 (ukr.).

Tersky S. (2014) Kisten' in the Galician and Volyn principalities (X-XIV centuries). In: *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». № 784: State and Army*. P. 3-12 (ukr.).

Tersky S. (2014a.) *Archaeology of the Galicia-Volyn state*. Kyiv, "Ancient World", 164 p. (ukr.).

Tersky S. (2015) Equipment of a rider and a horse in Volyn of the X-XIV centuries. *Culture and art of western Ukrainian lands 2009, 2010. Collection of articles, National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies*. Lviv, P. 71-114 (ukr.).

Tersky S. (2015a) Material culture of the chronicle Zvenigorod in the light of the stock collection of the Museum of NTSh. *Museums of Lviv: events, collections, people: materials of the scientific-practical conference*, October 24-25, 2013. Lviv, Lviv Historical Museum, p. 108-118 (ukr.).

Tersky S. (2018) Maces of princely wives of Galicia-Volyn lands. In: *Abstracts of the Third International Arms Conference. June 12-14, 2018*. Kyiv, Institute of History of NASU. P. 71-73 (ukr.).

Tersky S. (2018a). The role of archaeological expeditions of the Lviv Historical Museum in the study of the chronicle Zvenigorod. *The museum is a platform for public dialogue. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 125th anniversary of the Lviv Historical Museum, October 5*, Lviv, p. 3-9 (ukr.).

Tersky-Shelomentsev S. (1978) Studies of the child Zvenigorod Galitsky. *Soviet archeology*. № 1. p. 206-215 (rus.).

Tersky-Shelomyantsev S. (1978) Research of the position of the chronicle Zvenigorod. *Archaeology*. Issue 28. P. 86-93 (ukr.).

Terskyj S.

DEFENSE COMPLEX OF THE CHRONICLE ZVENYGOROD

One of the main political centers of the Galician principality – Zvenyhorod, located near the Galician-Volyn border during the XI-XIII centuries, played an important role in military and political events. At least a few major battles between the then rulers of the city and their opponents took place in the fields near Zvenyhorod. Three battles – 1226, 1144 and 1227 were mentioned in the chronicles.

However, the specific course of these events is rather sparsely reflected in written sources. The military topographic situation on the territory of Zvenyhorod principality is analyzed. The role of Zvenyhorod fortifications on the main strategic roads that intersected in this place and led to the main centers of the Halych and Volyn principalities was traced.

Today the chronicle center of the principality is located on the territory of the village of the same name near Lviv. The results of many years of archaeological research on the study of military infrastructure of the X-XIII centuries are summarized. in

this area. The results of the latest archeological excavations on the territory of the Zvenyhorod principality are taken into account. Archaeological excavations conducted by Volodymyr Shelomentsev-Tersky in 1962-1973 provided the most data on the defense infrastructure of Zvenyhorod.

The work established the dating of the remains of ancient fortresses. Numerous finds of medieval weapons are analyzed, which additionally illustrate the state of the military infrastructure of the chronicle Zvenyhorod. The Zvenyhorod garrison was well structured and equipped with military ammunition. The unique discovery of a children's spur indicates the early stages of preparation of young people for military service. Gilded spurs, apparently, belonged to military leaders – princes and great boyars.

Keywords: fortification network, defense construction, military-political situation, Zvenyhorod, Galicia-Volyn state.

УДК 94 (477.82-2) «1941/1944»

ТРОФИМОВИЧ Л.В.

<http://orcid.org/0000-0003-2393-9128>

ШВАЙКО Т.А.

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.123-146>

СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ОСТРОЖЧИНИ В 1941 – 1944 РОКАХ

У статті висвітлено повсякденне життя населення Острожчини у період німецької окупації (1941–1944 рр.). Простежено процес формування районної, міської та сільських управ, які становили невід’ємну частину гітлерівської адміністрації. Виокремлено функції української допоміжної поліції, охарактеризовано її особовий склад. З’ясовано економічну політику німецьких загарбників, в основі якої лежала нещадна експлуатація місцевого населення, котре, крім того, було позбавлене громадянських прав і свобод, страждало від дефіциту продовольства, інфляції, жахливих побутових умов тощо. Показано, що масові репресії, примусове вивезення острожан на роботи до Райху стали жахливим повсякденням. Проаналізований стан освіти, культури релігійного життя на Острожчині в умовах «нового порядку».

Ключові слова: адміністрація, культура, окупація, освіта, Острог, остарбайтери, повсякденне життя, районна управа.

Постановка проблеми та її актуальність. Історія Другої світової війни належить до пріоритетних та інтенсивно досліджуваних тематичних ніш. Важливим аспектом наукових зусиль вітчизняних дослідників є висвітлення її регіональних сюжетів. Зважаючи на значну кількість «білих плям», несвідомо чи свідомо не розкритих, часту політичну заангажованість, правдиве висвітлення суті, зокрема соціальної історії часів воєнного лихоліття, залишається важливою науковою проблемою. Дослідження становища населення Острожчини в окупаційний період вимагає використання певних типів джерел та особливого інструментарію при їх об’єктивному трактуванні. А це лише посилює та підкреслює актуальність вказаного дослідження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Після проголошення незалежності України побачили світ чимало узагальнюючих і

Швайко Тетяна Анатоліївна, магістр історії, заступник директора з навчально-виховної роботи, Мочулищенський НВК, с. Мочулище, Рівненська область.

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Швайко Т.А., Трофимович Л.В., 2021

вузькоспеціалізованих праць, яким притаманний новий підхід до висвітлення окупаційного періоду. Їх авторами є вітчизняні дослідники Ф. Антонюк, Т. Вронська, М. Гон, О. Гончаренко, В. Гінда, В. Данильчук, О. Денищук, С. Іванов, М. Куницький, О. Лисенко, Р. Михальчук, О. Перехрест, Ю. Сорока, Д. Титаренко, В. Шайкан та інші. Ними досліджено низку аспектів розглядуваної теми: адміністративно-територіальний поділ і формування органів окупаційної адміністрації, фінансово-економічна політика німецьких загарбників, примусові депортації населення до Райху, стан освіти та культури в умовах «нового порядку» тощо. Серед західних авторів, які ґрунтовно розглянули встановлений нацистами режим в Україні, різноманітні аспекти існування її суспільства, посвячення населення, варто виокремити К. Беркгофа та Т. Снайдера.

Позитивно оцінюючи науковий доробок згаданих та інших авторів, слід зазначити, що більшість із них розглядали проблему становища населення Острожчини фрагментарно, в руслі значно ширших географічних меж і дослідницьких завдань, залишивши осторонь, зокрема, практичну діяльність Острозької районної управи, культурні та освітні виміри політики місцевої окупаційної адміністрації, посвячення селян і містян Острожчини.

Метою статті є вивчення становища населення Острожчини в 1941 – 1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Через два тижні після окупації м. Острога (19 липня 1941 р.) Рівненська окружна управа, очолювана Іваном Корноуховим, видала розпорядження про організацію української влади в краї (*Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років, 2008: 5, 6*). Була створена Острозька районна управа, що складалася з голови, його заступника та секретаря. Її тимчасово очолив Василь Григорович, відомий своїм націоналістичним світоглядом (*Особистий архів Швайко. Спогади Ольги Руй, 2015*). У ній мали діяти такі відділи: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної безпеки, технічний. Для їх управління призначалися відповідні виконавці, підпорядковані безпосередньо голові районної управи. Сільська управа теж складалася з голови, заступника і секретаря. Вона мала забезпечувати виконання сільськогосподарських поставок, вести облік населення, в разі потреби здійснювати режимні і

репресивні заходи, виявляти та ліквідувати осередки і склади антинацистського підпілля, залучати й організовувати населення до ремонтних, сільськогосподарських, будівельних робіт тощо (*Гончаренко, 2010: 341–342*). Станом на 5 квітня 1943 р. штат районної управи налічував 73 особи (*Іванов, 2011: 86*). Відділи управ формально були рівними, але на практиці одні з них мали домінувати над іншими. Так, найважливішим, як правило, був загальний (адміністративний), який координував роботу інших, підбирав персонал. Другим за значенням був фінансовий, який, займаючись розподілом фінансів, фактично зосереджував у своїх руках важелі управління іншими відділами (*Іванов, 2017: 67*). Німецькі адміністратори не мали змоги «вникати» в усі конкретні справи місцевого значення. Вони формулювали завдання та контролювали виконання їх кінцевого результату. Все ж інше перебувало в руках місцевих управлінців і працівників поліційних формувань (*Куницький, 2014: 207*).

У процесі організації цивільної влади на місцях німецьке командування часто залучало до керівництва районами й округами осіб з непевними національно-політичними орієнтирами. Нерідко здійснення адміністративних функцій доручалося тим українцям, які за часів польської влади стояли на відверто конформістських позиціях щодо неї (*Косик, 1999: 16*). Важливим обов'язком службовців усіх рангів було дотримання дисципліни праці, зокрема, постійного перебування на робочому місці і відсутності лише за вагомої причини.

Усі управи були повністю підпорядковані вищим німецьким чиновникам. Особи, котрі зараховувалися на певну посаду, заповнювали низку документів – від анкет до біографій, зобов'язуючись надавати дані про національність, місце народження, членство в партії чи комсомолі. При цьому їх попереджали про обов'язкову правдивість поданих відомостей, а приховування якихось даних розглядалося як ворожі дії щодо німецької влади (*Косик, 1999: 37*).

Сама по собі служба в окупаційних структурах визначала досить високий, порівняно з іншими категоріями цивільного населення, соціальний статус працівників органів місцевого управління. Вони виступали в якості посередників між окупаційною владою та місцевим соціумом (*Лисенко, 2008: 767*).

Найнижчою ланкою в системі місцевих управлінців були сільські старости, яких призначав бургомістр. Староста мав помічника, бухгалтера і кількох поліцаїв. Він реєстрував людей у селі, організовував збір податків, поставки продуктів, надавав робочу силу на польові роботи, вів облік власників коней, їх транспорт, а також контролював житловий фонд (*Криваві жорна війни, 2013: 30*). Острозьку районну управу почергово очолювали В. Григорович та І. Мотренко. Останній займав цю посаду до кінця окупаційного періоду, заступником був учитель латинської мови М. Йоакимович, секретарем – С. Заречнюк (*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині 2011: 406*). Офіційною мовою в управі стала українська. Проте накази, призначені для населення, часто видавалися двома мовами – німецькою й українською. Велика увага в управі приділялася дисципліні. Усім працівникам відділів наказувалося встановити суворий контроль за роботою своїх підлеглих. Кожному працівнику для безперешкодного пересування була видана нарукавна пов'язка, на якій стояла печатка військової комендатури. У вересні 1941 р. працівники районної управи одержали в жандармерії персональні посвідчення, для оформлення яких у них брали відбитки пальців (*Особистий архів Ольги Руї. Щоденник Геннадія Руя*).

Ще у вересні – жовтні 1941 року для ефективної реалізації усіх своїх «драконівських» планів нацистська влада почала створювати поліцію міст і сіл. Шуцмани індивідуальної служби, поступаючи на роботу, отримували зарплатню, пільги і мінімум обов'язків. Основним їх завданням було вилучення у населення розграбованого радянського державного, колгоспного та військового майна. Вже на листопад – грудень 1941 року система шуцманшафту індивідуальної служби була сформована остаточно. Шуцманам для візуального підкреслення їх статусу почали видавати уніформу – здебільшого трофейну радянську із білими нарукавними пов'язками. Згодом, протягом зими – весни 1941 – 42 років її замінили на нововведену чорну уніформу «шума» (модифіковані старі уніформи Загальних СС). Через це місцева поліція часто називалася «чорною», а в середовищі вояків шуцбатальйонів отримала прізвисько «ворони» або «чорногузи».

Кількість поліцаїв в кожному районі становила від 70 до 250 осіб. Загальна чисельність місцевої поліції не повинна була перевищувати 1% населення, але навіть цієї цифри вона ніколи не сягнула. Всю ситуацію в сільській місцевості повинні були контролювати шуцмани індивідуальної служби, підпорядковані співробітникам німецької цивільної жандармерії, котрі дислокувалися в райцентрах (*Дерейко, 2012: 66*).

На думку С. Стельниковича, поліційні формування за своєю суттю були в основному колаборантськими, оскільки, виконуючи свої функції, вони не лише відповідали за правопорядок, але і брали участь у знищенні єврейського населення, інших етнічних та ідейно-політичних груп. Використовуючи службове становище, місцева поліція з початку свого створення нерідко вдавалася і до інших злочинів, найпоширенішими з яких були грабунки і реквізиції майна місцевих жителів, залишених євреями помешкань тощо (*Стельникович, 2015: 117*). В Острозі допоміжна поліція нараховувала 50 осіб. Від початку окупації міста її очолював Степан Ткаченко. У липні 1941 р. поліційні відділення були створені також у селах Межиріч, Новомалин та передмісті Острога – Новому містечку (*Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга перша, 2006: 409*). В червні 1943 р. С. Ткаченка було переведено на службу при німецькій жандармерії в м. Рівне і новим комендантом Острога став Андрій Мевша, котрий займав цю посаду до початку січня 1944 року (*Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга друга, 2009: 127*). Народна міліція на чолі з комендантом теж відповідала за порядок в краї і була підпорядкована Повітовій Команді міліції, а в селах, відповідно, мали організуватися станиці Народної міліції, підпорядковані районному коменданту. Окупаційна адміністрація застосовувала суворі покарання за будь-яку дію чи бездіяльність з боку місцевого населення, що шкодила чи могла зашкодити інтересам Райху. За цих умов зростала роль і значення кримінального права, за допомогою якого здійснювалось «упокорення» окупованих територій. 4 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей Альфред Розенберг підписав наказ про запровадження німецького права на окупованих східних областях та системи імперського кримінального судочинства.

Кримінальними злочинами відала комендатура, а цивільними справами займалася служба порядку або мировий суд. В окупаційні роки смертна кара перетворилася на один із найбільш поширених та ефективних інструментів німецької адміністрації. Її санкціоновано застосовували у випадках зберігання зброї, знищення сільськогосподарських продуктів, допомоги саботажникам, втікачам з німецького полону, недотримання правил евакуації з прифронтових районів тощо (*Гончаренко, 2010: 345, 348*). Серед поліцаїв нерідко перебували окремі індивіди без будь-яких моральних норм, які виконували всі каральні функції, навіть більші, ніж вимагали окупанти. Так, в Острозі місцеві коменданти Степан Ткаченко та Андрій Мевша особисто конвоювали євреїв до місця розстрілу та брали безпосередню участь у їх стратах. Про це згадував Ф. Інтергойз, один з небагатьох свідків, які залишилися живими після тих злочинних акцій (*Смирнов, 2016: 281, 283*).

На першому етапі окупації забезпечити «порядок» на захопленій території була покликана діяльність айнзатцгруп (оперативні групи), що повинні були очистити міста та села від «небезпечних елементів» та придушити партизанський рух у «зародку». Проте основним видом їх діяльності стала не боротьба з партизанами, а винищення мирного населення, передусім єврейського (*Дерейко, 2009: 175*).

Крім міської поліції, в Острозі в червні 1943 р. була створена також польова польська поліція, яку очолив комендант Зигфрід Янчар. Вона проіснувала в місті до вересня 1943 р. Основним видом її діяльності стали каральні експедиції до навколишніх сіл, арешти громадян, караульна варта Острога. Зокрема, будучи комендантом поліції, З. Янчар керував особовим складом у кількості 26 осіб, які здійснювали безпосередню охоронну функцію міста та навколишніх сіл (*Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга друга, 2009: 127, 128, 131*).

Описуючи життя цивільного населення під час війни, слід пам'ятати про чинники міжособистісних відносин. Чи думають люди один про одного, чи допомагають один одному, а чи цілком зайняті собою та своїми родинами? Співвідношення «єдності» й «відокремленості» чи не найліпше простежувати на

прикладі городян, які відрізнялися від селян тим, що їхнє виживання залежало від чужинців (*Беркгоф, 2011: 147*). Ці «делікатні» питання є важливим фактором при дослідженні, зокрема, матеріального становища людей. Про те, що солідарність в умовах окупації залишалася визначальною рисою більшої частини населення в Острозі, підтверджують і документальні джерела, і свідчення очевидців. Зокрема, жителька Острога Ольга Руй згадувала, що вижити без грошей, магазинів і продуктів вдавалося лише через натуральний обмін, а подеколи через просту людяність один до одного. «Хочу сказати, що люди тоді були дуже доброзичливі. Наприклад, нам одна жінка з села носила безкоштовно молоко і сметану, бо не було куди його збувати. Отак ми і вижили через ту добру жінку... До війни в місті багато було єврейських крамничок: з 18 тисяч населення – половина були євреї. Жили ми дружно. У діда з бабою був знайомий єврей, і він теж мав свій магазин, де торгував різним залізним обладнанням. Коли їх стали зганяти в гетто, то він приніс до нас великого чемодана з усіма своїми товарами на збереження. Ми навіть не думали відкривати той чемодан та коли довідалися, що його з сім'єю розстріляли, то почали користуватися. Це все і в господарстві було потрібне, і мама на базарі за ці інструменти вимінювала сало, мило, сіль... Магазинів у місті не було. Більшість людей самі тримали городи, курей, іншу живність. У знайомих млинарів просили муку в борг на майбутнє... Ось так і жили, важкий був час...» (*Особистий архів Швайко. Спогади Ольги Руй, 2015*).

Своїми спогадами про тогочасне становище поділилась острожанка Жижко Тетяна: «В часи окупації головне було – вижити. Ми були малі ще, але я добре пам'ятаю, як всі люди були налякані і як важко всім жилося. Найчастіше виживали з того, що обміняли у інших. Люди були добрі, допомагали один одному. Так всі вкупі ми і жили...» (*Особистий архів Швайко. Спогади Тетяни Жижко, 2015*).

Уже в лютому в підкупаційному періодичному виданні – газеті «Волинь» в номері від 15-го лютого 1942 р. було надруковано статтю з красномовною назвою «Місто Остріг – відновлюється». В ній містилась інформація про те, скільки зусиль

доклала міська управа під пильним контролем Здолбунівського гебітскомісаріату задля відбудови тієї руїни, «яку залишили втікаючі большевики». Зазначено, що з головних вулиць постягнуто порозбивані радянські танки, замощено пошкоджений брук, розпочато відбудову зруйнованих будинків та театральної зали (*Місто Остріг – відновлюється, 1942: 3*). В іншому номері від 23 лютого повідомлялося про відбудову знищених частин Богоявленського собору, що був підданий бомбардуванню і сильно пошкоджений (*Богоявленський собор в Острозі, 1942: 3*). Очевидно, що це свідчило про прагнення окупаційної адміністрації в найкоротші терміни налагодити звичний уклад життя в місті для того, аби розпочати процес економічного визиску населення. Оголошення про «трудоий обов'язок» періодично друкувалися в місцевій пресі. Неодмінною і непорушною умовою праці місцевого населення була її обов'язковість. Усі поточні керівні акти беззастережно супроводжувалися погрозами. Прикладом цього є наказ рівненського гебітскомісаріату від 18 березня 1943 року «Ті, що супротивляться обов'язковій праці, і ті, що стримуватимуть інших від її виконання, будуть покарані тюрмою або тяжкою в'язницею. У легших випадках може наступити також призначення до табору примусових робіт на 6 тижнів» (*Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945, 1989: 23*).

Ще до серпня 1941 р. населення регіону стало вивчати німецьку мову, відвідуючи арбайтзамти – установи, де визначали, що, де і за яку плату потрібно робити кожній конкретній особі. Мова йде про біржі праці. Їх створили в структурі міських управ з огляду на запровадження обов'язкової трудової повинності.

В одному зі своїх інтерв'ю обласний комісар Рівного Вернер Беєр зазначив, що становище області, залишене більшовиками, просто жалюгідне, але зусилля для наведення ладу активно докладаються новою владою. Проте, зважаючи на ведення військових дій, остання знімає з себе відповідальність за забезпечення населення краю харчами, паливом та іншими ресурсами, віддаючи ці питання в компетенцію міських і районних управ, церковним установам, міським кооперативам тощо (*Найважливіше – перемогти большевизм (інтерв'ю з обласним комісаром в*

Рівному д-ром Вернером Беєром), 1941: 3). В окупацію відносно краще жилося службовцям управи, бо вони отримували платню і пайок. Зазвичай, останній складався з 1 кг чорної солі, 1 шматка мила, 1 коробки сірників, 1 книжечки паперу для куріння. Вартість цього приблизно дорівнювала 17 крб (Руй, 2004: 31). Але і режим роботи клерків міської та районної управ мав теж свої особливості. Працю потрібно було починати о 7-й ранку, робочий день тривав до 17-ї год. Ці цифри були чітко регламентовані владою – 52 год праці на тиждень. Перерва на обід – півгодини, але відпочити могла спочатку лише одна половина відділу, а потім друга. Це робилося для того, щоб уникнути паузи в обслуговуванні населення. Отож, незважаючи на невелику кількість покладених на себе обов'язків, службовці районної та міської управ повинні були вправно, чітко і вчасно їх виконувати (Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках, 2013: 60).

Також в Острозі була організована ще одна установа конфіскаційного характеру. Мова йде про канцелярію крайсландвірта, що займалася плануванням і збором продовольчих поставок із сіл району. Першочерговим завданням було вилучення зерна, м'яса і молочних продуктів (*Особистий архів Швайко. Спогади Ольги Руй, 2015*). Заохоченню селян у виконанні продовольчих поставок, зокрема зернових, активно сприяла місцева періодика. Зокрема, на газетних шпальтах «Волині» часто друкувалися статті про «моральний обов'язок кожного селянина віддати необхідне збіжжя та інші продукти для потреб німецьких солдатів, які своєю кров'ю визволяють українську землю» (*Збіжжя як засіб ведення тотальної війни, 1942: 4*). Крім поставок, сільські жителі були обтяжені податковим грабунком. Архівні документи звітного характеру вказують, що вони сплачували щонайменше 9 видів податків (промисловий, комерційний, 5% на охорону здоров'я, земельний, податок від будівель, податок від собак, страхові платежі, податок на кіно, відсотки від несвоєчасної попередньої сплати податків) (*Держархів Рівненської обл. 1: 22*).

Важливим складником економічної експлуатації українських земель окупаційним режимом було вивезення мешканців України

на роботи до райху. Газета «Волинь» періодично друкувала статті з красномовними закличками до молоді зголошуватися на працю, всупереч «беззмістовним і брехливим чуткам» для того, щоб «творити велике» і добросовісно виконувати всі завдання на благо Європи (*Українська молодь, 1943: 3*). Навпроти сучасної міської ради Острога знаходилася спеціальна установа – «Arbeitbuero» – відділ, який займався вербуванням робочої сили до Німеччини і видачею арбайт-карток тим, хто працював на райх. Цю установу очолював Микола Білошицький. Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі з працевлаштуванням штовхнули деяких юнаків та дівчат добровільно вирушити на заробітки. До того ж, спочатку кампанії вербування для родин, члени яких працювали в Німеччині, показово видавали щомісячні грошові компенсації, розмір яких коливався від 130 до 200 карбованців (*Іванов, 2011: 92*). Задля правдоподібності проголошуваних новою владою хвалебних висловів про те, як «гарно працюється нашим землякам в Німеччині», в періодичних виданнях розміщували листи остарбайтерів, зазвичай, шаблонного характеру, адресовані рідним і близьким. Цей метод швидко набув широкої популярності (*Михайлюк, 2008: 140*). Зокрема, у «Волині» від 24 травня 1942 р. був розміщений типовий лист хвалебного характеру одного з остарбайтерів. У ньому йшлося про те, що «працювати в Німеччині куди краще, ніж на советів», зазначалося також і про високий розмір оплати праці, 1/3 якої виплачується безпосередньо, іншою третиною оплачується харчування робітника, а решта відкладається в банк аж до від'їзду працюючого. Характерно, що більшість листів такого типу закінчувалися закличками погоджуватися на роботу в Німеччині, не вірити брехливим чуткам. Зокрема, згадуваний вище лист закінчувався такими словами: «...Мамо, скажеш моїм товаришкам, щоб вони своєчасно записалися для подорожі до Німеччини, тому що дійсно туди варто їхати» (*Листи українських селян з Райху, 1942: 2*). А 15 серпня 1943р., коли гучні заголовки вже не могли приховати суворої правди про справжні умови праці в Німеччині, була розміщена чергова стаття, написана нібито на основі листів остарбайтерів. В ній повідомлялося, що кожна жінка і дівчина

має своє власне ліжко і шафу для одягу, кожне приміщення вони можуть оздоблювати релігійними символами і квітами, а на Великдень отримують пару нових черевиків та можливість порозважатися веселими місцевими забавами. Саме такими «дешевими» малодієвими приманками окупанти намагалися залучити волинян на німецьку працю без примусу на добровільних засадах (*Що говорять про працю в Німеччині, 1943: 4*).

Весна 1942 р. остаточно поклала край марним сподіванням та ілюзіям українців на чесну та справедливу працю в Німеччині. Вивіз людей до Райху став примусовим. Для ефективного забезпечення цієї кампанії окупаційна адміністрація задіяла розгалужений репресивний апарат (жандармерію, підрозділи СС, охоронні війська), а також районну та міську управи, на очільників яких і покладалася вся відповідальність за складання списків та організацію вивозу (*Забродець, 2005: 107*). Бургомістр та голова районної управи повинні були організувати своєчасне прибуття всіх внесених до списків, забезпечити підводи для доставлення завербованих з речами до місця призначення, а також детально прозвітувати про всю виконану діяльність (*Держархів Рівненської обл. 4: 58*). Саме районна управа в Острозі детально формувала списки осіб, які підлягали трудовій мобілізації і всілякими доступними методами намагалася виконати завдання. При вербуванні молоді представники місцевої влади, зазвичай, керувалися холодним розрахунком і власними інтересами. Не легше в цьому питанні доводилося і головам сільських управ, які, згідно наказу окружного комісара, обов'язково змушені були направити когось із членів родини чи близьких родичів на роботу до Німеччини. Для цього складалися спеціальні таблиці, де зазначалася інформація про майбутніх робітників із числа родичів або причина їх відсутності (*Держархів Рівненської обл. 3: 1*).

Прямо пропорційно зростаючим завданням в питанні депортації робочої сили із України посилювався й опір населення. Вже з літа 1942 р. завдання трудового вербування виконувалося тільки шляхом «планомірного полювання на людей», коли сотні городян затримувалися під час облав на вулицях, базарах, кінотеатрах (*Пастушенко, 2009: 54*). Після запровадження

примусового порядку вербування до Німеччини молоді в Острозі теж розпочалися облави. Єдиною існуючою легальною підставою звільнення від цих вербувань стали медичні курси, потрапити до яких теж було досить важко. Однак, зважаючи на їхню суспільну важливість та корисність, слухачів не зобов'язували на виїзд до Німеччини. Після закінчення трьохмісячних курсів останні працювали медсестрами у лікарнях, сільських медичних пунктах та інших однотипних закладах. 25 вересня 1942 р. І. Мотренко видав наказ, в якому зазначалося, що особи, яких мали вивозити до Райху, повинні пройти обов'язковий медичний огляд, а також мати при собі робоче та святкове вбрання, білизну, взуття, мило, рушник, посуд, а також харчі на 4 дні. Після медичного огляду завербовані особи відправлялися до залізничної станції Оженин. Суворо заборонялося супроводжувати визначеного на роботу комусь з близьких чи друзів (*Держархів Рівненської обл. 4: 58*). Галина Батрашук, уродженка с. Грем'яче, яка була вивезена до Німеччини в липні 1942 р., згадувала: «...я була змушена працювати на господарів з села Гінсбург, жила в комірчині без вікон. Доглядати доводилося за шістьма коровами. Доїти було важко, руки боліли нестерпно. Через тугу за рідним домом я спеціально підставляла ногу, щоб якась корова наступила і зломила її, сподівалася звільнитися у такий спосіб. Але нічого не виходило. Тоді почала навмисне пити крижану воду, щоб захворіти і так підхопила запалення легень, довго лежала без пам'яті. Але хазяйка мене виходила...» (*Толочик, 2011: 2*).

Після того як в 1943 р. була організована нова мобілізаційна хвиля працездатного населення, очільники райуправи звернулися до Окружного комісара з листом-проханням про припинення кампанії вербування. В листі наголошувалося на гострій нестачі кваліфікованих спеціалістів в Острозі, що значно ускладнювало процес відбудови міста і гальмувало роботу на підприємствах та сільському господарстві (*Держархів Рівненської обл. 3: 92*). Аналогічні запити-прохання робили і сільські управи. Мали місце також індивідуальні звернення «благального змісту» до вищих німецьких урядовців з метою відвернути виїзд до Німеччини когось із членів сім'ї (*Держархів Рівненської обл. 2: 17, 20*,

21, 23). Такими заходами люди намагалися хоч якось полегшити становище потенційних остарбайтерів з числа своїх родичів та земляків, однак сотні молодих дівчат і хлопців уже тяжко працювали на гітлерівських окупантів. Всього з Острога було вивезено 257 осіб, а з Острозького району – ще 297 (*Держархів Рівненської обл. 5: 3, 34*). Від вивозу до райху звільнялися також громадяни, які мали власні господарства і регулярно виконували обов'язок поставок, також звільнялися службовці залізниці, державної пошти, шуцманшафту (*Держархів Рівненської обл. 7: 46*).

Остарбайтерство стало для острожан болючим досвідом економічної експлуатації та визиску трудового потенціалу населення. Молодь, приречена на вивіз, намагалася використати будь-яку можливість оминуту та уникнути тяжкої долі остарбайтерів. Але багато з них все ж повірили гучним гіперболізованим висловам про чесну, справедливу, високооплачувану працю в Німеччині на благо свого народу і побудови світлого майбутнього.

Від утисків і випробувань нацистського окупаційного режиму серйозно постраждали також українська освіта і культура.

Острожчина не стала винятком у відверто грабіжницькій політиці нацистів щодо мистецьких надбань. Зокрема, зі стін місцевого краєзнавчого музею було вивезено низку цінних експонатів: старовинну картину 18 століття «Діва Марія з малям», релігійні святині (ікону «Вознесіння», 3 інтимінси 18 ст.), архівні документи міського магістрату. Загалом, сума завданих збитків музею сягала 2350000 карбованців (*Держархів Рівненської обл. 6: 41*).

Шкільна політика гітлерівців на окупованій території, враховуючи расову теорію націонал-соціалізму, мала на меті онімечення та духовне зубожіння. Окрім цього, головним обов'язком українців повинна була стати праця на користь райху. Е. Кох зазначав: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів є зовсім недоцільним, бо тубільцеві-робітникам і тубільцеві-хліборобу освіта лише шкодить» (*Гінда, 2010: 698*). Однак, як тільки війна набрала затяжного характеру, окупанти змушені були змінити своє ставлення до місцевого населення і надати можливість отримання

мінімального освітнього рівня під пильним контролем їхньої адміністрації. З січня 1942 р. вони перебирають на себе контроль над галуззю освіти в Україні. Відбувається істотна реорганізація шкільної системи. Безпосередньо освітою опікувалися сільські та районні управи, обласні і районні шкільні інспектори, обласні та районні відділи освіти (*Удовик, 2005: 327*). Освітня система в Острозі станом на 1939 р. була представлена такими шкільними установами: дві середні школи (одна повна і одна неповна – семирічка), 3-річна педагогічна школа з базовою початковою школою при ній, а також школа-інтернат для дітей з вадами слуху. З початком окупації міста майже всі вони були закриті (*Новосілецький, 2004: 57*).

Загалом, відновлення роботи шкіл на окупованій території здійснювалося стихійно, цей процес часто залежав від позиції німецьких функціонерів на місцях, органів місцевого самоврядування, а також самостійної ініціативи та активності місцевих жителів (*Титаренко, 2014: 261*). Так, наприклад, в Острозі за сприяння місцевої влади 10 вересня 1941 р. в приміщенні колишнього педучилища відкрилася вчительська семінарія (на базі закритої педагогічної школи). Її слухачами стали не лише містяни, але й багато бажаючих із сусідніх районів, зокрема зі Славутського та Плужнянського (*Антонюк, 2010: 178*). Окрім вчительської семінарії, місцевими ентузіастами під керівництвом інтелігента Василя Григоровича теж у приміщенні тогочасного педучилища в серпні 1941 року було відкрито гімназію (територія сучасного Національного університету «Острозька академія»). В семінарії навчання здійснювалося за 5-річною, а в гімназії – за 4-річною програмами. У перший клас гімназії (як і в семінарію) приймали дітей після 6-го класу середньої школи. Директором учительської семінарії був Афіноген Максимович Павлюк. А директором гімназії – Василь Іванович Григорович, який викладав тут географію. Також у ній викладали: Євстратій Васильович Анісімов (учитель математики), Олександр Семенович Коберник (викладач фізики), Галина Миколаївна Янчевська (учителька української мови), Володимир Йосипович Криницький (учитель музичного мистецтва. На жаль, гімназія і вчительська семінарія проіснували лише три місяці – до грудня 1941 року – і були

закриті. Після їх закриття учням видали свідоцтва за 1-й семестр. В місті єдиним діючим навчальним закладом за весь окупаційний період залишилася семирічна школа, функціонування якої в силу певних об'єктивних причин (сильні морози, відсутність опалення в класах, необхідного навчального та канцелярського матеріалу тощо) часто переривалося (*Антонюк, 2010: 178-179*). Слід зазначити, що серйозною перешкодою на шляху до відновлення життєдіяльності шкіл була відсутність «благодійних» для нової влади учительських кадрів, до яких висувалися певні вимоги. Діяльність навчальних закладів могла бути відновлена тільки після перевірки з міркувань безпеки викладацького складу та проведення з ним відповідного інструктажу. Тому сам факт відкриття в Острозі вчительської семінарії та гімназії свідчить про терпимість та вимушену політичну лояльність до окупаційної влади місцевого освітянського складу.

Гостра нестача кваліфікованих робітників у господарстві змусила окупаційну владу відновити мережу професійних навчальних закладів. Унаслідок антисанітарійних умов життя та розповсюдження інфекційних хвороб нацисти зіткнулися з проблемою дефіциту кваліфікованих медичних працівників. Тому на початку 1942 р. відновила роботу значна частина відповідних закладів (*Гінда, 2010: 699-700*). Зокрема, в приміщенні Острозького педучилища в 1942 р. були відкриті тримісячні курси медичних сестер. Охочих отримати базову медичну освіту було чимало (на курсах навчалися слухачі з Острожчини, Здолбунова, Рівного, Гощі, Квасилова). До того ж в атмосфері вербування на примусові роботи до райху останні отримували спеціальні картки і не підлягали трудовій мобілізації. Курси давали ґрунтовну теоретичну та практичну базу для майбутніх фельдшерів і медсестер. Навчання здійснювали лікарі Острозької районної лікарні С. Храневич, П. Паславський, М. Янчевський, О. Дежуй, Н. Сахелашвілі. Після закінчення курсів до Острога навіть приїхав гебітскомісар зі Здолбунова, щоб особисто вручити свідоцтва для випускників (*Антонюк, 2010: 176-177*). Отож, цей, як і інші професійні заклади, перебували під своєрідним протегуванням окупаційної влади, яка вбачала в них практичну та матеріальну користь. Натомість місцева шкільна сфера

органічно вписувалася в загальне обмежене та контрольоване становище української освіти та нерегулярне функціонування єдиної семирічної школи в місті аж ніяк не змогло покращити становища.

Об'єктивна потреба в організації дозвілля для особового складу окупаційних військ та зниженні рівня соціальної напруги стали причиною поновлення діяльності установ культурно-просвітницького характеру, зокрема театрів, кінотеатрів, музеїв. Власне, театральні постановки, концерти та кінофільми були покликані виконувати функцію психологічної релаксації, даючи змогу на певний час відволіктися від труднощів реального життя (*Коваль, 1999: 239*). Користуючись такими відносно сприятливими умовами для функціонування, місцевий інтелігент Юхим Заячківський організував в Острозі драмтеатр, який став чи не єдиною розрадою для місцевого населення. Театральна труппа налічувала близько 40 осіб, значна частина яких була ентузіастами-аматорами (*Острозький Український Театр, 1942: 3*). В середині грудня 1941 р. вона представила свою першу дебютну виставу О. Суходольського «Хмари» (*Хитрий, 2010: 403*). Згодом із не меншим успіхом відбулися вистави «Мартин Боруля», «Чар однострою», оперета «Горе баб'ям» та ін. Театр часто гастролював по навколишніх селах району, маючи чималий успіх та визнання (*Острозький Український Театр, 1942: 3*). Театральною справою в Острозі самовіддано займалися місцеві жителі Любов Заячківська, Євген Жегадло, подружжя Розшуків (*Особистий архів Швайко. Спогади Ольги Руй, 2015*). Восени 1941 р. спочатку в селі Межиріч, а згодом і в Острозі зусиллями Ю. Заячківського була представлена вистава «Каїн і Авель». Серед глядачів було чимало німців, що свідчило про високий рівень постановки та глибокий зміст вистави, адже останні добре розумілися в мистецтві і були досить критичними в цьому плані. Вистава отримала великий успіх. Зароблені кошти було передано настоятелю межиріцької церкви отцю Стефану Рихліцькому для видання церковних книг (*Губернюк, 2004: 71*).

Як не дивно, проте у листопаді 1942 р. на Острожчині проводились археологічні розкопки, що увінчалися важливими та цінними знахідками. Зокрема, були розкопані збережені рештки

кісток і шкіри мамонта, що дало змогу місцевим археологам зробити припущення про те, що в даному болотистому регіоні в часи пізнього палеоліту загинуло ціле стадо мамонтів. Усі знайдені артефакти було передано до Острозького краєзнавчого музею (*Викопано рештки мамута біля Острога, 1942: 3*).

Досліджуваний період став часом своєрідного релігійного відродження. Відкривалися зачинені раніше храми різних конфесій, з'явилася можливість для церковних відправ. У зв'язку з цим частина місцевих жителів на початках навіть сприйняла німців як визволителів від «безбожного більшовизму» (*Титаренко, 2014: 124*). Умови війни не могли не вплинути на ступінь реалізації духовних запитів населення. Використовуючи релігійні почуття людей, окупанти таким чином намагалися завоювати довіру до себе та нейтралізувати вплив радянської влади.

Німецька влада дозволила існування релігійних громад на Острожчині за умови, що вони не займатимуться політикою і не становитимуть небезпеки для нацистів. 10 липня 1942 р. було утворено Рівненсько-Крем'янецьку єпархію, до складу якої входила Острожчина. В місті функціонували православні Богоявленський Собор та Свято-Воскресенський храм. В соборі служили священники Михаїл Рихліцький та Олександр Рафальський. Під час захоплення Острога Богоявленська церква сильно постраждала під час бомбардувань, однак за сприяння місцевої адміністрації була швидко відремонтована (*Богоявленський собор в Острозі, 1942: 3*). Натомість Свято-Воскресенський храм дивом оминули німецькі снаряди, пошкодивши лише парафіяльний будинок священника Григорія Гобчанського. В тяжкі дні боїв і бомбардувань міста церква служила сховищем для багатьох місцевих жителів (*Земляний, 2010: 115*).

Під тиском окупаційної влади церкви змушені були ставати також її пропагандистськими осередками. Зокрема, в обласній пронимецькій газеті «Волинь» від 26 квітня 1942 р. з'явилася повідомлення про те, що в день народження А. Гітлера (20 квітня) в усіх православних храмах України та в області зокрема відбулися «благальні» богослужіння за здоров'я та щастя фюрера. По закінченню святкової літургії священники в проповідях ще раз наголосили на великому вчинку фюрера – звільнення України (*Волинь, 1942. 26 квітня: 2*). Разом із тим,

використовуючи своє становище, вони намагалися допомагати сиротам, інвалідам, військовополоненим. Так, о. Михайл Рихліцький на свій страх та ризик переховував євреїв, допомагав продуктами та одягом для містян (*Особистий архів Швайко. Спогади Ольги Руй, 2015*).

Висновки. Таким чином, окупувавши Острожчину у липні 1941 р., німецькі загарбники інтегрували цю територію в практичну площину своїх експериментів, встановивши тут тотальну економічну залежність населення та расову і культурно-освітню дискримінацію. Головною рисою нацистської влади став всеохопний контроль ключових сфер життя: політики, економіки, культури. Потрапивши у жорсткі обмеження «нового порядку», населення краю втратило свої громадянські права та свободи. Окупаційний режим був позначений репресіями, тотальним економічним пограбуванням та вивезенням людей на роботи до Німеччини. На Острожчині було утворено районну, а також підлеглі їй міську та сільські управи. Ці органи були невід'ємною частиною нової адміністрації. У перші дні окупації була організована українська допоміжна поліція – шуцманшафт.

Економічна політика нацистів спрямовувалася на повну експлуатацію. Місцеве населення сприймалося винятково як «трудова ресурс», виконуючи примусову працю. Вкрай складним було продовольче становище жителів Острожчини, повсюдними стали дефіцит продовольства, товарів першої необхідності, інфляція та високі ціни. Крім того, населення району було обтяжене обов'язковою трудовою повинністю, високими податками, жахливими побутовими умовами. Проте людяність й співчуття один до одного допомогли багатьом «пристосуватися» до жорстоких умов нової влади з надією вижити і побачити мирне майбутнє.

Розглядуваний період став часом серйозних випробувань для освітньої та культурної сфер. Встановлений режим розглядав підокупаційне населення як неповноцінне й, виходячи з цього, не вважав за потрібне детально визначати засади своєї політики в питанні культури. Для нього важливо було нав'язати останньому свою расову та культурну зверхність. Загалом, параметри культурно-освітнього життя в Острозі визначали здебільшого

органи місцевого самоврядування, які досить часто спиралися на громадську ініціативу. Нацистів культура цікавила лише тоді, коли вона допомагала здійснювати ідеологічний та пропагандистський впливи на населення. Хоча для більшості мешканців питання задоволення своїх духовних запитів були другорядними, все ж діяльність установ культури та закладів освіти стала одним із факторів відвернення від жорстоких реалій життя в умовах іноземної окупації.

Використані посилання

Антонюк Ф. (2010) Курси медичних сестер в Острозі під час німецької окупації. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, Вип.4. С. 176 – 177.

Антонюк Ф. (2010) Стан освіти в Острозі під час німецької окупації. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 4, Острог, С. 178–179.

Беркгоф К. (2011) *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ, Критика. 455 с.

Богоявленський собор в Острозі. (1942) *Волинь*. 23 лютого. С. 3.

Викопано рештки мамуга біля Острога. 1942. *Волинь*. 22 листопада. С. 3.

Волинь. (1942) 26 квітня. С. 2.

Гінда В. (2010) Культура, освіта і спорт під час окупації. *Україна в Другій світовій війні. Погляд з XXI ст.: Книга перша*. Київ, Наукова думка. С. 697 – 732.

Гончаренко О., Лисенко О, Першина Т. (2010) Система управління окупованими територіями України. *Україна в Другій світовій війні. Погляд з XXI ст.: Книга перша*. Київ, Наукова думка. С. 321 – 367.

Губернюк М. (2004) Про Василя Кузьменка. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог. Вип. 1. С. 71.

Дерейко І. (2009) Місцеві допоміжні структури та військові формування поліції безпеки та СД на теренах Рейхскомісаріату «Україна» 1941 – 1944 рр. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. Вип. 12. Київ, Інститут історії України НАН України. №12. С. 175 – 184.

Дерейко І. (2012) *Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 роки)*. Київ, Інститут історії України. 174 с.

Держархів Рівненської обл. 1 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-27. Оп. 1. Спр. 2. *Звіти про діяльність районної управи за травень – вересень 1943 року*. 128 арк.

Держархів Рівненської обл. 2 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-27. Оп. 1. Спр. 4. *Характеристики, видані працівникам райуправи в м. Острозі (14 серпня 1943 р.)*. 13 арк.

Держархів Рівненської обл. 3 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-27. Оп. 1, Спр. 5. *Відомості про кількість визначених на роботу до Німеччини робітників Острозького району (21 вересня 1942 р. – 15 листопада 1942 р.)*. 131 арк.

Держархів Рівненської обл. 4 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-27. Оп. 1, Спр. 7. *Донесення про скоєння вбивств невідомими людьми. Розпорядження про явку молоді 1920–1926 рр. нар. для відправлення на роботу*. 78 арк.

Держархів Рівненської обл. 5 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-288. Оп. 1. Спр. 3. *Відомість про кількість населення, дворів, підприємств і т.д. по м. Острог*. 62 арк.

Держархів Рівненської області 6 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-288. Оп. 1. Спр. 6. *Дело по расследованию злодеяний и причиненного ущерба немецко-фашистскими захватчиками во время немецкой оккупации г. Острога*. 63 арк.

Держархів Рівненської обл. 7 – Держархів Рівненської обл. Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 27. *Акты про злочини німецько-фашистських загарбників на Рівненщині (Острозький район)*. 46 арк.

Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років. (2008) Упоряд. А. Жив'юк. Рівне, 456 с.

Забродець О. (2005) Волинські оstarбайтери (1941-1945pp.). *Волинь у Другій світовій війні*. Луцьк, Волинська обласна друкарня. С. 107–126.

Збіжжя як засіб ведення тотальної війни. (1942) *Волинь*. 7 червня. С. 2.

Земляний В., Бондарчук Я. (2010) Історія Свято-Воскресенського храму міста Острога. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип.4. Острог, С. 113–117.

Іванов С. (2011) Діяльність Острозької районної управи в роки німецької окупації (3.07.1941 – 10.01.1944). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Вип. 19. Острог, С. 82–98.

Іванов С. (2017) *Становище населення Волині в період німецької окупації*, Острог, Національний університет «Острозька академія». 241с.

Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. (2011) Вип. 3. Острог, С. 405–408.

Коваль М. (1999) *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)*. Київ, Видавничий дім «Альтернативи». 336 с.

Косик В. (1999) *Україна в Другій світовій війні у документах*. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). Т. 3. Львів, 384 с.

Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. Спогади, документи, факти. (2013) Ред.-уклад. Святослав Ситай. Рівне, О. Зень. 160 с.

Куницький М. (2014) *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 pp.)*, Київ, ПП «НВЦ «Профі»». 564 с.

Лисенко О., Нестеренко В. (2008) Окупаційний режим в Україні у 1941–1943 pp.; адміністративний аспект. *Архіви окупації*. Київ, Києво-Могилянська академія. С. 762 – 768.

Листи українських селян з Райху. (1942) *Волинь*. 24 травня. С. 2.

Михайлюк М. (2008) Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху. *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст.* Київ, Інститут історії України НАН України. Вип.11. С. 139 – 147.

Місто Остріг – відновлюється. (1942) *Волинь*. 15 лютого. С. 3.

Найважливіше – перемогти большевизм (інтерв'ю з обласним комісаром в Рівному д-ром Вернером Беєром). (1941) *Волинь*. 7 грудня. С. 3.

Новосілецький А. (2004) Розвиток освіти в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. Вип. 1. Острог, С. 56–57.

Особистий архів Ольги Руй. *Щоденник Геннадія Ружа*.

Особистий архів Швайко Т. *Спогади Ольги Руї* (записані 12.05.2015р. в Острозі).

Особистий архів Швайко Т. *Спогади Тетяни Жижко* (записані 29.04.2015р. в Острозі).

Острозький Український Театр. (1942) *Волинь*. 5 липня. С. 3.

Пастушенко Т. (2009) *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ, 282 с.

Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга перша. (2006) Рівне, ВАТ «Рівненська друкарня». 584 с.

Реабілітовані історією. Рівненська область: Книга друга. (2009) Рівне, ВАТ «Рівненська друкарня». 612 с.

Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945: Документи і матеріали. (1989) Львів, Каменяр. 223 с.

Руї О. (2004). Виписки з щоденника острожанина (4.05.43 – 11.01.44). *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог. Вип. 1. С. 29–34.

Смирнов А. (2016) Спогади Ф. Інтергойза як джерело з історії Голокосту на Острозщині. *Ювілейний науковий збірник до 100-річчя відкриття музею в Острозі: 1916 – 11 (24) серпня – 2016*. Острог, С. 279–286.

Стельникович С. (2015) *Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. Житомир, Вид. О. О. Євенок. 592 с.

Тигаренко Д. (2014) *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*. Львів, Донецьк, 442 с.

Толочик О. (2011) Колишня остарбайтер всміхається життю. *Замкова гора*. 7 травня. С. 2.

Удовик В. (2005) Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. Вип. 9. Ч. 2. Київ, С. 327 – 334.

Українська молодь. (1943) *Волинь*. 9 травня. С. 3.

Хитрий Ч. (2010). *Миңувишина Рівненщини – далека і близька*. Рівне, Волинські обереги. 416 с.

Що говорять про працю в Німеччині. (1943) *Волинь*. 15 серпня. С. 4.

References

Antoniuk F. (2010) Courses for nurses in Ostroh during the German occupation. *Ostroh local history collection*. № 4. P. 176–177. (ukr)

Antoniuk F. (2010). The state of education in Ostroh during the German occupation. *Ostroh local history collection*. № 4. P. 178–179. (ukr)

Berkhof K. (2011) The harvest of despair. *Life and death in Ukraine under Nazi rule*. Kyiv, Critics, 455 p. (ukr)

Bloody millstones of war. Conscription in the Rivne region in 1941–1944. Memories, documents, facts (2013) Editor S. Sytai. Rivne, O. Zen, 160 p. (ukr)

Dereiko I. (2009) Local auxiliary structures and military formations of the security police and SD on the territory of the Reich Commissariat "Ukraine" 1941–1944. *Pages of military history of Ukraine*. № 12. Kyiv, Institute of History of Ukraine, P. 175–184. (ukr)

- Dereiko I. (2012) *Local formations of the German army and police in the Reich Commissariat "Ukraine" (1941–1944)*. Kyiv, Institute of History of Ukraine, 174 p. (ukr)
- Document of the epoch: journalism of Ulas Samchuk 1941–1943*. (2008) Rivne, Editor A. Zhyvyuk. 456 p. (ukr)
- Epiphany Cathedral in Ostroh, (1942) *Volhynia*. 23 February, p. 3. (ukr)
- Grain as a means of waging total war (1942) *Volhynia*. 7 June, p. 2. (ukr)
- Hinda V. (2010) Culture, education and sports during the occupation. *Ukraine in the Second World War. A look from the XXI century: Book one*. Kyiv, Scientific Opinion, P. 697 – 732. (ukr)
- History of museum work, monument protection, local history and tourism in Ostroh and Volyn* (2011). Ostroh. № 3. P. 405–408. (ukr)
- Honcharenko O., Lysenko O., Pershyna T. (2010) Management system of the occupied territories of Ukraine. *Ukraine in the Second World War. A look from the XXI century: Book one*. Kyiv, Scientific Opinion, P. 321–367. (ukr)
- Huberniuk M. (2004) About Vasyl Kuzmenko. *Ostroh local history collection*. Ostroh. № 1. P. 71. (ukr)
- Ivanov R. (2011) Activities of the Ostroh district administration during the years of German occupation (July 3, 1941 - January 10, 1944). *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Historical sciences*. № 19. P. 82–98. (ukr)
- Ivanov R. (2017) *The situation of the population of Volhynia during the German occupation*. Ostroh, National University "Ostroh Academy". 241 p. (ukr)
- Khytryi Ch. (2010) The past of Rivne region is far and near. Rivne, *Volyn amulets*, 416 p. (ukr)
- Kosyk V. (1999). *Ukraine in the Second World War in documents. Collection of German archival materials (1942–1943)* V. 3. Lviv. 384 p. (ukr)
- Koval M. (1999) *Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)*. Kyiv, Alternatives, 336 p. (ukr)
- Kunyskyi M. (2014) *Socio-legal status of the local population of the Reich Commissariat "Ukraine" (1941–1944)*. Kyiv, Profi, 564 p. (ukr)
- Letters of Ukrainian peasants from the Reich (1942) *Volhynia*. 24 May, p. 2. (ukr)
- Lysenko O., Nesterenko V. (2008) *Occupation regime in Ukraine in 1941–1943; administrative aspect. Archives of occupation*. Kyiv, Kyiv-Mohyla Academy, P. 762–768. (ukr)
- Mykhailiuk M. (2008) Propaganda support for the measures of the German occupation authorities to recruit workers to the Reich. *Pages of military history of Ukraine*. Kyiv, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, № 11. P. 139–147. (ukr)
- Novosiletskyi A. (2004) Development of education in Ostroh. *Ostrozkyi krajeznavchyi zbirnyk*. Ostroh. № 1. P. 56–57. (ukr)
- Ostroh Ukrainian Theater. (1942) *Volhynia*. 5 July, p. 3. (ukr)
- Pastushenko T. (2009) *Ostarbeiters from Kyiv Region: Recruitment, Forced Labor, Repatriation (1942–1953)*. Kyiv. 282 p. (ukr)
- Personal archive of Olha Rui. *Diary of Gennady Rui*. (ukr)
- Personal archive of T. Shvaiko. *Memoirs of Olga Rui* (recorded on May 12, 2015 in Ostroh). (ukr)

Personal archive of T. Shvaiko. *Memoirs of Tatiana Zhyzhko* (recorded on April 29, 2015 in Ostroh).

Rehabilitated by history. Rivne region: Book one. (2006) Rivne, Rivne printing house, 584 p. (ukr)

Rehabilitated by history. Rivne region: Book two. (2009) Rivne, Rivne printing house, 612 p. (ukr)

Rivne region during the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: Documents and materials. (1989) Lviv, Stonemason, 223 p. (ukr)

Rui O. Extracts from the diary of a resident of Ostroh (4.05.43–11.01.44). (2004) *Ostroh local history collection. № 1.* P. 29–34. (ukr)

SARR 1 – State Archive of Rivne Region (SARR) F. R-27. Desc. 1. C. 2. *Reports on the activities of the district administration for May - September 1943.*

SARR 2 – SARR F. P-27. Desc. 1. C. 4. *Characteristics issued to employees of the district administration in Ostroh (August 14, 1943).*

SARR 3 – SARR F R-27. Desc. 1, C. 5. *Information on the number of workers assigned to work in Germany in the Ostroh district (September 21, 1942 - November 15, 1942).*

SARR 4 – SARR F. P-27. Desc. 1, C. 7. *Reporting of murders by unknown people. Order on the appearance of young people born in 1920-1926. to go to work.*

SARR 5 – SARR F. P-288. Desc. 1. C. 3. *Information on the number of population, yards, businesses, etc. in Ostroh.*

SARR 6 – SARR F. R-288. Desc. 1. C. 6. *A case to investigate atrocities and damage caused by Nazi invaders during the German occupation of Ostroh.*

SARR 7 – SARR F. R-534. Desc. 1. C. 27. *Acts on crimes of Nazi invaders in Rivne region (Ostroh district).*

Smyrnov A. (2016) *Memoirs of F. Interhojs as a source on the history of the Holocaust in Ostroh region. Anniversary scientific collection dedicated to the 100th anniversary of the opening of the museum in Ostroh: 1916 – 11(24) August – 2016.* Ostroh. P. 279–286. (ukr)

Stelnykovych R. (2015) *Zhytomyr-Vinnitsia region under Nazi occupation (1941–1944).* Zhytomyr, Publisher O. O. Yevenok. 592 p. (ukr)

The city of Ostroh – is being restored. (1942) *Volhynia.* 15 February, p. 3. (ukr)

The most important thing is to defeat Bolshevism (interview with the regional commissioner in Rivne Dr. Werner Beer) (1941) *Volhynia.* 7 December, p. 3. (ukr)

The remains of a mammoth near Ostroh were excavated, (1942) *Volhynia.* 22 November, p. 3. (ukr)

Tolochyk O. The former ostarbeiter smiles to the life. (2011) *Castle mountain.* 7 May, p. 2. (ukr)

Tytarenko D. (2014) *Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (military administration zone).* Lviv, Donetsk. 442 p. (ukr)

Udovyk V. (2005) Questions of cultural policy during the German occupation (1941–1944). *Pages of military history of Ukraine.* Kyiv. Is. 9. № 2. P. 327–334. (ukr)

Ukrainian youth. (1943) *Volhynia.* 9 May, p. 3. (ukr)

Volhynia. (1942) 26 April, p. 2. (ukr)

What is said about the work in Germany. (1943) *Volhynia.* 15 August, p. 4. (ukr)

Zabrodets O. (2005) Volynian Ostarbeiters (1941-1945). *Volyn in the Second World War*. Lutsk, Volyn regional printing house, P. 107–126. (ukr)

Zemlianyi V., Bondarchuk Ya. (2010) History of the Holy Resurrection Church in Ostroh. *Ostroh local history collection*. № 4. P. 113–117. (ukr)

Trofymovych L., Shvaiko T.

SITUATION OF THE POPULATION OF OSTROH DISTRICT DURING 1941 – 1944

World War II history belongs to the highly priority and intensively researched thematic niches. An important aspect of the scientific efforts of domestic researchers is the exposure of its regional subjects. Despite a significant number of "blank spots", unconsciously or consciously unrevealed, frequent political bias, the truthful coverage of the essence, in particular the social history of the times of war hard times, remains an important scientific problem. Research on the situation of the population of Ostroh district during World War II requires the use of certain types of sources and special tools in their objective interpretation. And this only strengthens and emphasizes the relevance of the specified research.

The article covers the routine life of the population of Ostroh district during the German occupation (1941–1944). The process of formation of the district, town and village administrations, which were an integral part of the Nazi administration, is traced. The functions of Ukrainian Auxiliary Police have been distinguished and its personnel has been characterized. The economical policy of the Nazi invaders was explained, which was based on ruthless exploitation of the indigenous population, which was not only deprived of civil rights and freedoms, but also suffered from the food shortage, inflation, terrible everyday life conditions, etc. It is shown that mass repressions and forced removal of the Ostroh citizens to work in the Reich became a terrible daily reality. The state of education, culture and religious life in the Ostroh district under the conditions of the "new order" is analyzed.

The methodological basis of the research is the principles of scientific objectivity and historicism.

Thus, by occupying Ostroh district in July 1941 Nazis integrated this territory into their practical experiments, establishing there total economic dependence of the population and racial and cultural-educational discrimination. The main feature of Nazi power was the comprehensive control of key spheres of life: politics, economics, and culture. The occupation regime was marked by repressions, total economic looting, and the deportation of people to work in Germany.

Keywords: administration, culture, occupation, education, Ostroh, ostarbeiters, everyday life, district administration.

ACTIVITIES OF MILITARY HISTORICAL MUSEUMS AT THE GARRISON OFFICERS' CLUBS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article examines the processes of establishment and operation of military museums on the basis of garrison officers clubs of the Armed Forces of Ukraine. Peculiarities of the military-historical museums of garrison officers clubs are analyzed. Crucial attention is paid to staff of the military-historical museums: officers clubs and their branches. The stages of liquidation of the military-historical museums within garrison clubs were considered during the formation of independence of Ukraine due to the processes of decommunization, which triggered the deprivation of the consequences of communist ideology in Ukraine and finally ended in 2015. The preconditions for the creation of military historical museums on the basis of garrison clubs of officers in accordance with the requirements of modernity and technological development of society have been clarified.

Keywords: military history museums, garrison officers clubs, exhibits, exposition.

Problem statement and relevance. History of the military museums whose main task is to study, preserve, use and promote museum objects and museum collections of military history for scientific and educational purposes, turns out to be a fundamental element in history of the Ukrainian state and its Armed Forces. To achieve this goal is possible through the development of military museum affairs and the active work of the military museums. As most regional and specialized museum rooms are located in the military of the Armed Forces of Ukraine, this function can be performed by military-historical museums of officers' houses and garrison officers clubs of the Armed Forces of Ukraine, which are absolutely opened and accessible to visitors. And at the beginning of the Russian-Ukrainian war in 2014, there was a need for units - they have limited access for visitors. In such museums it has become even more relevant.

The purpose and objectives of the research. In our paper we aim to analyze the peculiarities of establishment of the historical museums on the basis of garrison officers clubs of the Armed Forces

Shkorubska Viktoria. Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy postgraduate student, Lviv.

© Shkorubska V., 2021

of Ukraine. To analyze the main functions, tasks and activities of the military historical museums of cultural institutions of the Armed Forces of Ukraine.

Presenting main material. According to its concept, the museum fulfills the task of involving citizens in the acquisition of national and world cultural heritage (*About museum and museum sciences, 1995*). In turn, the military museum sciences in Ukraine is aimed at the functioning of military museums of historical military and cultural heritage. The activity of the main military museums of the Armed Forces of Ukraine, a separate type of troops (forces) extends to museums that are part of the relevant military museum networks. Military museums are created and operate in formations, military educational institutions, military units, institutions and organizations of the Armed Forces of Ukraine. Military museums of officers clubs fully perform the cultural and educational function and the corresponding direction of activity in accordance with the legislation of Ukraine. The purpose of promoting the achievements of military history and national heritage in museum practice is possible by acquainting the general public with museum objects and museum collections in the public domain. As units, military schools, and military units have limited access, martial arts museums and martial arts rooms remain restricted to citizens. Officers clubs as information and propaganda and cultural support not only for military personnel but also for garrison residents and are completely open to visitors.

The largest military history museum is the National Military History Museum of Ukraine in the Central Officer club in Kyiv. The uniqueness of the museum lies in the exhibits of military affairs, which developed in Ukraine from the Bronze Age to the present day. Work on the creation of the museum began in 1995, and in 1996 the museum has the status of the chief in the system of military affairs of the Armed Forces of Ukraine and becomes the Central Museum of the Armed Forces of Ukraine. In 1998, the Central Museum of the Armed Forces of Ukraine successfully began practical activities for visitors. In 2010, this museum received the status of national and the name of the National Military History Museum of Ukraine. In addition to the wide range of exposition activities, the National Military History Museum of Ukraine is engaged in scientific

fundraising, military historical reconstruction, publishing military research, search and memorial activities, design and research of military history of different regions of Ukraine, organization of scientific and practical conferences, popularization of military-historical science (*Development of museum affairs in the system of the Ministry of Defense of Ukraine, 2012*). The museum has five branches: Museum of Strategic Missile Forces (Pobuzke, Kirovohrad region), Volyn Regional Museum of Ukrainian Army and Military Equipment (Lutsk), Museum "Heroes of the Dnieper". Ivano-Frankivsk), Memorial Complex in Memory of the Heroes of Kruty (Pamyatne village, Chernihiv region) of bomber aircraft (Poltava).

Today, the National Military History Museum of Ukraine is expanding its activities in accordance with the challenges of modernity, the development of the information society and technology. This is the creation and constant updating of relevant publications on social networks, virtual tours, publishing activities, which is extremely important in accessibility for citizens, such as in conditions of quarantine restrictions. (*Sociology of the museum. Museums in the cultural space, 2018*). The management of the museum has set tasks in increasing the museum business and cultural and educational activities. This applies to exploration works, participation of museum workers in military-historical reconstructions, holding new presentations, promotion of Ukrainian military cinematography (*On approval of the Instruction on the organization of military museums, museums (rooms) of military traditions in the Armed Forces of Ukraine, 2019*).

The Military History Museum of the 58th Garrison Officer Club, which has about 12,000 exhibits, has been operating in Lviv for 56 years. The museum was established on the basis of the Precarpathian Military District, which began operating on May 7, 1965, when it was inaugurated, timed to the 20th-1 anniversary of the victory in the Great Patriotic War. The museum was established in accordance with the directive of the Minister of Defense of the USSR and the head of the Main Political Directorate of the Soviet Army and Navy. The main purpose of the museum was to promote the fighting traditions of the Soviet armed forces through the prism of the Carpathian Military District, the formation of which dates

back to the liberation of the western regions of Soviet Ukraine from German troops at the final stage of World War II.

In 1995, the museum was moved to the territory of the 80th separate airborne assault brigades of the Armed Forces of Ukraine, where it still operates today and has a branch in 58 garrison officer club. The Military History Museum of the 58th Garrison Officer Club collects and exhibits museum objects of military historical significance. The main fund of the museum is divided into several divisions: weapons and armaments, ammunition, property of the engineering service, communication property, property of radiation chemical bacteriological protection, personal belongings (uniform), battle flags, awards, paintings, sculptures (*The museum of the Red Banner of the Carpathian Military District, 1980*).

The Military History Museum of the 58th Garrison Officer Club is known for its unique collection of weapons, including those used during World Wars I and II. In addition, here are available to visitors valuable paintings on military themes of famous artists, various orders and awards, collections of photographic documents and letters of important historical value. The peculiarity of this museum is the combination of historical events with modernity, which creates a special flavor. The museum's expositions are constantly supplemented, especially with the beginning of the Russian-Ukrainian accompanied by non-club officers carrying out preservation activities, after the war. Filling in general not only with military paraphernalia, but also with the creation of panoramas, installations of hostilities in the East of Ukraine, which have already gone down in history. Employees of the museum, officers' club, and volunteers constantly create topical exhibitions dedicated to memorable and significant dates in the history of Ukraine (*The military history museum of 58-th officer club, 2001*). Publications about the badges of military prowess of the rubric "from the funds of the Military History Museum" are available to readers. The head of the museum and the head of the house of officers are constantly working on interactive updating of the exhibits and also aim to make the museum even more accessible to the modern visitor, by reading each QR-code, "sounding" placed next to each of the exhibits. In this way, the visitor will be able to get a detailed account of the warrior's identity and the era in which he lived.

However, in our opinion, the museum does not sufficiently perform the functions defined by the legislation of Ukraine as it is located on the territory of the military unit, and therefore the review of its exposition is partially limited.

Another large military history museum is located in Odessa in the 59th Garrison Officer Club. The Military History Museum of the 59th Officer Club was established in 1967 as a museum of the Odessa Military District. In 1985, the museum was significantly expanded both in area and exposition.

Today it is the only one museum in the South of Ukraine, which is characterized by a somewhat regional orientation, as it exhibits the military history of the South of Ukraine from the tenth century to the present. The main direction of the museum's work is the national-patriotic education of servicemen, young people of the city and region. This is facilitated by more than 7,000 unique exhibits, which are presented in the museum's exposition and demonstrate military events in different historical periods of southern Ukraine. The exposition content of the museum is rare photographs and documents, personal belongings of prominent historical figures, various types of weapons and military equipment (*Provision on the museum of 59-th officer club*).

On the basis of the Military History Museum, thematic and sightseeing tours, history and courage lessons, meetings with veterans of war and local conflicts, participants in the liquidation of the Chernobyl accident, participants in the Anti-Terrorist Operation in east of Ukraine are regularly held. In the halls of the museum, servicemen of military units of the Odessa garrison, graduates of military educational institutions of the city of Odessa, students of military departments of Odessa higher educational institutions take the oath (*The main fund of monuments of the military history museum of 59-th officer club*). Also, historians and local historians of the city, journalists of central and regional mass media work constantly. The staff of the museum develops methodical manuals on the history of the Ukrainian army in different historical periods and conducts field lectures on the history of the 3rd Armed Forces of Ukraine for servicemen of the Odessa garrison.

On February 20, 2017 in the Military History Museum of the 59th officer club there is an exposition, a permanent military participation of officers of the "South" servicemen in the Anti-terrorist operation in the east of Ukraine.

The above-mentioned military-historical museums in the states officer clubs and operate in accordance with the established legislation of Ukraine.

However, in Ukraine there are offshore houses where museums have not been preserved. The reasons for this were such historical events as the collapse of the Soviet Union and the proclamation of Ukraine's independence, in result of the occupation of the Autonomous Republic of Crimea and the officer clubs on its territory with all their property. An example of such events is the World War I Museum of the 52nd Garrison Officer Club in Zhytomyr, established in 1962. The collapse of this museum took place in the early 90's of XX century, which was accompanied by the loss of valuable exhibits, the fate of which is unknown to this day. The final period of the museum's closure occurred in 2018 with the process of decommunization, as the remains of the museum exhibits were of a communist nature and its bright propaganda. However, today the premises and exhibits are being prepared for the creation of a new museum, which will be dedicated to the Ukrainian history of assault troops, valor and courage of paratroopers who have already entered the history of Ukraine in the fight against separatism in the East. This idea is due to the deployment of the assault military unit and has a regional excessive propaganda of the communist regime, the nature.

The basis for the creation of military history museums of officer clubs was primarily a legal basis. In particular, the Regulations of Officer Clubs for each individual, which take into account the proposals of the chiefs of officers clubs in accordance with their location and functionality. It is also the approval of the instruction on the organization of military museums, museums (rooms) of military traditions in the Armed Forces of Ukraine in 2019, the Law of Ukraine on condemnation of communist and National Socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the ban on propaganda of their symbols in 2015, Resolution of the Cabinet of Ministers of

Ukraine On approval of the Regulations on the Museum Fund of Ukraine with changes in 2000, etc.

In addition to the basics, the legal framework, the Russian-Ukrainian war in Ukraine, which began in 2014, was almost the main impetus for the creation of military history museums on the basis of officer clubs. Unfortunately, this war is tragic for the Armed Forces of Ukraine, volunteers, volunteers, local people and at the same time it becomes a duty to create separate the military museums dedicated to the Anti-Terrorist Operation and Joint Forces Operations in the east of Ukraine.

In particular, the tragic event of an IL-76 military plane shot down by illegal armed groups on June 14, 2014 near Luhansk was recreated in a small museum of the 44th garrison officer clubs in Melitopol, Zaporizhia region. The creation of such a museum in Melitopol is very symbolic, because in a plane crash in addition to the 40 paratroopers killed at the time of the 25th separate Dnipropetrovsk Airborne Brigade, 9 crew members of the 25th Guards Military Transport Aviation Brigade from Melitopol were also killed. The museum was created in the form of a section of the fuselage and cockpit with mannequins of the crew in military uniform, which was transferred to the museum by the relatives of the victims. Originality, ideology, creative approach to the creation of such a military museum and the appropriate content give even the mystique of this museum room. The role of this museum is fully fulfilled and even created a tradition of honoring the memory of fallen soldiers. Every year on June 14, the day of the plane crash, relatives, friends of the victims, representatives of local self-government bodies, military structures, and local residents come to the museum. The museum is also open not only for servicemen, but also for schoolchildren, students and residents and guests of the city.

The idea of honoring the memory of the fallen servicemen arose among public activists of the city of Starokostiantyniv, Khmelnytsky region, and was realized in the creation of a military history museum for the Defender of Ukraine on the basis of 42 garrison officer club. The creation of the museum began in 2017, which was attended by the families of the fallen Defenders of Ukraine, NGOs "Participants

of the ATO Starokostiantyniv", "Creative Hundred" Movement for Victory", All-Ukrainian Association of Ukrainian Women "Yavorina", Afghan soldiers, volunteers, representatives of local governments and the leadership of the garrison house of officers. The official opening of the museum took place on March 1, 2018. The museum has two rooms: a memorial room and a room of military glory of the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (*The Museum of the Defender of Ukraine has been visited by almost 3,000 people in two and a half years, 2021*).

The museum presents photos of the dead Starokostiantynivtsi who gave their lives fulfilling the constitutional duty to protect the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, stands, exhibits (military uniform, personal belongings) dedicated to the participants of the anti-terrorist operation in eastern Ukraine, volunteers, Hero of Ukraine Serhiy Bondarch the museum has more than 300 exhibits. One of the most important exhibits of the museum was the blue and yellow flag, with which the servicemen of the tactical aviation brigade performed military service on the line of contact for more than a year. On the flag with the autographs of servicemen, he was burned, shot. In the Museum of the Defender of Ukraine, 42 garrison officer club screen films about the heroic resistance of the Ukrainian army to the Russian aggressor, which involve war veterans and schoolchildren in the city. Video materials based on memoirs, videos and photos provided by veterans were created. Today the museum has become a powerful center of national and patriotic education of youth. The parents of the fallen heroes visit it during various actions and events.

Another modern military history museum was established in the city of Novohrad-Volynskyi, Zhytomyr region, which was officially opened on December 6, 2015 on the basis of 31 garrison officer club. Although the Novograd-Volyn military museum was established in the officer club in the 1950s, it ceased to function in the early 1990s, and the exhibits were mainly transferred to regional museums. On December 5, 2018, the Museum of the Joint Forces Operation was opened.

On December 5, 2018, the Museum of the Joint Forces Operation was opened in the Berdychiv garrison officer club. The initiator of the museum was the head of the 30th garrison officer club of the city of Berdychiv, Zhytomyr region. As the Ministry of Defense of Ukraine recognized Berdychivsky as one of the best Officer Club, it allocated 160,000 hryvnias to improve the material base, update the visual agitation and create a museum. Therefore, the 30th Garrison best Officer Club had some financial support, which was implemented in the creation of the museum. However, this amount was not able to cover the financial costs of opening a museum case in full, so many things that became exhibits were handed over by servicemen of the 26th Artillery Brigade. A plate of a bulletproof vest pierced by a sniper bullet of a military exhibit for the museum became special. the same serviceman split into pieces but saved the life of a soldier. The museum also houses the personal belongings of all Berdychiv residents killed in the east of the country, flags and a Dynamo hat, a mobile phone and a torn beret, former ultras smashed by a bullet (*A new museum of the anti-terrorist operation was opened in Berdychiv, 2021*).

The panorama of the battle near Debaltseve, a sniper pair and the land of Donbass with fragments of mini shells, models of equipment developed by servicemen and artists became the main expositions of the Museum of the Joint Forces Operation of the 30th Garrison best Officer Club. The exhibits of the museum were placed in the foyer of the building. The museum has created an exhibition in accordance with modern art. The first visitors to the museum of the Russian-Ukrainian war, relatives of the victims, representatives of local governments. 5 stands of exhibits in the museum are dedicated to the fallen Heroes. The belongings of the fallen servicemen were provided by relatives. volunteer joined the creation of the museum in memory of the feat of Ukrainian soldiers. In particular, thanks to them, it was possible to show the part of the torn shell brought from the industrial zone, small fragments and kikimora used by the reconnaissance. servicemen, veterans, heads of enterprises, steel museums tried to recreate the living conditions of servicemen in the area of the anti-terrorist operation. This is presented in the examples of past and present cakes, uniform samples, ammunition, types of

weapons in models, shells of various calibers to guns used in the anti-terrorist operation zone, anti-tank missile systems were used.

The museum is filled with information about significant army battles and operations in which the Ukrainian army suffered heavy losses. At the same time, they did not forget about the exploits of soldiers who destroyed enemy equipment (*Military-historical museum work in Ukraine: from the origins to the present, 2020*).

The exhibits of the museum were placed in the lobby of the building. The museum has created an exhibition in accordance with modern art. The first visitors of the museum were servicemen, veterans of the Russian-Ukrainian war, relatives of the victims, heads of enterprises, representatives of local governments.

Military historical museums are available to the general public in the garrison officer clubs, but today there are a number of conditions that create problems for the creation of such museums. And many more officer clubs are preparing premises and projects for new, interesting, interactive, original museums in their own way. In particular, such an initiative was announced by the head of the 15th garrison officer club of the city of Khmelnytsky, where they began to arrange an exposition of the museum, which will collect the history of all military units of the city. A unique exhibit that has no analogues in Ukraine and is located on the territory of the officer club is a training model of the command post of a strategic missile regiment. It was previously in the training class of the 19th Missile Division. In 2013, the exhibit was transferred to the 15th Garrison Officer Club. Such command posts were destroyed throughout Ukraine after the loss of nuclear status in 1996. This exhibit was preserved due to the fact that it was educational.

In addition to missile exhibits, they plan to collect materials from the history of all Khmelnytsky Military Units - from the beginning of its formation to the present. In the basement of the officer club, work has already begun on arranging the technological premises of the command post. Thus, it is worth noting that in recent years the military museum work in the garrison houses of officers of the Armed Forces of Ukraine has intensified, due to the beginning of the Ukrainian-Russian war. Statistics show that out of 20 officers club and garrison officer clubs in Ukraine, only 8 have military history

museums, which is 40% of the total, 20% - develop projects and plan to open military history museums, in all others - the issue was not considered. For example, all three garrison officer clubs of the East Operational Command's have neither museums (museum rooms). Therefore, the creation of the military historical museums on the basis of garrison officer clubs have become more relevant, expanded the opportunities for the promotion of military museum business and allowed to be accessible to a wide range of visitors.

The main basis for the creation of military-historical museums of garrison officer clubs was the relevant legislative framework of Ukraine on museum affairs with changes and additions covering the periods of 2015-2019. In general, the staff of the officer clubs does not include museums and their staff, so they are created as museum rooms or on the basis of an agreement with the Chief of the garrison officer clubs.

Central Officer Club in Kyiv, 58 Officer Club in Lviv, 59 Officer Club in Odessa have regular military history museums with valuable historical exhibits. The presence of museum staff in the officer club, in our opinion, significantly requires the work of the museum sciences, while a small staff is not sufficient for the full functioning of museums. State funding of museums is also a problem. The above-mentioned museums on the basis of officer clubs do not receive any profit from their activities and are free for visitors and require state allocations. Volunteer organizations take an active part in filling museum funds, holding exhibitions and creating new expositions of military history museums.

To ensure quality cultural and educational work, in our opinion, the creation and operation of military history museums on the basis of officer clubs and garrison officer clubs of the Armed Forces of Ukraine will take into account the categories of visitors, promote the fighting traditions of troops (forces), patriotic, moral and aesthetic education of young servicemen and to carry out positive personnel of tasks of combat training, mobilization of constant readiness for performance of the constitutional duty, to propagate military (military) history of Ukraine among citizens raising educational and cultural levels and impact on Performance.

Використані посилання

Дереч П., Литвиненко І., Терещенко І. (1980) *Музей історії військ Краснознаменного Прикарпатського воєнного округу: путеводитель*. Львов, Каменяр. 78 с.

Карпов В. (2018) Соціологія музею. Музеї у культурному просторі.. *Історико-культурна спадщина: європейський вимір: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів. Інтерпрінт, С. 47 – 50.

Машталір В. (2020) *Військово-історичне музейництво в Україні: від витоків до сучасності*. Ніжин, Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. 256 с.

Машталір В. (2012) Розвиток музейної справи в системі Міністерства оборони України. *Праці центру пам'яткознавства: збірник наукових праць*. вип. 22. с. 194 – 210.

Музей захисника України на Хмельниччині за два з половиною роки відвідали майже три тисячі осіб URL: <https://armyinform.com.ua/2021/01/muzej-zahysnyka-ukrayiny-na-hmelnyuchchyni-za-dva-z-polovynouy-roky-vidvidaly-majzhetry-tysyachi-osib/> (Дата звернення: 20.08.2021).

Основний фонд пам'яток Воєнно-історичного музею 58-го Будинку офіцерів. Картковий каталог.

Палиса С. (2011) Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів. *Український військовий музей*. № 3. С. 6 – 11.

Положення про Музей 59-го Будинку офіцерів. *Військово-історичний музей 59-го Будинку офіцерів*. 3 с.

Про затвердження Інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України. (2019). Наказ Міністерства оборони України від 10.07.2019 р. № 374.

Про музеї та музейну справу. Закон України № 249/95-ВР (1995) *Відомості Верховної Ради України, 1995, № 25, ст. 191*

У Бердичеві відкрили новий музей АТО URL: <https://times.zt.ua/u-berdychevi-vidkryly-novuyu-muzeu-ato/>. (Дата звернення: 17.08.2021).

References

About museum and museum sciences Law of Ukraine № 249/95VR (1995) *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine, 1995, № 25, Art. 191*

A new museum of the anti-terrorist operation was opened in Berdychiv URL: <https://times.zt.ua/u-berdychevi-vidkryly-novuyu-muzeu-ato/> (17.08.2021).

Derec P., Litvinenko I., Tereshchenko I. (1980) *The museum of the Red Banner of the Carpathian Military District: guide*. Lviv, Stonecutter, 78 p.

Karpov V. (2018) Sociology of the museum. Museums in the cultural space. *Historical and cultural heritage. European extinction: abstracts of the Ukrainian scientific-practical conference*. Lviv. Interprint. P. 47-50.

Mashtalir V. (2012) Development of museum affairs in the system of the Ministry of Defense of Ukraine. *Works of the center of monument studies: collection of scientific works*. P. 194-210.

Mashtalir V. (2020) *Military-historical museum work in Ukraine: from the origins to the present*. Nizhyn. The center of monument studies of National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian society for the protection and cultural monuments. 256 p.

On approval of the Instruction on the organization of military museums, museums (rooms) of military traditions in the Armed Forces of Ukraine. (2019). Order of the Ministry of Defence of Ukraine dated 10.07.2019 № 374.

Palisa S. (2011) The military history museum of 58-th officer club. *Ukrainian military history museum*. № 3. P. 6-11.

Provision on the museum of 59-th officer club. *The military history museum of 59-th officer club*. 3 p.

The main fund of monuments of the military history museum of 59-th officer club. Card catalog.

The Museum of the Defender of Ukraine has been visited by almost 3,000 people in two and a half years. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/01/muzej-zahysnyka-ukrayiny-na-hmelnychchyni-za-dva-z-polovynoyu-roky-vidvidaly-majzhe-try-tysyachi-osib/> (20.08.2021).

Шкорубська В.П.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ МУЗЕЇВ НА БАЗІ ГАРНІЗОННИХ БУДИНКІВ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Розвиток музейної справи відіграє важливе значення у вивченні історії України, а її військова спеціалізація надає змогу вивчати історію Збройних Сил України та відображається у діяльності військово-історичних музеїв. З початком російсько-української війни 2014 року та паралельно з акцентуалізацією української ідентичності в Україні суттєво активізувалися процеси декомунізації, що стосувалися і музейних експозицій, основним завданням яких була радянська пропаганда. Водночас виникла потреба в доповненні музейними експонатами російсько-української війни військово-історичних музеїв. Проте цей процес не обмежився наповненням нового контенту експозицій вже діючих військово-історичних музеїв, а й створенням нових музеїв на базі гарнізонних будинків офіцерів Збройних Сил України.

У статті досліджуються та аналізуються процеси створення та функціонування військово-історичних музеїв при будинках офіцерів та гарнізонних будинках офіцерів Збройних Сил України. Особлива увага у викладеному матеріалі приділяється законодавчій базі, що регламентує діяльність військово-історичних музеїв та стала основою для створення таких музеїв на базі гарнізонних будинків офіцерів. Проаналізовані особливості, основні функції, завдання та напрями діяльності військово-історичних музеїв гарнізонних будинків офіцерів Збройних Сил України.

Оскільки військово-історичні музеї в своїй діяльності мають наукову та освітню мету, вони, відповідно до діючого законодавства України, відкриті та доступні для широкої аудиторії відвідувачів. Більшість регіональних та спеціалізованих військових музейних кімнат знаходяться у військових частинах та мають

обмежений доступ. Тому доцільно створювати та розвивати військову музейну справу у військово-історичних музеях на базі гарнізонних будинків офіцерів, які є закладами культури Збройних Сил України і відкриті для усіх категорій відвідувачів.

Статистика зростання кількості військово-історичних музеїв на базі гарнізонних будинків офіцерів свідчить про потребу у розширенні військової музейної мережі, а доступність до музейних експонатів дозволяє повноцінно виконувати функції та завдання військово-історичних музеїв, визначених законодавством України.

Ключові слова: військово-історичні музеї, гарнізонний будинок офіцерів, експонати, експозиції.

УДК 341.3:305-055.2:355/359"1939/1945"

ЗАЛСТОК Н.В.

<https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.161-181>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СЛУЖБИ БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуються особливості призову жінок на службу у збройних силах Великої Британії та СРСР в роки Другої світової війни. Авторка доходить висновку, що обидві країни були змушені оголосити призов жіночого населення до збройних сил та на роботу у військовій промисловості. Характер бойових дій у кожній з цих країн наклав відбиток на особливості призову жінок. Загалом в обох країнах мобілізація жінок була наслідком нестачі чоловічих ресурсів, і це було вимушеним кроком для їхніх урядів. Обидва уряди збільшували кількість жінок на службі у війську та допоміжних організаціях поступово, по необхідності, залучаючи їх до різних родів військ. Спільною практикою було заміщення чоловіків жінками на небойових посадах з метою вивільнення перших для фронту. Якщо порівняти переліки посад, на які призивали британок та мешканок СРСР, то можна відшукати чимало аналогічних або подібних.

Ключові слова: жінки, призов, Друга світова війна, Велика Британія, СРСР.

Постановка проблеми. Друга світова війна, що стала наймасштабнішим збройним конфліктом в історії людської спільноти, з точки зору жіночої історії ознаменувалася значним зміщенням гендерних ролей в суспільствах багатьох її учасників на час воєнної кампанії. Британський та радянський уряди вважали жінок важливим ресурсом для посилення армій впродовж 1939 – 1945 років. Велика Британія була першою країною, яка оголосила призов жінок у 1941 р., а Радянський Союз першим зробив їх солдатами регулярної армії (*Howarth, 2001: 1282*).

Актуальність аналізування особливостей призову жінок на службу у збройних силах Великої Британії та СРСР в роки Другої світової війни полягає в тому, що воно дасть змогу

Залсток Наталія Валеріївна, кандидат історичних наук, завідувачка відділу архівознавства, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, м. Київ.

© Залсток Н. В., 2021

порівняти практику двох різних за режимом правління країн – тоталітарної і демократичної – і визначити спільне та відмінне в їхній політиці в означеній сфері.

Стан дослідження проблеми. Призов жінок у 1939 – 1945 рр. у Великій Британії та СРСР вивчався дослідниками окремо для кожної країни, нерідко у контексті загальнонаціонального призову (*Broad, 2006; Clonan, 1998; Collett Wadge, 1946; Crang, 2008; Flynn, 2002; Harris, 2003; Markwick, Cardona 2012; Noakes, 2006; Вишнякова, 2015; Иванова, 2002 та ін.*). Проте аналіз та порівняння політики Великої Британії та СРСР щодо залучення жінок до служби у збройних силах на призовній основі ще не виступали предметом прицільних досліджень.

Мета статті полягає в проведенні аналізу особливостей призову жінок на службу у збройних силах Великої Британії та СРСР в роки Другої світової війни.

Вклад основного матеріалу. У Великій Британії в перший день війни Закон «Про військову підготовку» (травень 1939 р.), згідно з яким чоловіки віком від 20 до 21 років повинні були пройти обов'язкову шестимісячну військову підготовку, було замінено на Закон «Про національну службу (збройні сили)». Згідно з ним британські чоловіки віком від 18 до 41 року були призвані на військову службу. Жінок закликали допомагати армії та військовій обороні, спрямованих на захист нації від ворожого вторгнення, а також «берегти домашні вогнища» (*Calkins, 2006: 246*).

Більшість британських жінок була залучена до робіт у тилу (на «домашньому фронті») – вони працювали у військовій промисловості, на виробництві, в цивільній обороні, де замінили чоловіків, призваних до армії. Членки ДТС, ЖДПС, ЖКВМС* заміщували чоловіків на небоєвих посадах у війську. В СРСР також відбувалася заміна чоловіків жінками на роботах в тилу – вони обіймали посади в тилових відділах піхотних військ, укріпрайонах та політичних установах Червоної Армії, в

*ЖКВМС (Ж.К.В.М.С.) – Жіноча королівська військово-морська служба (Women's Royal Naval Service (W.R.N.S; Wrens)); ДТС (Д.Т.С.) – Допоміжна територіальна служба (Auxiliary Territorial Service (ATS)); ЖДПС (Ж.Д.П.С.) – Жіночі допоміжні військово-повітряні сили (Women's Auxiliary Air Force (W.A.A.F., WAAF)).

промисловості. Вивільнених у такий спосіб чоловіків відправляли на передову (*Постановление ГКО СССР №1618..., 1942; Постановление ГКО СССР № 1575сс..., 1942; Иванова, 2002: 351*). Непридатних для служби чоловіків та жінок призивали також на роботу в центральних артилерійських базах і складах (*Распоряжение ГКО СССР № 4239..., 1943*).

Залежно від етапу війни змінювалася політика щодо залучення жінок до тих чи інших видів служби при арміях СРСР та Великої Британії. Так, 22 червня 1940 р. Франція офіційно капітулювала, а загроза німецької атаки на Велику Британію за декілька тижнів стала реальністю. Спершу А. Гітлер був переконаний, що після падіння Франції Велика Британія швидко погодиться підписати мир, а тому не надто особливо переймався підготовкою нападу на цю острівну країну. Проте, коли з'ясувалося, що британці виходити з війни не збираються, було вирішено розпочати атаку з повітря (її підготовку та реалізацію довірили райхсмаршалові Г. Герінгу, командувачу Люфтваффе), а потім атакувати і з моря, щоб захопити країну повністю (операція «Морський лев»).

Дані щодо тривалості Битви за Британію дещо відрізняються в літературі. Ми спиратимемося на відомості з офіційного сайту Музею Королівських повітряних сил, де подано такі дати її тривалості: з 26 червня по 31 жовтня 1940 р. (*Introduction to the Phases of the Battle of Britain*).

Англійська авіація та сили ППО відчайдушно захищали країну, але восени вони були вже істотно виснажені. Однак німецька авіація на той час мала численні втрати, так і не досягнувши своєї мети. Тому Г. Герінг прийняв рішення припинити авіанальоти на Велику Британію на невизначений термін, через деякий час А. Гітлер віддав наказ про скасування операції «Морський лев». Хоча повітряні бомбардування Великої Британії продовжувалися до травня 1941 р. (зокрема, у листопаді-грудні 1940 р. істотної шкоди було завдано Ковентрі, Бірмінгему та Лондону), їхня частота суттєво зменшилася.

Повітряну перемогу англійців в 1940 р. деякі дослідники називають серед передвісників корінного перелому у Другій світовій війні. Історик Н. Девіс зазначає, що вона була вирішальною у трьох аспектах: «По-перше, вона забезпечила союзникам

неприступну базу, де ніколи не можна було застосувати набагато численніші суходільні сили континенту. По-друге, обернувши Британію в “найнепотопельніший авіаносець світу”, перемога посприяла небаченому зростанню військово-повітряних сил союзників, що відіграли головну роль у війні на Заході. По-третє, на дипломатичному фронті перемога дала мить перепочинку, протягом якої нарешті могли наважитись діяти потенційні союзники – англомовні країни» (*Дейвіс, 2020: 1039*).

Той факт, що Великій Британії вдалося запобігти висадці ворога на її територію, наклав відбиток на кадрові потреби збройних сил і, відповідно, особливості призову жінок. Ці обставини не призвели до необхідності постійного масштабного постачання новобранців до бойових підрозділів всіх родів військ, як це було в Радянському Союзі в перші роки радянсько-німецької війни. Оскільки в країні насамперед гостро стояла необхідність постійного захисту своїх повітряних кордонів від ворожої авіації, багато британок було залучено до служби у ППО. Втрати особового складу британської армії впродовж Другої світової війни були на декілька порядків меншими, порівнюючи, приміром з СРСР. За сучасними підрахунками, загальні втрати британської армії за увесь період війни становили 384000 осіб. Через масовані повітряні атаки країна також зазнала значних цивільних втрат: загалом вони склали 70000, з яких 40000 загинули у період між вереснем 1940 та травнем 1941 рр., половина з них – мешканці Лондона (*Thompson, Hawkins, Dar, Taylor, 2012: 155*).

Уряд Великої Британії перебував у тих умовах, в яких ще можна було заборонити жінкам брати безпосередню участь у боях, принаймні офіційно. Однак чоловіче населення не могло покрити всіх потреб збройних сил, зокрема, на небоюових посадах. Тому впродовж 1938–1941 рр. було створено три допоміжні жіночі організації при британській армії для підтримки країни у війні. Деякі з цих служб були правонаступницями тих, що функціонували під час Першої світової війни, інші ж були створені вперше (*Noakes, 2006: 82-102*). Станом на грудень 1939 р. в ДТС, ЖДПС та ЖКВМС налічувалося вже 43000 членок (*Harris, 2003: 15*).

Набір жінок на службу в допоміжних організаціях протягом перших двох років війни здійснювався на добровільній основі. Набирали самотніх або заміжніх жінок віком від 17,5 до 43 років (для дівчат, які не досягли 18-річного віку, потрібно було надати згоду батьків на зарахування їхньої доньки на службу). Після заповнення аплікаційної форми, проходження співбесіди та медкомісії жінки ставали членками обраних ними організацій. Учасниць ДТС та ЖДПС могли направити в будь-яку точку батьківщини, частина з них виконувала завдання і за кордоном. Водночас від членок ЖКВМС такої мобільності не вимагали – вони працювали у найближчих частинах Військово-морських сил і жили у власних домівках впродовж служби (*Crang, 2008: 382*).

Найбільш елітною вважалася ЖКВМС, адже, щоб потрапити до її лав, потрібно було пройти більш жорсткий відбір. На другому місці була ЖДПС, а найнижчою в цьому рейтингу – ДТС – найчисельніша з трьох жіночих служб (*National Service Bill, 1941: 1574-1575*). Її членки виконували «найчорнішу» роботу, умови служби в ній часто критикувалися.

Загалом у Великій Британії було мобілізовано більший відсоток людських ресурсів на потреби збройних сил та військової промисловості, ніж у США та Франції. Однак у перші два роки війни спостерігалися певні труднощі з підрахунком потреб збройних сил та промисловості. Це, зрештою, поглибило проблему нестачі кадрів. Так, фактичні потреби збройних сил з вересня 1940 по березень 1941 рр. на 50% перевищили подані заздалегідь дані. Станом на березень 1941 р. ресурси Міністерства праці та національної служби мали повністю вичерпатися. Тоді В. Беверідж заявив, що така ситуація потребує оголошення призову жінок (*Flynn, 2002: 48-49*).

У владних колах почали активно обговорювати можливість кардинальної зміни підходів до залучення жінок до трьох служб. Подібна ідея була дуже сміливою для консервативних британців, проте, на тлі військових перемог країн «Осі», протестні настрої щодо цього значної підтримки не знайшли. Хоча опоненти пропозиції були у всіх прошарках британського суспільства. Приміром, під час обговорення проблеми в Палаті лордів наприкінці листопада 1941 р. віконт Тренчард висловив думку,

що британок краще намагатися мобілізувати не примусом, а закликами до їхніх патріотичних почуттів. Крім того, він був вельми стурбований можливою реакцією чоловіків на призов їхніх дружин: «Я думаю, що чоловіки..., що служать, дуже будуть обурюватися призовом їхніх жінок... Вони воюють, частина з них – за кордоном, за свої домівки. Вони не зрадіють, якщо запровадити призов на військову службу жінок, які будуть змушені залишити будинки і дітей. Знову ж таки, я думаю, що ідея змусити жінок полишати домівки не стала б популярнішою серед чоловіків, які служать, якби їх спонукали залишати дітей в яслах на час служби, я думаю, татусям це не сподобалось би і вони зробили б все, що могли, щоб запобігти долученню їхніх дружин до ДТС та інших служб» (*Women's war work, 1941: 81*).

Віконт Семюель на тому ж засіданні також скептично поставився до необхідності запровадження призову жінок. Він розкритикував поточний стан справ у добровольчих жіночих організаціях і зазначив, що насамперед потрібно впевнитися, що держава ефективно використовує вже наявні жіночі ресурси, ліквідувати низку проблем, з якими вони стикаються під час служби (*Women's war work, 1941: 86-87*).

Упродовж обговорення у Палаті Громад 10 грудня 1941 р. К. Стівен озвучив думки, подібні до тих, що лунали напередодні в Палаті лордів. Він зазначив, що призов жінок – «це колосальний відхід від традицій цієї та інших країн, і це крок, який ще кілька років тому був би сприйнятий з жахом. З жахом було б прийнято те, що будь-яке суспільство, яке вважає себе цивілізованим, попросило б жінок піти на поле бою і застосувати смертельну зброю. Але наразі питання в тому, чи є в цьому необхідність» (*National Service Bill, 1941: 1576*). На його думку, вартувало б спершу ефективніше організувати працю чинних членок жіночих служб. Водночас з виступу цього депутата стає зрозумілим, що, у разі військової необхідності, він був би готовий підтримати і значно кардинальніші заходи щодо служби жінок. І він був такий у Палаті громад далеко не один. Парламентарі здебільшого усвідомлювали, що ті умови, в яких опинилася країна наприкінці 1941 р., не давали їм змоги обстоювати традиції. Дж. Гендерсон-Стюарт заявив: «Всі ми згодні з тим,

що зобов'язати жінок служити у збройних силах – це останнє, чого ми хотіли, але якщо такий джентльмен як Гітлер змушує нас битися до останнього, тоді немає альтернативи оголошенню призову на службу країні кожної доступної пари рук у ній» (*National Service Bill, 1941: 1567*).

Пан Стюарт заявив, що підтримує призов, оскільки він «...позбавляє жінок відповідальності за вибір, який ніколи не мав лягти на їхні плечі...». Парламентар «...завжди вважав несправедливою ситуацію, коли до дівчат місяць за місяцем зверталися із закликом йти служити у той чи інший спосіб, і одні відгукувалися, а інші – ні» (*National Service Bill, 1941: 1570*). Тепер же всі вони будуть об'єднані обов'язком.

Цілком вірогідним на тлі подібних обговорень у Палаті громад є припущення, що, у разі жорсткої нестачі кадрів на бойових посадах у збройних силах, Велика Британія могла б відійти від офіційного курсу заборони на використання жінками зброї. Тим більше, що фактично під час війни цієї заборони не завжди дотримувалися жінки в ППО та Управлінні спецоперацій (*Campbell, 1993: 313; Pattinson, 2008: 18*).

Зрештою, 18 грудня 1941 р. вперше в історії країни було здійснено безпрецедентний крок – оголошено призов жінок за Законом «Про національну службу (№ 2)» (*Broad, 2006: 137*). Відповідно до нього призивали британок віком 20 – 30 років (*Hart, 2009: 6-7; Doerr, 2006: 242*). Деякі опції для вибору жінкам таки залишили, і їхній призов здійснювався на спеціальних умовах: по-перше, через скептичні настрої в лавах чоловіків на службі щодо потенційної можливості оголошення призову їхніх дружин (*National Service Bill, 1941: 1565*), його оголосили виключно для самотніх британок та бездітних вдів; по-друге, вони мали вибір між призовом на службу в одній з трьох організацій (ДТС, ЖДПС, ЖКВМС), цивільній обороні та працевлаштуванням у військовій промисловості; по-третє, офіційно було прописано можливість застосування жінкою зброї лише у випадку наявності її письмової згоди на це (*Crang, 2008: 387*).

За цим законом було набрано до британського війська 125000 жінок, ще 430000 пішли служити добровільно (*Clonan, 1998: 130*). Британок, які обрали службу в допоміжних організаціях (приблизно чверть від загальної кількості мобілізованих

жінок, задіяних у тих чи інших роботах на користь фронту), не відправляли в зону бойових дій без їхньої згоди.

Дедалі зростали потреби Британської армії внаслідок початку сухопутних операцій в Азії та Північній Африці, а також після атаки на Перл-Харбор. В 1943 р. знову забракло наявних у Міністерства ресурсів, щоб задовольнити потреби збройних сил та військової індустрії. Воно заявило, що наразі має у резерві 950000 чоловіків та 650000 жінок, але сукупні потреби країни становили 2600000 осіб (*Flynn, 2002: 50*). У зв'язку з цим з січня 1943 р. почали призивати жінок не з 20, а з 19 років (*Hart, 2009: 6-7; Doerr, 2006: 242*).

До початку 1944 р. ситуація з браком кадрів для збройних сил та промисловості пройшла фазу загострення і призов британок зупинили. Влада вирішила, що жінки-добровольці цілком зможуть задовольнити наявні на той час потреби.

За даними Дж. Кренга, загалом впродовж війни в трьох жіночих службах перебувало приблизно 487000 учасниць, з них: 222000 – в ДТС, 185000 – в ЖДПС та 80000 – у ЖКВМС (*Crang, 2008: 383, 391*).

Серед посад, на які набирали персонал до ДТС, були: бібліотекар, випробовувальник зброї, відповідальний за роздавання бензину, водій, вулканізатор, годинникар, денщик, електрик, зварювальник, касир, кіномеханік, кіноремонтник, клерк, комірник, копіювальник, кресляр (архітектурні, механічні, топографічні креслення, схеми портів, залізниць тощо), кухар, лаборант, майстер з обробки листового металу, масажист, машиніст, телекомунікаційний механік, механік з озброєння, механік обладнання, механік транспортних засобів, механік-водій, моделіст уніформи, мотоцикліст, м'ясник, оглядач боєприпасів, оператор в офісі, оператор вогневих позицій ППО, оператор підрозділу зв'язку, оператор прожекторної бригади ППО, пекар, переробник текстилю, перукар, помічник повара, поштовий працівник, радіограф, рекордер, санітар, сантехнік, слюсар, телефоніст в підрозділах ППО, тесляр, токар, фармацевт, фахівець з ремонту обладнання, хронометрист, художник-декоратор, швець, штукатур тощо (*Collett Wadge, 1946: 118-119*).

У ЖДПС жінки обіймали такі посади: автомеханік, асистент з обладнання, високошвидкісний телеграфіст, відповідальний за

рятувальне обладнання, водій механічного транспорту, денщик, збройовик, зварювальник ацетилену, інструктор з фізичної підготовки та хімічної атаки, кіномеханік, кравець, кресляр картографічний, лаборант, льотний аеромеханік, льотний механік двигунів, масажист, медсестра, метеоролог, механік бездротового зв'язку, механік радіолокатора наземний, оператор бездротового зв'язку, оператор повітряних куль, оператор радіолокації, оператор радіотелефонії, оператор телепринтера, оптик-санітар, офіціант в їдальні для офіцерів та сержантів, пакувальник та ремонтник гальмівних парашутів, перекладач, помічник в операційній, помічник відповідального за рятувальне обладнання, помічник з озброєння, помічник з технічного обслуговування, працівник по тканинах, радіоасистент, ремонтник приладів, рентгенограф, робітник із загальними обов'язками, санітар, слюсар, телефоніст, фармацевт, фахівець з ремонту взуття, фотограф та ін. (*Collett Wadge, 1946: 177-181*).

Серед посад, доступних членкам ЖКВСМ, були: бібліотекар, вартовий, випробувальник артилерії, водій автотранспорту, водій човна, друкарка, інструктор авіатренажера, інструктор з атаки на підводний човен, кінооператор, кодувальник, контролер озброєння, корабельний механік, коректор діаграм, кравець, кур'єр, маркувальник полігону, метеоролог, носильник, листоноша, оператор, оператор комутатора, оператор телепринтера, оцінщик роботи стрільця, пакувальник парашутів, перукар, письменник, підривник, повар, повітряний механік, помічник випробувальника артилерії, помічник з найму, помічник із техніки безпеки, помічник фотографа, постачальник (одягу; військово-морських резервів; продовольства тощо), поштовий клерк, працівник з техніки безпеки, прачка, радіомеханік, розмагнічувач, садівник, стенографіст, стюард, телеграфіст бездротового зв'язку, тестувальник зору, технічний працівник, топограф, фахівець з кейтерінгу, фахівець з технічного обслуговування, фотограф, член екіпажу човна тощо (*Collett Wadge, 1946: 72-74*).

Залучення радянських жінок до служби в армії мало свої особливості. Насамперед варто зазначити, що перші два роки Другої світової війни СРСР провів у лавах агресорів – «визволивши» у вересні частину Польщі, відповідно до таємної угоди з А. Гітлером, та розпочавши війну з Фінляндією

30 листопада 1939 р. Ба більше, в цей час він мав безпосередній стосунок до активізації пацифістських настроїв у суспільствах тих країн, чий вплив у збройному конфлікті він намагався послабити на догоду власним цілям. Нерідко діяв через комуністичні партії в різних країнах. Так, у звіті «Робота КП США** серед жінок» від 31 березня 1940 р. йшлося про таке: «У Зверненні Жіночої національної комісії центрального комітету КП США до Міжнародного жіночого дня, виданому 19 лютого, викладено лінію КП США та її роботу серед жінок... у ньому міститься заклик до американських жінок та жінок повсюди боротися проти заклятого ворога, капіталізму, проти війни, бідності та безробіття. Документ закликає жіночі маси й надалі перешкоджати вступу США у війну, наданню ними будь-якої допомоги банді Маннергейма,*** пов'язати антивоєнну боротьбу з боротьбою за хорошу їжу, теплий одяг, достойні домівки та культуру для мас. Звернення спонукає жінок боротися проти асигнувань та військової пропаганди, закликає об'єднуватися заради миру, боротися проти атак на робітників-уродженців інших держав та за збереження демократичних прав в США» (*Work of the CPUSA among women, 1940: 1*). Також йшлося про друк та розповсюдження на території США «копійчаних» памфлетів авторства Е. Г. Флінн під назвою «Я ростила свого сина не для того, щоб він став солдатом – для Уолл стріт», «написаних простою, народною мовою, задля заклику до розуму і почуттів жінок» (*Work of the CPUSA among women, 1940: 2*), вкорінювання у їхній свідомості відповідного інформаційного посилу. Антивоєнні кампанії жінок-робітниць під егідою комуністів проходили і у Великій Британії. Там, серед іншого, виступали проти загального зниження заробітної плати, яке, на переконання протестувальників, мало стати наслідком заміни чоловіків жінками в промисловості. Під час святкування Міжнародного жіночого дня лунали гасла на кшталт «Війна наповнює кишені заможних, але спустошує твій і мій – геть війну» (*Die Kampagne zum Internationalen Frauentag 1940 in England, 1940: 52-53; Frauen im Kriege (England), 1940: 51*).

**КП США – Комуністична партія США.

***Йдеться про Карла Густава Маннергейма, якого 30 листопада 1939 р. призначили верховним головнокомандувачем армії Фінляндії.

Звісно, коли війна дісталась території СРСР, подібних закликів у своєму суспільстві тамтешня Комуністична партія не поширювала. Власне, вона їх не поширювала і у мирний час. Адже напередодні Другої світової війни радянський уряд запровадив курс на мілітаризацію суспільного життя, а публічний дискурс наповнився риторикою боротьби на різних «фронтах»: трудовому, спортивному, культурному тощо (Кобченко, 2015: 61-78). Також було запроваджено військову підготовку як для чоловіків, так і для жінок. Закладені у міжвоєнний період підвалини стали стимулом для патріотичного пориву жіночої частини населення і призвели до високої кількості жінок-добровольців, які рвалися захищати батьківщину зі зброєю в руках від початку нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. Хоча їхньої кількості все одно було недостатньо, щоб покрити всі потреби збройних сил на перших етапах радянсько-німецької війни. Адже, на відміну від Великої Британії, Радянському Союзу не вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої межі з боку нацистської Німеччини та її союзників. На його території велися активні бойові дії, значна територія з приблизно однією третиною від всього населення СРСР опинилася під окупацією ворожих держав. Країна зазнала колосальних втрат особового складу Червоної Армії та ВМФ, особливо у перші два роки війни. Так, за одним з підрахунків, втрати в 1941 р. становили 3137673 осіб; 1942 р. – 3258216 осіб; 1943 р. – 2312429 осіб; 1944 р. – 1763891 осіб; 1945 р. – 800817 осіб (*Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил, 2001*). Всі ці обставини мали безпосередній вплив на умови служби жінок у роки війни та частоту їхнього призову.

Важливу роль відіграв також і досвід союзників. Попри свою неприязнь до комуністичного режиму та СРСР, задля перемоги над Німеччиною прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль прагнув бачити його союзником Великої Британії у цій війні й намагався покращити стосунки з Кремлем. Коли СРСР з країни-агресора у Другій світовій війні перетворився на жертву внаслідок нападу Німеччини, прем'єр-міністр Великої Британії заявив: «небезпека, яка загрожує Росії, – це небезпека, що загрожує нам» (*Churchill, 1951: 331-333*), і його країна готова допомогти радянському народові у цьому протистоянні.

12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Уряди країн зобов'язалися надавати один одному допомогу у війні, не вести сепаратних переговорів про мир з противником. Через місяць Велика Британія надала СРСР військовий кредит, а трохи згодом направила свій перший конвой до Архангельська. На початку осені британські пілоти вже були залучені до бойових операцій на радянсько-німецькому фронті. Через 10 місяців, 26 травня 1942 р., між СРСР і Великою Британією було підписано нову угоду, термін дії якої становив 20 років, а сама вона складалася з двох частин. Перша частина практично повторювала зміст угоди від 12 липня 1941 р., а друга містила принципи співпраці двох країн у повоєнний час – боротьба за збереження миру, взаємодопомога у випадку актів агресії з боку інших держав, зобов'язання не вступати в будь-які союзи, спрямовані проти другої сторони, взаємна допомога в економічній сфері.

На самому початку радянсько-німецької війни влада СРСР намагалася використати досвід інших країн з відсічі ворогу як приклад для наслідування. Вона почала пропагувати єдність різних народів перед обличчям спільного ворога – Німеччини. Так, в урядовій газеті «Правда» в матеріалі «Заклик радянських патріоток» висвітлювався досвід британок у воєнні роки: «Радянські і англійські жінки виступають проти спільного ворога. Жінки Англії працюють на військових заводах, водять санітарні автомобілі, стоять в патрулях, які охороняють англійські міста. Ви знайдете англійську жінку в пожежній дружині і в розрахунку зенітної батареї, яка захищає Лондон від нальотів фашистських бомбардувальників» (*Призыв советских патриоток, 1941*).

На відміну від Великої Британії, в армії Радянського Союзу роль жінки офіційно не обмежувалася допоміжною. Так, відповідно до тексту ст. 13 Закону «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р.: «Народним Комісарам Оборони і Військово-Морського Флоту надається право брати на облік і зараховувати на службу до Армії і на Флот жінок, що мають медичну, ветеринарну і технічну підготовку, а також залучати їх до навчальних зборів. У Воєнний час жінки, які мають зазначену підготовку, можуть бути призвані до Армії та Флоту для

несення допоміжної і спеціальної служби» (*Закон ССРСР от 01.09.1939 о всеобщей воинской обязанности, 1939*).

У 1942 р., на тлі катастрофічних втрат особового складу Червоної Армії, в збройних силах СРСР суттєво забракло кадрів. Серед іншого це мало своїм наслідком початок призову жінок на службу в армії та в тилу. Науковці зазначають, що наприкінці 1941 р. жінки ще приєднувалися до війська добровільно, однак у 1942 р. на них вже чинили тиск (*Markwick, Cardona, 2012: 36*). Саме в цьому році відбулася найбільша кількість мобілізацій – нерідко можна зустріти твердження, що їх було три (*Вишнякова, 2015*), але насправді їх було 4. Непересічну роль у них відігравав Комсомол, або Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді, за рекомендацією якого до армії під час Другої світової війни було направлено приблизно 550000 молодих жінок (*Иванова, 2002: 351*).

Під час першої мобілізації, відповідно до Постанови Державного комітету оборони №1488 «Про мобілізацію дівчат-комсомолок до частин ПВО» від 25 березня 1942 р., передбачалося замінити у військах ПВО 100000 чоловіків жінками, зокрема, на посадах «телефоністів, радистів, приладників зенітної артилерії, розвідників-спостерігачів за повітрям зенітної артилерії і постів служби ВССЗ, деяких номерів прожекторних станцій, зенітних кулеметів і аеростатів загородження, а також різних фахівців підрозділів обслуговування» (*Постановление ГКО СССР №1488..., 1942; Проект постановления ГКО СССР №1488..., 1942: 157-159, 162-163*).

Комсомол зобов'язували до 10 квітня 1942 р. мобілізувати зазначену кількість комсомолок. Їх мали розподілити так: «а) в зенітну артилерію – 45000; б) в зенітно-кулеметні частини – 3000; в) в зенітно-прожекторні частини – 7000; г) в частини аеростатів повітряного загородження – 5000; д) в частини служби ВССЗ – 40000». На посадах обслуговуючого персоналу заміна мала відбутися негайно після призову, на посади фахівців – через півтора-два місяці після призову (*Постановление ГКО СССР №1488..., 1942; Проект постановления ГКО СССР №1488..., 1942: 157-159, 162-163*).

Друга мобілізація була оголошена Постановою ДКО СРСР №1595 «Про заміну в фронтних, армійських і запасних частинах

зв'язку і тилових вузлах зв'язку червоноармійців жінками». Згідно з нею передбачалося «Замінити у фронтових, армійських і запасних частинах зв'язку і тилових вузлах зв'язку 30000 червоноармійців жінками для заміщення посад: а) морзистів, телефоністів, радистів, телеграфних техніків, телефонно-телеграфних майстрів, радіомайстрів, кіно-радіомеханіків, працівників польової пошти і експедиторів; б) креслярів, діловодів, писарів, санітарів, санітарних інструкторів, фельдшерів, адміністративно-господарський склад і різних фахівців підрозділів обслуговування» (*Постановление ГКО СССР №1595..., 1942: 105-107*).

Третьою хвилею мобілізації 40000 жінок, відповідно до Постанови ДКО СРСР №1618 «Про заміну в тилових частинах і установах ВПС ЧА військовослужбовців-чоловіків жінками» від 18 квітня 1942 р., призивали в тилі та стройові частини військово-повітряних сил: «шоферів (крім спецтранспорту), трактористів, стрільків озброєння (червоноармійців для чистки зброї і набивання патронів), завскладом, помзавскладом, комірників, заввідділу виробництва, діловодів, писарів, завідалень, поварів, завбібліотекою, бухгалтерів, рахівників та інших фахівців адміністративно-господарської служби і зв'язківців» (*Постановление ГКО СССР №1618..., 1942: 106-108*).

Остання в 1942 р., четверта хвиля мобілізації жінок передбачала, згідно з Постановою ДКО СРСР №1703сс від 5 травня 1942-го «Про мобілізацію дівчат-комсомолок і добровольців у військово-морський флот», заміну 25000 червонофлотців жінками «...в берегових базах плаваючих з'єднань, в берегових постах служби спостереження і зв'язку, берегових частинах гідрографічної служби, а також в центральних управліннях, загальнофлотських і базових управліннях, відділах і відділеннях, на складах і виробничих підприємствах, в медико-санітарних і ветеринарних закладах і частинах, у навчальних закладах, культурно-масових закладах, у воєнно-судових органах ВМФ...» (*Постановление ГКО СССР № 1703сс, 1942: 134-140*). Жінки мали обійняти посади електриків, радистів, телеграфістів, телефоністів, топографів, шоферів, писарів, кінорадіомеханіків, лаборантів, коків, голуб'ятників, бібліотекарів, санітарів тощо. У всіх перелічених вище хвилях призову підлягали жінки віком

19 – 25 років. На тих з них, які обіймали стройові посади, розповсюджувалася Постанова Ради народних комісарів СРСР від 16 липня 1940 р. № 1269 «Про пенсії військовослужбовцям рядового і молодшого начальницького складу строкової служби та їх родинам».

Загалом, 1942 р. став знаковим для країн Антигітлерівської коаліції. Як зазначив український історик А. Трубайчук, «починаючи з літа і закінчуючи листопадом 1942 р., з поразками німецьких, італійських, румунських та угорських військ під Сталінградом, італо-німецьких військ під Ель-Аламейном та успішною операцією “Торч” (“Смолоскип”) об’єднаними силами Великої Британії, США і Франції у Північній Африці та розгромом японського флоту біля атола Мідвей держави «Осі» втратили стратегічну ініціативу на всіх фронтах і вона поступово перейшла до країн Антигітлерівської коаліції» (*Трубайчук, 2004: 57-58*).

Надалі, з настанням переломного етапу у Другій світовій війні і поступовим переходом ініціативи до союзників, потреба у примусовій мобілізації радянських жінок зникає. Так, у жовтні 1943 р. було оголошено тільки одну мобілізацію, яка була суттєво меншою за масштабами і передбачала призов 4200 жінок віком 18 – 45 років на роботу в центральних артилерійських базах і складах (*Распоряжение ГКО СССР № 4239..., 1943: 122*). Наступного року мобілізація мала вже, радше, добровільний характер. Відповідно до Постанови ДКО СРСР № 5907 «Про призов в армію 25000 жінок-добровольців» від 16 травня 1944 р. наказувалося «призвати в добровільному порядку через місцеві міські та обласні комітети ВКП (б) і виконкоми Рад депутатів трудящих 25000 жінок у віці від 20 до 35 років. Призваних жінок спрямувати в частини Червоної Армії на укомплектування посад кухарів, праль, зв'язківців і санітарок» (*Докладная записка Наркомата обороны..., 1944: 14; Проект постановления ГКО СССР № 5907..., 1944: 11*).

Таким чином, Велика Британія та Радянський Союз у роки Другої світової війни були змушені оголосити призов жіночого населення до збройних сил та на роботу у військовій промисловості. Характер бойових дій у кожній з цих країн наклав відбиток на особливості призову жінок. Так, у Великій Британії не було

настільки гострої нестачі у кадрах на бойових посадах в армії та флоті, як у СРСР, тому її призов був спрямований на залучення жінок до виконання обов'язків у збройних силах здебільшого без участі у боях. Хоча виняток у даному випадку становили британки деяких підрозділів ППО та Управління спецоперацій. Натомість в Радянському Союзі, внаслідок катастрофічних втрат на фронті у перші роки війни, спостерігалася потреба у кадрах як на небойових, так і на бойових посадах, і в цій країні жінок без особливих застережень відправляли на передову.

Загалом в обох країнах мобілізація жінок була наслідком нестачі чоловічих ресурсів, і це було вимушеним кроком для їхніх урядів. Обидва уряди збільшували кількість жінок на службі у війську та допоміжних організаціях поступово, по необхідності, залучаючи їх до різних родів військ. Спільною практикою було заміщення чоловіків жінками на небойових посадах з метою вивільнення перших для фронту. Якщо порівняти переліки посад, на які призивали британок та громадянок СРСР, то можна відшукати чимало аналогічних або подібних.

Використані посилання

Вишнякова З. (2015). В горящую избу вошли... О мобилизации женщин на разных этапах Великой Отечественной войны. *Родина*. № 12 (1215) С. 126.

Дейвіс Н. (2020). *Європа: Історія*. Київ, «Основні», 1464 с.

Закон СССР от 01.09.1939 о всеобщей воинской обязанности (1939). *Ведомости Верховного Совета СССР*. № 32. С. 82 – 95.

Иванова Ю. (2002). Женщины в войнах Отечества. *Военно-историческая антропология. Ежегодник. Предмет, задачи, перспективы развития*. № 1. С. 346 – 356.

Кобченко К. (2015). Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, Арт-книга. С. 61 – 78.

Постановление ГКО СССР №1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. Москва.

Призыв советских патриоток (1941). *Правда*. № 198.

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 14. Докладная записка Наркомата обороны Народному комиссару обороны Маршалу Советского Союза И.В. Сталину о мобилизации женщин от 16 мая 1944 г.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 29. Л. 2-3. Постановление ГКО СССР № 1575сс. «О передаче Главупраформы 500 тыс. человек, годных к строевой службе в

армии, в том числе 150 тыс. узбеков и казахов, и о мобилизации 150 тыс. женщин для замены призываемых в армию» (11.04.1942).

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 219. Л. 122. Распоряжение ГКО СССР №4239 о мобилизации женщин и военнообязанных, не пригодных для службы в Красной армии, для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 11. Проект постановления ГКО СССР №5907 «О призыве в армию 25 000 женщин-добровольцев» от 16 мая 1944 г.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 43. Л. 157-159, 162-163. Проект постановления ГКО СССР №1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 51. Л. 105-107. Постановление ГКО СССР №1595 «О замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи красноармейцев женщинами» от 13 апреля 1942 г.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106-108. Постановление ГКО СССР №1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнослужащих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 57. Л. 134-140. Постановление ГКО СССР №1703сс от 5 мая 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок и добровольцев в военно-морской флот».

Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил. (2001) Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 608 с.

Трубайчук А. (2004). *Друга світова*. Київ. 344 с.

Broad R. (2006). *Conscription in Britain, 1939-1964: The Militarisation of a Generation*. Abingdon, UK and New York, Routledge. 307 p.

Calkins S. (2006). Women on the Home Front during World War II. *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*. Vol. 1. Santa Barbara, CA:ABC-CLIO. P. 246-247.

Campbell D. (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *Journal of Military History*. Vol. 57, № 2. P. 301-323.

Churchill W. (1951). *The Second World War*. Vol. 3 L., P. 331-333.

Clonan T. (1998). A History of Women in Combat. *A History of the Irish Artillery Corps*. Dublin, Defence Forces Printing Press. P. 117-161.

Collett Wadge D. (1946) *Women in Uniform*. London, Dampson Low. P. 118-119.

Crang J. (2008). «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. *Defence Studies*. Vol.8. №3. P. 381-395.

Die Kampagne zum Internationalen Frauentag 1940 in England (1940). РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 52-53.

Doerr P. W. (2006) Women in Service during World War II. *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*. Santa Barbara, CA, ABC-CLIO. Vol.1. P. 242.

Flynn G. Q. (2002) *Conscription and democracy : The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport, Connecticut & London, GREENWOOD PRESS. 303 p.

- Frauen im Kriege (England) (1940)* ПГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 41-51.
- Harris C. (2003) *Women at war in uniform 1939-1945*. Stroud, Sutton Publishing. 138 p.
- Hart R. A. (2009) Did British women achieve long-term economic benefits from working in essential WWII industries? *IZA Discussion Papers*. №4006. URL: <https://bit.ly/3c1yWga>
- Howarth J. (2001) Women at war. *THE OXFORD COMPANION TO WORLD WAR II*. Oxford, Oxford University Press. P. 1282.
- Introduction to the Phases of the Battle of Britain*. URL: <https://bit.ly/3eWK3ZN>
- Markwick R. D., Cardona E. Ch. (2012) *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. New York, Palgrave Macmillan. 305 p.
- National Service Bill (1941) *Hansard HC Deb*. 10 December 1941. Vol. 376. Cols.1565-629.
- Noakes L. (2006) *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. New York, Routledge, 2006. 224 p.
- Pattinson J. «Turning a Pretty Girl into a Killer»: Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. *Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation*. New York, Palgrave Macmillan, 2008. P. 11-28.
- Thompson G., Hawkins O., Dar A., Taylor M. (2012) *Olympic Britain-Social and Economic Change since the 1908 and 1946 London Games*. London, House of Commons Library. 157 p.
- Women's war work (1941) *Hansard HL Deb*. 25 November 1941. Vol. 121. Cols.73-101.
- Work of the CPUSA among women (1940)* ПГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 1 – 8.

References

- Appeal of the Soviet patriot (1941). *The truth*. № 198 (rus.)
- Broad R. (2006) *Conscription in Britain, 1939-1964: The Militarisation of a Generation*. Abingdon, UK and New York: Routledge. 307 p.
- Calkins S. (2006) Women on the Home Front during World War II. *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*. Vol. 1. Santa Barbara, CA:ABC-CLIO. P. 246-247.
- Campbell D. (1993) Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *Journal of Military History*. Vol. 57, №2. P. 301-323.
- Russia and the USSR in the wars of the 20th century: the loss of the armed forces* (2001) Moscow, OLMA-PRESS. 608 p. (rus.)
- Churchill W. (1951) *The Second World War*. Vol. 3 L. P. 331-333.
- Clonan T. (1998) A History of Women in Combat. *A History of the Irish Artillery Corps*. Dublin, Defence Forces Printing Press. P. 117-161.
- Collett Wadge D. (1946) *Women in Uniform*. London, Dampson Low. P. 118-119.
- Crang J. (2008) «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. *Defence Studies*. Vol. 8. № 3. P. 381-395.

Davis N. (2020) *Europe: History*. Translated from English by P. Tarashchuk and O. Kovalenko. Kyiv, 1464 c. (ukr.)

Decree of the State Defence Committee of the USSR No. 1488 "On the mobilization of Komsomol girls in the air defence unit" on March 25, 1942. Moscow (rus.)

Decree of the State Defence Committee of the USSR No. 1595 "On the replacement of Red Army men in frontline, army and spare communication units and rear communication centres with women" dated April 13, 1942. Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 51. 105-107 fols. (rus.)

Decree of the State Defence Committee of the USSR No. 1618 "On the replacement of men by women in the rear units and establishments of the Air Force of the spacecraft" dated April 18, 1942. Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 53. 106-108 fols. (rus.)

Decree of the State Defence Committee of the USSR No. 1703ss of May 5, 1942 "On the mobilization of Komsomol girls and volunteers in the navy". Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 57. 134-140 fols. (rus.)

Die Kampagne zum Internationalen Frauentag 1940 in England (1940). Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 543. Inventory 2. File 42. 52-53 fols.

Doerr P. W. (2006) Women in Service during World War II. *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*. Santa Barbara, CA, ABC-CLIO. Vol.1. P. 242.

Flynn G. Q. (2002) *Conscription and democracy : The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport, Connecticut & London, GREENWOOD PRESS. 303 p.

Frauen im Kriege (England) (1940) Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 543. Inventory 2. File 42. 41-51 fols.

Harris C. (2003) *Women at war in uniform 1939-1945*. Stroud, Sutton Publishing. 138 p.

Hart R. A. (2009) Did British women achieve long-term economic benefits from working in essential WWII industries? *IZA Discussion Papers*. №4006. URL: <https://bit.ly/3c1yWga>

Howarth J. (2001) *Women at war. The Oxford companion to World War II*. Oxford, Oxford University Press. P. 1282.

Introduction to the Phases of the Battle of Britain. URL: <https://bit.ly/3eWK3ZN>

Ivanova Y. (2002) Women in the wars of the Fatherland. *Military-historical anthropology. Yearbook. Subject, tasks, development prospects*. №1. C.346-356 (rus.)

Kobchenko K. (2015) Women as a military resource of totalitarian power: the Soviet gender strategies of prewar time. *Women in Central and Eastern Europe in the Second World War: gender specificity of experience in times of extreme violence*. Kyiv, Art-book. P. 61-78 (ukr.)

Markwick R. D., Cardona E. Ch. (2012) *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. New York, Palgrave Macmillan. 305 p.

Memorandum of the People's Commissariat of Defense to the People's Commissar of Defense, Marshal of the Soviet Union I.V. Stalin on the mobilization of women on May 16, 1944. Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 335. 14 fol. (rus.)

National Service Bill (1941) *Hansard HC Deb.* 10 December 1941. Vol. 376. Cols.1565-629.

Noakes L. (2006) *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. New York, Routledge, 2006. 224 p.

Order of the State Defence Committee of the USSR No. 4239 on the mobilization of women and persons liable for military service not suitable for service in the Red Army to work at central artillery bases and warehouses dated October 5, 1943. Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 219. 122 fol. (rus.)

Pattinson J. (2008) «Turning a Pretty Girl into a Killer»: Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. *Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation*. New York, Palgrave Macmillan, P. 11-28.

Resolution of the State Defence Committee of the USSR No. 1575ss. [On the transfer to the Glavupraform of 500 thousand people fit for combat service in the army, including 150 thousand Uzbeks and Kazakhs, and on the mobilization of 150 thousand women to replace those drafted into the army](11.04.1942). Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 1. File 29. 2-3 fols. (rus.)

The draft decree of the State Defence Committee of the USSR No. 1488 “On the mobilization of Komsomol girls in the air defence unit” of March 25, 1942. Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 43. 157-159, 162-163 fols. (rus.)

The draft decree of the State Defence Committee of the USSR No. 5907 “On the conscription of 25,000 women volunteers into the army” dated May 16, 1944. Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 644. Inventory 2. File 335. 11 fol. (rus.)

The law of the USSR of 01.09.1939 on general military duty (1939). *Vedomosti of the Supreme Soviet of the USSR*. №32. P.82-95 (rus.)

Thompson G., Hawkins O., Dar A., Taylor M. (2012) *Olympic Britain-Social and Economic Change since the 1908 and 1946 London Games*. London, House of Commons Library. 157 p.

Trubaychuk A. (2004) *World War II*. Kyiv, 344 p. (ukr.)

Vishnyakova Z. (2015) They entered the burning hut ... About the mobilization of women at different stages of the Great Patriotic War. *Homeland*. №12 (1215). URL: <https://bit.ly/3rC7GtU> (rus.)

Women's war work (1941) *Hansard HL Deb.* 25 November 1941. Vol. 121. Cols.73-101.

Work of the CPUSA among women (1940) Russian State Archives of Socio-Political History. Fund 543. Inventory 2. File 42. 1-8 fols.

Zalietok N.

REGULATION OF WOMEN'S SERVICE IN THE ARMED FORCES DURING THE SECOND WORLD WAR

The Second World War, which became the largest armed conflict in the history of the human community, was marked by a significant shift in the gender roles in the societies of many of its members during the military campaign from the point of view of women's history. The British and Soviet governments considered women an important resource for strengthening armies during 1939-1945. Great Britain was the first country to implement the conscription of women in 1941, and the Soviet Union was the first to make them soldiers of the regular army. The purpose of the article is to analyse the peculiarities of the conscription of women for service in the armed forces of Great Britain and the USSR during the Second World War.

The author concludes that during the Second World War, Great Britain and the Soviet Union were forced to announce the conscription of women into the armed forces and to work in the military industry. The nature of the military campaign in each of these countries has great impact on the peculiarities of women's conscription. For example, in Great Britain the shortage of personnel in combat positions in the army and navy was not as severe as in the USSR, so its conscription was aimed at recruiting women to serve in the armed forces, mostly without participation in combat. Although the exception in this case were female members of some air defence units and the Special Operations Executive. In the Soviet Union, on the other hand, the catastrophic losses at the front in the first years of the war necessitated personnel in both non-combat and combat positions, and in this country women were sent to the front lines without much reservation.

In both countries, the mobilization of women was the result of a lack of male resources, and it was a forced step for their governments. Both governments increased the number of women serving in the military and auxiliary organizations gradually, as required, involving them in different types of troops. It was a common practice to replace men by women in non-combat positions in order to release the former for the front. If one compares the lists of positions called for by British women and residents of the USSR, they can find many similar ones.

Keywords: women, conscription, World War II, Great Britain USSR.

УДК 94(100)“1939/1945”:355.483(498.31:498.71)“1944”

ЄВСЄЄВ І.Г.

<https://orcid.org/0000-0003-1450-1378>

ГРИЦЮК В.М.

<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

КИДОНЬ В.І.

<https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

КРИВИЗЮК Л.П.

<https://orcid.org/0000-0001-9094-4061>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.182-206>

ОПЕРАЦІЇ РСЧА ТА ВЕРМАХТУ НА ЯСЬКО-КИШИНІВСЬКОМУ НАПРЯМКУ (5.04 – 6.06.1944 р.): ЗАБУТІ СТОРІНКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автори на основі наукових публікацій та архівних матеріалів органів з вивчення та використання досвіду війни досліджують маловідомі операції, які здійснювались протиборчими сторонами на ясько-кишинівському напрямку у квітні-червні 1944 року.

Перша Ясько-Кишинівська операція відноситься до числа військових операцій, що велися на Східному фронті та повністю ігнорувалися радянськими істориками та експертами. Про це писав відомий військовий історик Девід Гланц. Протягом 76 років після завершення Другої світової війни, радянські та російські історики і теоретики старанно витирали з історичних свідоцтв будь-які спогади та згадування про роль 2-го та 3-го Українських фронтів у першій битві за Ясси і Кишинів, коли радянські війська двох фронтів намагалися просунути на територію Румунії у квітні-травні 1944 року. Як і в багатьох інших військових операціях Червоної Армії, які розглядаються авторами статті, провалених під час проведення операції, вони зробили це навмисно, викресливши цей наступ та відправивши його до довгого листа «забутих битв» німецько-радянської війни.

Ключові слова: Друга світова війна, 2-й Український фронт, радянські війська, німецькі війська, ясько-кишинівський напрямок.

Євсєєв Ігор Григорович, науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ.

Грицюк Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ.

Кидонь Володимир Іванович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ.

Кривизюк Леонід Петрович, кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри військової підготовки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Євсєєв І.Г., Грицюк В.М., Кидонь В.І., Кривизюк Л.П., 2021

Постановка проблеми. В науковій літературі, присвяченій воєнно-історичному аналізу подій Другої світової війни традиційно висвітлюються факти, які реально відбулися у минулому. Щоправда, оцінка історичних фактів може бути різною, ті самі події можуть подаватись у негативі чи позитиві, звеличуватись чи применшуватись, отримувати відтінки героїзму, жертвовності або безглуздя та бездарності. Особливе розмаїття поглядів науковців спостерігається в останні роки. Проте дуже мало робіт, у яких здійснюється оцінка не реалізованих замислів воюючих сторін (Грицюк, 2012: 121).

Водночас всебічне об'єктивне та незаангажоване вивчення воєнно-історичних подій в Україні періоду Другої світової війни важливе з погляду встановлення історичної правди. На сьогодні завдяки розсекреченим архівним документам, що містять матеріали узагальненого бойового досвіду (журнали бойових дій, звіти про бойову діяльність, зведення узагальненого бойового досвіду тощо), ми маємо можливість об'єктивно оцінити діяльність військово-політичного (військового) керівництва та хід проведення маловідомих операцій, що проводились протидіючими сторонами у роки Другої світової війни. Зокрема, це стосується розвитку воєнних дій між Робітничо-Селянською Червоною Армією (РСЧА) і Вермахтом, що відбувались на ясько-кишинівському напрямку у квітні-червні 1944 р.

У радянській та російській історичній літературі бойові дії в Румунії навесні та початку літа 1944 р. інколи називались «боями місцевого значення», хоча насправді вони за своїм політичним і воєнним змістом такими не були. Їх інтенсивність була високою, про що свідчать значні втрати в особовому складі та техніці з боку усіх протиборчих сторін (Назарія, Поливцев, 2015: 228; *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история*, 1984: 346; Бодрихин, 2010: 88).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проведений авторами аналіз історіографічних джерел провідних зарубіжних (Курт фон Типпельскірх 1998; Glantz, 2007), радянських (Мини, 1947; Яско-Кишиневские Канны, 1964; Тельпуховский, 1959; *Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов*, 1970), російських (Бодрихин, 2010; Малютина, 2018; Малютина, 2019; Золотарев, 2010; Никитенко, 1994), сучасних українських дослідників (Грицюк,

2012), спогадів безпосередніх учасників подій (*Генералы и офицеры вермахта рассказывают...*, 2009; *Клевцов*, 1989; *Рудель*, 2003; *Малиновский*, 1959), а також низки фундаментальних праць з історії Другої світової війни (*Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история*, 1984; *Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки*, 1999; *Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках*, 2015; *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, 1956; *Великая Отечественная война 1941–1945 годов*, 2015; *История Второй мировой войны 1939–1945 гг.*, 1977; *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.*, 1944) свідчить про те, що зазначена наукова проблематика є маловивченою і в більшості із вказаних джерел розглядається фрагментарно. Разом з тим найбільш детально розглянуті маловідомі історичні факти про не завершені наступальні операції РСЧА у квітні-травні 1944 року на ясьсько-кишинівському напрямку у фундаментальній науковій праці, що складається з воєнно-історичних нарисів про події Другої світової війни (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки*, 1999). Але зазначена праця не містить ґрунтовного дослідження бойових операцій на ясьському плацдармі, які були проведені німецьким командуванням наприкінці травня і початку червня 1944 року.

Метою даної статті є спроба розглянути маловідомі події Другої світової війни, пов'язані з перерозподілом основних зусиль 2-го Українського фронту (УФ) на заключному етапі Уманської наступальної операції (5–25 березня 1944 р.) та проведенням невдалих наступальних операцій РСЧА і Вермахту на ясьсько - кишинівському напрямку у квітні-червні 1944 року.

Вивчивши великий масив архівних матеріалів, автори наполягають саме на такій назві цієї наступальної операції, за якою пізніше закріпилась назва «Умансько-Ботошанська» (5 березня–17 квітня 1944 р.). По-перше, Уманська наступальна операція була спланована командуванням 2 УФ на виконання директиви Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК) (*ЦАМО, 240 – 2779 – 1140: 1 – 7*). По-друге, матеріали позачергового донесення командувача 2 УФ Верховному Головнокомандувачу від 26 березня та Опису Уманської операції, підготовленого відділом

з використання досвіду війни оперативного управління штабу фронту, свідчать що датою закінчення Уманської наступальної операції є 25 березня 1944 року, коли «...війська 2 УФ у важких умовах повного бездоріжжя за 21 день на головному напрямку з боями пройшли майже 320 км. За час операції розгромили частини 8-ї армії (А), 1-ї танкової армії (ТА) та 4-ї румунської армії...» та основними силами вийшли до Державного кордону на р. Прут. Вже у ході подальшого розвитку наступу 6 квітня 1944 року війська фронту захопили місто Ботошани (*ЦАМО, 240 – 2779 – 1274: 1, 38; ЦАМО, 240 – 2779 – 1146: 120 – 122*).

Крім цього, прийняті в радянській історіографії хронологічні рамки закінчення Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (17 квітня 1944 року), на думку авторів, є неточними. На разі виключається розгляд операцій (бойових дій) 2 УФ на ясько-кишинівському напрямку та 3 УФ з плацдармів на Дністрі, які тривали до 6 травня включно, коли рішенням Ставки ВГК ці фронти перейшли до оборони (*ЦАМО, 148а – 3763 – 166: 359; Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки, 1999: 34*).

Виклад основного матеріалу. Внаслідок наступу військ 2 УФ в період з 5 до 20 березня уманське угруповання Вермахту зазнало великих втрат. Група армій «Південь» виявилася розчленованою на дві частини. 1 ТА була відкинута на північний захід, 8 А – на південь. Отже, для військ 2 УФ склалися сприятливі умови для організації подальших ударів у західному та південно-західному напрямках. Це відкривало для радянського командування нові можливості з розгрому противника (*Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках, 2015: 265*).

Використовуючи вигідну ситуацію Ставка ВГК 22 березня уточнила завдання фронтам, зокрема, щодо зміни напрямку наступу 2 УФ. Вважаючи, що замкнути оточення і знищити 1 ТА противника зможуть війська 1 УФ самостійно, Ставка ВГК вирішила повернути головні сили 2 УФ на південь для наступу по правому і лівому берегах Дністра, аби виходом до узбережжя Чорного моря оточити 8-му, 6-ту німецькі та 3-тю румунську армії й у взаємодії з 3 УФ знищити їх.

2 УФ отримав завдання: на правому крилі фронту ударом однієї-двох загальновійськових і двох танкових армій уздовж західного берега Дністра на південь опанувати рубежем Унгени, Кишинів і вийти на р. Прут; на лівому крилі фронту, включаючи і 5 гв. ТА, завдати удару з рубежу Кодима, Первомайськ також на південь і опанувати рубежем Бендери, Тирасполь, Роздільна, відкидаючи противника до Чорного моря і не допускаючи відходу його за р. Дністер (*ЦАМО, 148а – 3763 – 166: 67, 68*).

Поворот головних сил 2 УФ на південь для виконання поставлених Ставкою завдань здійснювався в ході наступу за дуже складних умов, при розтягнутому фронті. Війська 40 А, наступаючи уздовж південного берега Дністра, 29 березня впритул підійшли до Хотина, де з'єдналися з частинами 1 ТА 1 УФ і тим самим відрізали 1 ТА противника шлях до відходу на південь. Війська 4 гв. А, 27 А, 52 А, і 53 А, 5 гв. ТА, 2 ТА і 6 ТА успішно наступали вздовж обох берегів Дністра в напрямках на Ясси й уздовж залізниці в бік Одеси. 26 березня війська 2 УФ вийшли до кордону з Румунією по Пруту і розпочали форсування ріки (*Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках, 2015: 267, 269; Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сборник статей, 1956: 304*). В ніч на 28 березня з'єднання правого крила фронту форсували Прут та просунулися на 20–40 км у глибину румунської території. Однак, на підступах до Ясс та Кишинева вони зустріли запеклий опір противника (*Великая Отечественная война 1941–1945 годов: Т. 1, 2015: 464*).

Наступ військ 2 УФ в напрямках Ясс і Кишинева створював загрозу оточення групи армій «А» в межиріччі Південного Бугу і Дністра. Зважаючи на це, німецьке командування почало відвід з Південного Бугу своїх 8 А, та 6 А, а також 3-ї румунської армій на позицію за нижню течію Дністра (Кишинів, Ясси), що дозволило військам 3 УФ наростити темпи наступу на Одесу. Ділянка фронту, на яку було відведено німецькі та румунські частини, свої лівим флангом примикала до Карпат, що надавало можливість з достатніми резервами прикривати їм район Балкан (*Генералы и офицеры вермахта рассказывают..., 2009: 72*).

Одночасно німецьке командування, намагаючись зупинити просування військ 2 УФ, безперервно підсилювало свої війська на ясьсько-кишинівському напрямку. Для закриття величезного пролому, що утворився в результаті поразки лівого крила 1 ТА і правого крила 8 А Вермахту, воно висунуло на яський напрямок 4-ту румунську армію (вісім дивізій і одна бригада), а на кишинівський (для підсилення 8 А) – сім румунських дивізій та дві бригади. три дивізії, в тому числі дві румунські прибули до 8 А зі складу групи армій «А», що оборонялась між Дністром та Прутом. Ці з'єднання мали посилити все ще слабку оборону та призупинити наступ радянських військ у межиріччі та в районі Ясс. Разом проти 2 УФ до кінця квітня було перекинута з Румунії і групи армій «А» одне армійське та 8 корпусних управлінь, вісімнадцять дивізій і три бригади. Це потужне угруповання зайняло важливі горні перевали в Карпатах і оборонний рубіж по лінії Пашкани – Унгени – Оргіїв і по р. Реут, прикриваючи дорогу до важливих для німців нафтових районів поблизу міста Плоєшти (*История Второй мировой войны 1939–1945 гг.*, 1977: 90; *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.*, 1962: 202; *Курт фон Типпельскірх*, 1998: 484; *Мици*, 1947: 53; *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история*, 1984: 294).

Війська правого крила 2-го Українського фронту 5 квітня продовжили наступ на правому березі р. Прут і передовими частинами заволоділи містом і крупним вузлом доріг Дорохой та наблизились до Тиргу-Фрумуса і Ботошан. Противник, посиливши своє угруповання в районах Корнешти (24-ю танковою дивізією (*тд*), моторизованою дивізією (*мд*) СС «Велика Німеччина», 79 піхотну дивізію (*пд*), 376 *пд*) і Північні Дубоссари (46 *пд*, 62 *пд*, 123 *пд*, що раніше протидіяли з 3 УФ) постійними контратаками не допускав прориву радянських військ в південному напрямку та виходу на тили і комунікації 8-ї та 6-ї німецьких армій (*ЦАМО, 240 – 2779 – 1150: 18, 19*).

Цього ж дня на вимогу Ставки ВГК щодо прискорення висунення правого крила фронту на рубіж річок Серет і Бахлуй та оволодіння районом Дорохой, Ботошани, Ясси, командувач 2 УФ доповів, що на правому крилі фронту противник буде

оборону на р. Серет та підсилює Кишинівський напрямок. Зокрема, на цей напрямок були перекинуті його 62 *пд*, 46 *пд*, 79 *пд* і 370 *пд*, 23 *тд* та 24 *тд*. Враховуючи зазначене, командувач фронту запропонував здійснити наступ правим крилом фронту у складі 27 А, 40 А, підсилених 3 гв. танковим корпусом (*тк*) та в подальшому 7 гв. А, при цьому головного удару завдати у напрямку Балатина, Тиргу-Фрумос, Роман, Бакеу. На напрямку головного удару використати 27 А. В подальшому планувалось вивести на цей напрям 7 гв. А та 5 гв. ТА у складі двох танкових корпусів. Операцію розпочати 8 квітня з наступом 40 А та 27 А. Найближче завдання – вихід на р. Серет. Завдання лівого крила фронту (4 гв. А, 53 А і 5 гв. ТА, 2 ТА і 6 ТА) полягала у продовженні наступу з метою оволодіння районом Кишинева і виходу на р. Прут. Ставкою ВГК було погоджено рішення командувача фронту, але запропоновано посилити наступ 27 А 2-ю або 6-ю танковою армією (*ЦАМО*, 148а – 3763 – 166: 78 – 80; *ЦАМО*, 240 – 2779 – 1150: 20, 21).

Для виконання поставленого завдання 2 УФ мав достатньо сил. До його складу входили сім загальновійськових, три танкові і одна повітряна армія (ПА), окремі кавалерійський, два механізованих (*мк*) і два *тк*. Загалом нараховувалось 56 стрілецьких (*сд*) і 3 кавалерійські дивізії (*кд*), шість *тк* і чотири *мк*. Бойовий та чисельний склад фронту нараховував 377, 5 тис. осіб особового складу в бойових частинах, 8, 3 тис. гармат та мінометів, 326 танків, 515 бойових літаків. Йому протистояла армійська група «Велер» (8-ма німецька та 4-та румунська армії) і частка з'єднань (три дивізії) 6 А Вермахту, що входили до групи армій «Південна Україна». Це угруповання нараховувало двадцять чотири дивізії (з них п'ять *тд* та три *мд*, 160 тис. осіб особового складу, до 3 тис. гармат та мінометів, більше 160 танків та майже 600 бойових літаків (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. 1999: 47*).

У цій обстановці оперативний план дій Південної групи армій німецьких військ полягав у тому, щоб за рахунок перегрупування частки своїх сил на північ та висунання нових сил з глибини не допустити прориву радянських військ у тил 6 А. Були визначені наступні завдання: 8 А утримувати рубіж між

Балтою і Первомайськом з метою запобігання загрози флангу 6 А, що відступала, а потім остаточно зайняти позицію між річками Прут і Дністер на лінії Оргіїв, Скуляни; 4-й румунській армії, що висувалася з глибини, утримувати лінію р. Прут між Чернівцями та Яссами та, у разі здійснення радянськими військами переправи через р. Прут, зайняти оборону проходів через Карпати до Тиргу-Няму (*ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 1, 2*).

Відповідно до затверджено плану операції командування ЧА 8 квітня 27 А і 40 А за підтримки 2 ТА зробили спробу потужним ударом прорвати німецьку оборону противника поблизу Тиргу-Фрумос. Одночасно, війська 52 А і 6 ТА завдали допоміжного удару північніше Ясс, намагаючись розгромити оборонний фронт румунських військ і вийти на оперативний простір (*Glantz, 2007: 52*).

Зранку 9 квітня війська радянського ударного угруповання перейшли в наступ. В авангарді 27 А діяли дві *сд 35 ск*, що завдавав удару в південному напрямку з району Хирлеу на Тиргу-Фрумос. Радянські війська розгромили румунські підрозділи, що обороняли Тиргу-Фрумос, захопили навколишні населені пункти та продовжили наступ вперед. Незабаром підрозділи *42 гв. сд 40 А* опанували Пашкань, який обороняла румунська *б пд*.

Тим часом передові загони 2 ТА просувалися східніше від Тиргу-Фрумос, підтримуючи війська 27 А, при цьому основні сили цієї армії внаслідок бездоріжжя і складних переправ через р. Прут затрималися на марші та із запізненням вступили в бій на 4 дні пізніше, лише 12 квітня. У взаємодії зі з'єднаннями 27 А 2 ТА відбивала контрудар танкового угруповання противника в районі Поду-Глоаей. З тих самих причин *5 гв. ТА* розтягнулася та почала бойові дії тільки 15 квітня. Враховуючи ситуацію, що склалася, німецьке командування 8 А ввело в бій *23 тд* та *24 тд*, а також свій резерв – панцер-гренадерську моторизовану дивізію «Велика Німеччина». Водночас для утримання району Тиргу-Фрумоса командувач 2 УФ перенацілив до району бойових дій ще дві дивізії 35-го корпусу, які вступили в бій з німецькою елітною частиною. Однак, німецькі війська, скориставшись системою підготовлених рубежів, перейшли в контрнаступ та 11 квітня відкинули війська 27 А від цього важливого

населеного пункту (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки, 1999: 47; ЦАМО, 240 – 2779 – 1150: 42; Glantz, 2007: 63*).

У напівоточенні в Тиргу-Фрумос опинилися розрізнені угруповання радянських військ: 206 сд, 3-ї гвардійської повітряно-десантної (пдд) та 93 гв. сд, які з боями виходили з оточення невеликими осередками. Частини мд «Велика Німеччина» зміцнили свої оборонні позиції навколо Тиргу-Фрумос, що утворювали широку дугу північніше міста. На правому фланзі оборони навколо міста свої позиції утримували підрозділи німецької 24 тд, що оборонялися на рубежі Поду-Ілоаей–Лецкань, що західніше Ясс (*Glantz, 2007: 69*). У цей час на лівому крилі війська фронту опанували Дубоссари, Грігоріопіль, вийшли на р. Дністер та продовжили бої за розширення плацдарму (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. 1999: 47*).

Внаслідок стрімкого наступу війська 2 УФ відірвались на відстань 300 км від залізничних станцій постачання запасів, тому боєприпаси, пальне, продукти харчування підвозились із значним запізненням. Крім цього, весняним паводком були зірвані мости на рр. Південний Буг, Дністер, Прут, Жижія, Сирет, Сучава. В таких умовах затримувалось перегрупування об'єднань з лівого крила фронту на напрямок головного удару (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. 1999: 47*). На цей момент між радянськими і німецькими військами склалося співвідношення сил по піхоті 3:1, танках 1:6, артилерії 2:1, за яким подальший наступ військ 2 УФ був недоцільним. Тому, командувач фронту 12 квітня прийняв рішення про перегрупування своїх військ та завдання головного удару західніше від Ясс (*ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 4*).

К середині квітня війська 2 УФ займали рубіж Радівці – Пашкани – Оргіїв – Дубосари (*История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг., 1962: 82*). На цей час погодні умови дозволили радянським військам здійснити перегрупування на ясько-кишинівському напрямку. Зокрема, для продовження наступу в район на північ від Тиргу-Фрумос, у смугу між 40 А та 27 А з лівого крила 2 УФ була перекинута

7 гв. А. 18 квітня командувач 2 УФ подав до ставки ВГК уточнене рішення на проведення наступу: прорвати оборону противника на захід від Ясс, на ділянці Пашкани, Тиргу-Фрумос шириною 15 км і завдати головного удару по лівому берегу р. Серет на Бечешті, в подальшому розвивати наступ на Бакеу або Васлуй. Почати операцію планувалось 27–29 квітня. Одночасно планувалось завдати допоміжних ударів на яському та кишинівському напрямках. Тобто, здійснивши перегрупування військ, подальшим планом командувача фронту передбачалось ударом 53 гв. А і 5 гв. А на Кишинів зі сходу, 52 А і 27 А у взаємодії з 2 ТА на Ясси з півночі, 7 гв. А у взаємодії з 5 гв. ТА і частиною сил 40 А (чотирма *сд*) з півночі на Тиргу-Фрумос прорвати оборону противника та заволодіти містами Ясси та Кишинів. Потім вийти на шляхи відходу яського угруповання противника на південь, відрізати шляхи відходу кишинівського угруповання німецьких військ на захід та продовжити наступ в межиріччі на південь (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. 1999: 47; ЦАМО, 240 – 2779 – 1150: 125; Великая Отечественная война 1941–1945 годов: Т. 1, 2015: 204*).

Використавши паузу в активних бойових діях з 12 по 26 квітня німецькі війська також укріпили свої бойові порядки. На північ від міста Ясси було перекинуто 24 *тд* та посилено німецьке угруповання 17 *тд* та 23 *тд*. Бойовий склад 4-ї румунської армії було збільшено на сім дивізій. Для забезпечення стійкості своєї оборони на ділянці Тиргу-Няму, Тиргу-Фрумос, Ясси німецьке командування розташувало румунські і німецькі з'єднання упереміж. До кінця квітня межиріччі Прута і Серета в першій смузі оборони знаходились вісім дивізій, а у другому ешелоні – п'ять *тд* і *мд* з шести наявних на той час (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. 1999: 48*).

26 квітня війська правового крила 2 УФ розпочали наступ на допоміжних яському та кишинівському напрямках, щоб відволікти резерви противника з головного напрямку, однак прорвати сильно укріплену оборону противника на всю глибину війська фронту не змогли. Наступ, що продовжувався у наступні дні, успіху також не мав. Співвідношення сил на напрямку головного удару 2 УФ по піхоті 3:1, артилерії 3:1 і танках 2:1 виявилось

недостатнім для прориву міцної оборони противника. Тим більш німецькі війська постійно контратакували, намагаючись скинути війська 52 А та 27 А радянських військ за р. Прут. Наступ лівого крила фронту на Кишинів також був невдалим. Після невдалих наступальних дій війська 2 УФ почали здійснювати часткове перегрупування і підготовку до нового наступу з метою прориву оборони противника в районі Тиргу-Фрумос і виходу на комунікації ясько-кишинівського угруповання противника. Найближче бойове завдання для фронту залишилось незмінним – захопити Ясси і Кишинів, розгромити угруповання німецьких військ та просунути в межиріччя на південь (ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 5, 7).

Загалом, протягом квітня німецьке угруповання перед 2 УФ було посилено 17 дивізіями та займало підготовлену оборонну смугу на лінії Пашкани, Ясси, Корнешти, гирло р. Реут, р. Дністер. Співвідношення сил між протиборчими сторонами на цей час скоротилося не на користь радянських військ і складало по піхоті 2:1, артилерії 1,3:1, танках 0,9:1. На напрямку Тиргу-Фрумос, Ясси противник зосередив дві *тд* та одну *мд* (23-тя, 24-та, дивізія СС «Велика Німеччина»), які містили у своєму складі 115 танків та самохідних установок (САУ). *тд* СС «Мертва голова» (40 танків) знаходилась на напрямку Пятра. На напрямку головного удару радянських танкових військ – район Тиргу-Фрумос протистояла лише *мд* СС «Велика Німеччина» (25 танків), яка займала оборону на рубежі Бербетешть, Кукутень (рис. 1) (ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 27; ЦАМО, 240 – 2779 – 1155: 208; ЦАМО, 240 – 2779 – 1155: 290).

Для здійснення прориву на Тиргу-Фрумоському напрямку у взаємодії з загальновійськовими з'єднаннями та розвитку успіху вглибину було виділено 2 ТА та 5 гв. ТА, які мали на озброєнні 380 танків та 111 САУ. Враховуючи, що німецькі війська на напрямку головного удару мали лише 25 танків, то співвідношення у бронетанковій техніці складало майже 1:20, що свідчило про значну перевагу радянських військ. Однак, німецьке командування розгадало наміри противника та до початку операції спішно перекинуло з напрямку Пятра на південь від Тиргу-Фрумос *тд* СС «Мертва голова», а також посилило своє угруповання в цьому районі 4-ю румунською піхотною дивізією (ЦАМО, 240 – 2779 – 1155: 292).

2 травня війська 2 УФ після годинної артпідготовки перейшли в наступ на Тиргу-Фрумоському напрямку. На початковому етапі 27 А на правому фланзі силами 35 гв. ск у взаємодії із частинами 2 ТА частково прорвала оборону противника на фронті Блажешті, Ходова протяжністю 20 км. по фронті та від 4 до 10 км углиб. Незначний успіх мала і 7 гв. А, яка наступала у взаємодії із частинами 5-ї гвардійської танкової армії та вклинилась в німецьку оборону на глибину до 10 км. Інші з'єднання фронту, які не мали підсилення танковими з'єднаннями для прориву оборонної смуги, в глибину оборони противника не просунулися. Протягом 3 та 4 травня на правому фланзі прориву фронту 5 гв. ТА та 7 гв. А успіху не мали, так як зупинилися перед другою лінією оборони противника, яка складалася з дотів, дзотів та мінних полів. На лівому фланзі прориву фронту війська 2 ТА прорвалися на північну околицю Тиргу-Фрумос, але без підтримки загальновійськових з'єднань 27 А вимушені були відійти. Спроба наступу радянських військ з ранку 5 травня успіху не мала. В ході запеклих боїв німецькі війська постійно контратакували та навіть захоплювали важливі командні висоти. У своєму наказі від 7 травня № 00349 Командувач 2 УФ наказував утримувати панівні висоти до останнього патрона, аж до рукопашної сутички (*ЦАМО, 240 – 2779 – 1155: 216, 231, 232, 293*).

Перед військами 2 УФ оборона противника була побудована потужно і глибоко, з укріпленими районами, насиченими залізобетонними спорудами. Особливо надійно німецьке командування зміцнило межиріччя Прута і Серета. На ясьському напрямку воно створило чотири оборонні рубежі на глибину до 80 км. Перший з них проходив по висотах на північ від Ясс; другий з основними вузлами опору Тиргу-Фрумос, Поду-Ілоасей, Ясси – по річці Бахлуй; третій пролягав вздовж північних галявин лісових масивів, що покривають вершину гірського хребта Марє. І, нарешті, потужний четвертий рубіж – Фокшанський укріплений район. Було укріплено всі висоти, посилено штучними спорудами круті схили долин і крутосхили берегів річок, відроги хребта Марє і великі лісові масиви. В цих районах налічувалось майже 350 залізобетонних споруд. Щільність артилерійського вогню тут була доведена до 40 та більше гармат на один кілометр фронту (*Яско-Кишиневские Канны, 1964: 50; Тельпуховский, 1959: 381, 382*).

Тактична зона оборони німецьких військ перед з'єднаннями 2 УФ була побудована у декілька ліній. Так, оборона 6-ї румунської піхотної дивізії на південь від району Содомень (напрямок Пятра) складалася з 3-х ліній: перша лінія – доти, що з'єднувалися траншеями, по переду цієї лінії було встановлено дротову загорожу та мінні поля; друга – суцільна траншея на віддаленні 200 м від першої лінії, третя лінія знаходилась на відстані близько 500 – 600 м від другої, являла собою ряд опорних пунктів, обладнаних бліндажами для резервів, що прикривались загорожами з дроту. 1-ша румунська гвардійська піхотна дивізія оборонялася на позиціях, що складалася з дотів, дзотів і траншей. Доти і дзоти розташовувалися в три ряди у шаховому порядку на відстані 400–500 м один від одного. Попереду дотів проходив протитанковий рів (*ЦАМО, 240 – 2779 – 1155: 292; ЦАМО, 1720 – 0001 – 0153: 359; ЦАМО, 240 – 2779 – 869: 177*).

За такої побудови оборони німецького угруповання на ясьско-кишинівському напрямку радянські війська не змогли з ходу подолати супротив противника, що встиг зайняти заздалегідь підготовлену смугу оборони з побудованими дотами та дзотами. Війська 2 УФ, що мали завдати удару на Тиргу-Фрумос та в подальшому на Ясси і Роман, втратили раптовість та свого завдання щодо глибокого прориву оборони противника з виходом у межиріччя Серета та Пруту не виконали.

Що б організувати її прорив необхідний був час для здійснення відповідного перегрупування військ та підтягування тилів, що постійно відставали в умовах весняного бездоріжжя. Тому, згідно з рішенням Ставки ВГК з 7 травня 2 УФ перейшов до оборони. Слід зазначити, що при цьому командувач фронтом перегрупування сил не здійснив, підпорядковані армії перейшли до оборони в тих розмежувальних лініях і з тими ж засобами посилення, які вони мали в період наступу. В результаті найбільша щільність військ в обороні виникла на напрямках, де проводились наступальні дії. Тільки наприкінці травня, у зв'язку з наступом німецьких військ у районі Ясс, командувач фронтом ввів у першу лінію в смузі 27 А 5 гв. А та здійснив часткове перегрупування артилерії (*ЦАМО, 148а – 3763 – 166: 359; ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 28, 29*).

Внаслідок відсутності досвіду ведення бойових дій в умовах передгірського і гірського характеру місцевості радянські війська в період з 2 по 6 травня мали значні втрати в особовому складі, у військовій техніці та озброєнні, зокрема у бронетанковому. Тільки у 5 гв. ТА після переходу до оборони залишилось лише 186 танків (38 з яких були передані на підсилення 7 гв. А) з 244, що були у її складі на 1 травня, тобто втрати у бронетехніці склали майже 24% (ЦАМО, 240 – 2779 – 1157: 9; ЦАМО, 240 – 2779 – 1157: 34).

Протягом травня німецьке командування посилило своє угруповання на ясьско-кишинівському напрямку *11 пд* та *8 пд* (легкою). Отже, на початку червня 2 УФ протистояло вже 37 дивізій противника, з них піхотних – 25, танкових – 7, мотопіхотна – 1, адд – 1, кінна – 1 (рис. 2) (ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 27).

Командуванням Вермахту, з метою ліквідації вигідного плацдарму для наступу 52 А радянських військ на південь від Ясс було сплановано проведення часткових наступальних операцій, які надалі отримали назви «Сося» і «Катя». Для цього у зазначеному районі було зосереджено: у першому ешелоні – *3 пд*, *11 пд* (румунські), *23 тд* та *79 пд* (німецькі); у другому ешелоні – *24 тд* та *14 тд* (німецькі). Авіаційне угруповання включало майже 1000 літаків люфтваффе та румунських військово-повітряних сил. Деякі російські джерела зазначають, що наприкінці травня – початку червня в боях під Яссами німецьке командування задіяло 10 своїх дивізій (ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 27; ЦАМО, 240 – 2779 – 869: 178; Малютина, 2018: 62; Малютина, 2019: 404; Бодрихин, 2010: 88; Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки, 1999: 82).

Планом операції «Сося» (30 – 31 травня) передбачалося силами *14 тд* і *23 тд* здійснити прорив оборони радянських військ у напрямку Редіу-Алдей – Стинка, у стик 73-го та 48-го стрілецьких корпусів (ск). Від Стинки німецькі танкові дивізії мали продовжити наступ уздовж висот на південь від р. Жижія до району на схід від Редіу-Мітрополії. *24 тд* від Стинки мала нанести удар на південний захід (вис. 162) (Малютина, 2018: 63; ЦАМО, 240 – 2779 – 869: 177).

Зранку 30 травня після артпідготовки та масованого удару авіації (до 1800 бойових вильотів протягом дня) німецькі війська перейшли в наступ у напрямку на Кирпицій та північний захід на Ларга вздовж ділянки лівого флангу 73 ск і правого флангу 48 ск 52 А та за 3 дні важків боїв вклинилися в оборону радянських військ на фронті до 9 км та на глибину до 4 км. У ході наступу танкові і мотомеханізовані частини німецького угруповання, які діяли у другому ешелоні, проходячи через бойові порядки свого 1-го ешелону, підіймали за собою в наступ румунські частини, нарощуючи при цьому силу удару (*ЦАМО, 240 – 2779 – 869: 178*).

Незважаючи на те, що напередодні наступу, ще 29 травня, радянська авіація силами 5 ПА несподівано завдала удару по аеродромах противника Роман і Хуші, в результаті чого було виведено з ладу майже 70 літаків (знищено 35 та пошкоджено 25), повітряна обстановка все ж такі в перші два дні наступу була на користь люфтваффе та румунських військово-повітряних сил. Це було обумовлено як чисельною їх перевагою у повітрі (безперервно діяло до 700 літаків), так і застосуванням прогресивної тактики повітряного нападу, що полягала у здійсненні наступу одночасно двома повітряними ешелонами (верхнім та нижнім). Це дозволило вирішити одночасно два завдання: бомбардування наземних радянських військ та блокування дії їх штурмовиків. У відповідь командування 5 ПА змінило тактику взаємодії винищувачів зі штурмовиками та бомбардувальниками. Склад групи винищувачів збільшувався у два-три рази, при цьому частка літаків мала вести бій у повітрі, а решта – заздалегідь здійснювати пошук і знищення ворожих винищувачів, не допускаючи їх до своєї повітряної ударної групи. Повітряний напад здійснювався ешелонами послідовно (*Клевцов, 1989: 83, 84*).

За даними румунського командування, тільки за два дні (30 - 31 травня) радянськими військами було втрачено 60 танків та 70 літаків. Не зважаючи на раптовість та потужність удару німецького угруповання, мета операції «Соня», щодо зайняття панівних висот у районі Ясс досягнута не була. Для розвитку та закріплення часткового успіху в цій операції німецьким командуванням було прийнято рішення щодо проведення нової операції

під назвою «Катя» (2–6 червня) (ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 27 – 29; Малютина, 2019: 405, 406).

З 1 червня у підпорядкування румунської 4 А переходила німецька 24 тд. Ударна група армії отримала завдання щодо знищення противника на «фланзі на захід від предмістного укріплення Ясси». Напрямок атаки – на схід від залізниці в районі Лецкань, потім на північ з метою захопити перехрестя залізниці і автодороги в 5 км на південний захід від Спурень. Після виконання цього завдання планувалось вийти до Редіу-Мітрополії і встановити зв'язок з групою Мієт, яка мала атакувати в напрямку Утес і ліс, на південний захід від Захорна (Малютина, 2018: 64).

Для розширення фронту наступу, не припиняючи наступальні дії на північ від Ясс, 2 червня німецькі війська силами, мд «Велика Німеччина» та румунських 18-ї гірсько-стрілецької дивізії та 5 пд завдали удару з рубежу залізниці, Таутошти в загальному напрямку на Спурень, зав'язалися запеклі бої. За даними румунських джерел мд «Велика Німеччина» цього дня втратила близько 50 танків, з яких 9 було повністю знищено, а решта – ушкоджено. Водночас, також зазнавши значних втрат та під тиском противника, радянські війська почали залишати позиції, що займали і вигідні висоти. В наступні дні, потіснивши частини 116 сд та 73 ск 52 А, німецькі війська захопили три висоти (162, 152 та 154), а 5 червня за підтримки румунських 11 пд та 3 пд, 79 пд німецької, 14 тд, 23 тд та часткою сил 24 тд намагались постійними атаками вибити частини і з'єднання 52 А з висот у р. Жижія. Про запеклість боїв за висоти на північ від Ясс свідчив колишній німецький пілот-ас Ганс-Ульрих Рудель, який згадував про неодноразове опанування руїн замку на так званій Замковій горі по черзі німецькими або радянськими військами (ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 28, 29; Малютина, 2018: 64; Рудель, 2003: 156). В цих боях відзначився своєю мужністю і героїзмом українець рядовий Роман Смишук, який в першому своєму зіткненні з ворогом, будучи в оточенні, гранатами та пляшками з запальною сумішшю знищив б середніх танків противника. За цей подвиг наш земляк був удостоєний звання Героя (ЦАМО, 53 – 686043 – 62: 10).

Послабленій у боях 52 А 2 УФ необхідне було підсилення за рахунок резервів фронту. Як зазначав колишній командувач фронтом маршал Малиновський Р.Я., «удари противника були досить відчутними. 52 А, що займала фронт перед Яссами надсилала неприємні донесення про втрату траншей, позицій та висот. Виникла загроза, що ми лишимося висот у районі Ясси і опинимося в дуже небезпечному оперативному (тактичному) становищі». Однак Ставка ВГК відмовилась від введення в бій резерву, мотивуючі втягуванням сил фронту в затяжні бої (*Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов, 1970: 49; Малиновский, 1959: 26*). В цих умовах командувачем 2 УФ 4 червня було видано наказ № 00395/оп щодо відновлення служби загороджувальних загонів для припинення випадків виходу з поля бою як окремих воїнів, так і груп військовослужбовців (*ЦАМО, 240 – 2779 – 1160: 31*).

Однак, 6 червня наступ німецьких військ на ясьському напрямку було призупинено. В результаті семиденних напружених боїв вони покращили своє тактичне становище на північ та північний захід від Ясс, захопили низку важливих висот та вклинилися в оборону ЧА по фронту до 19 км. Внаслідок цього, правofлангові частини 52 А 2 УФ, вимушені були закріпитися на невідгідних рубежах, біля болотистих заплав річок Жижія і Прут, що позбавило її можливості побудови глибокої оборони (*ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 28, 29*).

Протиборчі сторони в ході запеклих боїв зазнали значних втрат. Так, у звіті про бойові дії 52 А за червень 1944 року зазначено про втрати її особового складу за період з 30 травня по 6 червня 1944 року, які склали вбитими – 2 297 осіб, пораненими – 10 615 осіб. За цей період втрати німецьких військ склали: вбитими та пораненими – 13 500 осіб, бронетехніка – 136 одиниць, артилерійських гармат – 49, літаків – 44 (*ЦАМО, 408 – 9991 – 311: 26*). При цьому, 5 ПА за цей час бойових дій втратила 221 літак, а не бойові втрати склали, крім того, 53 літаки. Водночас фундаментальне видання «Історія Другої світової війни. 1939–1945» зазначає, що протягом семи діб бойових дій німецькими військами було втрачено понад 27 000 осіб, 500 танків та 366 літаків (*История Второй мировой*

войны 1939–1945 гг., 1977: 100; Бодрихин, 2010: 88). У цих боях відзначився видатний льотчик Другої світової війни українець Іван Кожедуб, який тільки з 31 травня по 8 червня знищив 8 ворожих літаків (*Воздушные победы Ивана Кожедуба, 2008*).

Для наступальних дій з боку протиборчих сторін під час проведення операцій «Соня» та «Катя» характерним стало застосування крупних сил бронетанкових і механізованих військ. За свідченнями командувача румунської 4 А генерала Раковіце ці операції надали урок танкового наступального бою в умовах сильної та організованої оборони. За його словами, танки, за підтримки авіації та артилерії, стали потужним засобом прориву (*Малютина, 2019: 410*).

На початку червня німецькі та радянські війська на ясько-кишинівському напрямку перейшли до жорсткої оборони. Такий стан справ влаштував обидві протиборчі сторони. Так, у зв'язку з підготовкою наступу військ РСЧА в Білорусії командувач 2 УФ мав передати в резерв Ставки ВГК дві танкові, одну загальновійськову армії та декілька дивізій. По-друге, необхідно було дезорієнтувати противника відносно істинного угруповання своїх військ, їх стану та намірів. Для цього необхідно було постійно підкреслювати відсутність намірів радянського командування продовжувати наступ на ясько-кишинівському напрямку (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки, 1999: 82*).

Німецьке командування в свою чергу вважало, що в ході проведення бойових дій з 30 травня по 6 червня радянські війська значно ослабли, а відновлення їх наступальних дій на півдні навряд чи можливе. Тому, воно здійснило перегрупування частки своїх військ з метою виводу їх у резерв на поповнення та відправки на інші фронти. Це дозволило відвести у другий ешелон та зосередити в районі Тиргу-Фрумос – Ясси *тд* СС «Мертва голова», *24 тд*, *23 тд*, *14 тд*, а також відправити з цього напрямку на захід для підсилення групи армій «Центр» *тд* «Велика Німеччина», *11 тд* та *34 пд* (*Никитенко. 1994: 3; ЦАМО, 240 – 2779 – 992: 44*). В подальшому, із групи армій «Південна Україна» на центральну ділянку фронту було перекинуло 12 німецьких дивізій, у тому числі 6 танкових та 1 моторизовану.

У результаті обстановка, що склалася перед Яссько-Кишинівською операцією, виявилася сприятливою для радянського командування у підготовці своїх військ до наступу (*Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки, 1999: 82; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг., 1962: 266*).

Отже, бойові дії між 2 УФ та Вермахтом у квітні-червні 1944 року на яссько-кишинівському напрямку, на думку авторів, проходили у три етапи.

На першому етапі, що тривав з 5 квітня по 2 травня, в результаті раптового удару війська правого крила фронту захопили важливі населені пункти Ботошани, Дорохой та навіть Тиргу-Фрумос. Однак внаслідок контратак з боку противника та без підтримки танкових з'єднань, що затримались на марші у зв'язку з весняним бездоріжжям, вони потрапили в оточення під Тиргу-Фрумосом та вимушені були зупинитись. Одночасно війська лівого крила фронту опанували Дубоссари, Грігоріюпіль та вийшли на р. Дністер. На цей момент між радянськими і німецькими військами склалося співвідношення, за яким подальший наступ військ 2 УФ був недоцільним. Тому командувач фронту 12 квітня прийняв рішення про перегрупування своїх військ та завдання головного удару західніше від Ясс. Наступ радянських військ на Ясси та Кишинів, що розпочався 26 квітня, не дозволив прорвати сильно укріплену оборону противника на всю її глибину. Командування ЧА прийняло рішення про подальше часткове перегрупування своїх сил і підготовку до нового наступу з метою прориву оборони противника в районі Тиргу-Фрумос.

На другому етапі, з 2 по 30 травня, радянські війська здійснили наступ на тиргу-фрумоському напрямку, частково прорвали німецьку оборону та вклинились у глибину на відстань до 10 км. Однак, з ходу подолати супротив противника, що встиг зайняти задалегідь підготовлену смугу оборони з побудованими дотами та дзотами, не змогли. З 7 травня 2 УФ перейшов до оборони. До кінця травня командувачем фронту було здійснено часткове перегрупування з'єднань та артилерії. Німецьке командування тим часом посилювало своє угруповання на яссько-кишинівському напрямку двома піхотними дивізіями та готувалось до наступу.

Основні його зусилля були сконцентровані на яеському плацдармі, де було зосереджено 10 дивізій, в тому числі 3 танкових.

На третьому етапі, з 30 травня по 6 червня, німецьким командуванням з метою ліквідації вигідного плацдарму для наступу 52 А Ча на південь від Ясс було проведено дві наступальні операції. В результаті семиденних бойових дій радянські війська втратили декілька панівних висот, а правофлангові частини 52 А вимушені були закріпитися на не вигідних рубежах. Однак своєї кінцевої мети німецьке командування не досягло, війська Ча міцно утримували Яеський плацдарм.

Таким чином, завдання Ставки ВГК щодо оволодіння містами Кишинів та Ясси у квітні-червні 1944 року війська 2 УФ не виконали. Німецькому командуванню вдалося організувати міцну оборону на заздалегідь підготовлених оборонних спорудах та вміло використати особливості гористої місцевості Карпат, де радянські війська не мали бойового досвіду. Далася взнаки і поспішність введення в бій командуванням Ча з'єднань в умовах весняного бездоріжжя. Водночас, контрнаступ німецьких військ наприкінці травня та початку червня привів лише до часткового захоплення панівних висот навколо Ясс. Зазнавши значних втрат в особовому складі та військовій техніці під час ведення бойових дій на яесько-кишинівському напрямку обидві протиборчі сторони з 7 червня перейшли до оборони та активних бойових дій до серпня не проводили. Цьому також сприяла необхідність передачі їх з'єднань з цього напрямку для посилення своїх угруповань в Білорусії, де готувався наступ радянських військ.

Бойові дії на яесько-кишинівському напрямку у квітні-червні 1944 року виділялись масовим застосуванням з обох протиборчих сторін бронетанкових і механізованих військ, які у взаємодії з авіацією та артилерією були потужним засобом прориву сильно укріпленої оборони в умовах гористої місцевості. У повітрі німецька та радянська авіація в залежності від умов обстановки застосовували різні тактичні прийоми і способи. Люфтваффе зазвичай здійснювало повітряний наступ у двошелонному порядку один над другим. Радянське повітряне командування, навпроти, притримувалось тактики послідовних ешелонів, значно посиленіх винищувальною авіацією.

Використані посилання

- Бодрихин Н. (2010). *Кожедуб*. Москва, Молодая гвардия, 431 с.
- Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник статей*. (1956). Москва, Воениздат, 623 с.
- Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Т.1: Основные события войны* (2015). Москва, Кучково поле. 976 с.
- Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Т.4: Освобождение территории СССР. 1944 год* (2015). Москва, Кучково поле. 864 с.
- Великая Отечественная война. 1941–1945. Военно-исторические очерки. Книга третья. Освобождение*. (1999). Москва, Наука, 510 с.
- Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история*. 3-е изд., испр. и доп. (1984). Москва, Воениздат, 560 с.
- Воздушные победы Ивана Кожедуба*. URL: <http://www.airaces.ru/asy-velikojj-otechestvennoj-vojny/kozhedub-ivan-nikitovich.html> [дата звернення: 06.05.2021].
- Генералы и офицеры вермахта рассказывают... *Документы из следственных дел немецких военнопленных 1944–1951*. Вступ. ст., сост. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова. (2009). Москва, МФД, 576 с.
- Грицок В.М. (2012). Ясьсько-Кишинівська операція (2–6.05.1944 р.): Забуті сторінки війни. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: збірник наукових праць*. Вип. 5. С. 121–124.
- Золотарев В. А. (2010). *История Великой войны 1941–1945: в 2 томах*. Москва, ИНЭС, РУБИН. Т. 2. 592 с.
- История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. Т. 4: Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 год)* (1962). Москва, 1960–1965. 740 с.
- История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: в 12 т. Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока*. (1977). Москва, Воениздат, 1973–1982. 536 с.
- Клевцов И.В. (1989). *Записки «трижды воскресшего»*. Ижевск, Удмуртия, 160 с.
- Малиновский Р. (1959). Из воспоминаний о Яско-Кишиневской операции (август – сентябрь 1944 года). *Военно-исторический журнал*. № 2. С. 25–34.
- Малютина Т.П. (2018.). На безымянных высотах под Яссами. 4-я румынская армия в операциях “Соня” и “Катя” (май–июнь 1944 года). *Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология*. № 4. С. 62–66.
- Малютина Т.П. (2019). *История боевых действий советских войск против вооруженных сил Королевской Румынии на советско-германском фронте (1941-1944 гг.)*. Москва, 523 с.
- Миңц И.И. (1947). *Великая Отечественная война Советского Союза*. Москва, Госполитиздат, 71 с.
- Назария С.М., Поливцев В.Н. (2015). «Яско-Кишинёвские Канны» – самая блестящая наступательная операция Второй мировой войны и её интерпретации в современной румынской историографии. *Русин*. № 2 (40). С. 227–240.

Никитенко Е.Г. (1994). Освобождение Молдавии. *Военно-исторический журнал*. № 7. С. 2–13.

Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов. (1944-1945) (1970). Москва, Наука, 676 с.

Рудель Г. (2003). *Пилот «Штуки»*. Москва, Центрполиграф, 272 с.

Грицюк В., Лисенко О., Пилявещь Р., Сидоров С. *Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках* (2015) Київ, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 508 с.

Тельпуховский Б.С. (1959) *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг.: краткий очерк*. Москва, Политиздат, 575 с.

Типпельскирх Курт фон (1998). *История Второй мировой войны 1939–1945*. Санкт-Петербург, Полигон, 796 с.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО). Ф. 53. Оп. 686043. Д. 62. Указ Верховного Совета СССР от 12.06.1944 о присвоении звания Героя Советского Союза красноармейцу Смищук Роману Семеновичу.

ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 166. *Директива Ставки ВГК от 22 марта 1944 г. № 220054 Командующему войсками 2-го Украинского фронта на окружение группировки противника в районе нижнего течения Южного Буга.*

ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 166. *Директива Ставки ВГК от 5 апреля 1944 г. № 220072 Командующему войсками 2-го Украинского фронта об ускорении выхода на рр. Сирет и Бахлуй.*

ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 166. *Директива Ставки ВГК от 6 апреля 1944 г. № 220073 Командующему войсками 2-го Украинского фронта об ускорении выхода на рр. Сирет и Бахлуй.*

ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 166. *Директива Ставки ВГК от 6 мая 1944 г. № 220094 Командующему войсками 2-го Украинского фронта на переход к обороне.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 869. *Краткая сводка № 5 обобщенного боевого опыта войск 52 А за июнь 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 992. *Отчеты о боевой деятельности 2 УкрФ за апрель и май месяцы 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 992. *Доклад об итогах боевой деятельности войск 2 УкрФ за июнь месяц 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779, Д. 1140. *План Уманской операции 2-го Украинского фронта.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1146. *Выписка из журнала боевых действий 2 УкрФ за март месяц 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1150. *Выписка из журнала боевых действий 2 УкрФ за апрель месяц 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1150. *Доклад Командующего войсками 2-го Украинского фронта Верховному Главнокомандующему.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1155. *Выписка из журнала боевых действий 2 УкрФ за май месяц 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1157. *Доклад о боевых действиях бронетанковых и механизированных войск 2 УкрФ в Тыргу-Фрумосской операции (2.5.-8.5.44 г.)*.

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1157. *Ведомость боевого и численного состава войск 2 УкрФ на 01.05.1944.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779. Д. 1160. *Журнал боевых действий 2 УкрФ за июнь месяц 1944 г.*

ЦАМО. Ф. 240. Оп. 2779, Д. 1274. *Описание Уманской операции.*

ЦАМО. Ф. 408. Оп. 9991. Д. 311. *Журнал боевых действий 52 А за июнь месяц 1944 года.*

ЦАМО. Ф. 1720. Оп. 0001. Д. 0153. *Протокол допроса военнопленного румынского капрала 3 б-на 25 пп 15 пд 3 ак.*

Ясско-Кишиневские Каньы (1964) Москва, Наука. 280 с.

Glantz David M. (2007). *Red Storm Over the Balkans: The Failed Soviet Invasion of Romania*. Lawrence, University Press of Kansas. 424 с.

References

Bodrikhin N. (2010). *Kozhedub*. Moscow, Young Guard. 431 p.

Central archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (CAMD). File 53. Description 686043. File no. 62. *Decree of the Supreme Soviet of the USSR dated 06.12.1944 on awarding the title of Hero of the Soviet Union to the Red Army soldier Smishchuk Roman Semenovich.*

CAMD. File 148a. Description 3763. File no. 166 *Directive of the Supreme Command Headquarters of March 22, 1944, No. 220054 to the Commander of the 2nd Ukrainian Front to encircle the enemy group in the area of the lower reaches of the Southern Bug.*

CAMD. File 148a. Description 3763. File no. 166 *Directive of the Supreme Command Headquarters of April 5, 1944, No. 220072 to the Commander of the 2nd Ukrainian Front on accelerating the exit to the Siret and Bahlui rivers.*

CAMD. File 148a. Description 3763. File no. 166. *Directive of the Supreme Command Headquarters dated April 6, 1944 No. 220073 to the Commander of the 2nd Ukrainian Front on accelerating the exit to the river. Siret and Bahlui.*

CAMD. File 148a. Description 3763. File no. 166. *Directive of the Supreme Command Headquarters of May 6, 1944, No. 220094 to the Commander of the 2nd Ukrainian Front on the transition to defense.*

CAMD. File 240. Description 2779. File no. 869 *Brief summary No. 5 of the generalized combat experience of troops 52 А for June 1944.*

CAMD. File 240. Description 2779. File no. 992 *Reports on the combat activities of the 2nd Ukrainian Front for April and May 1944.*

CAMD. File 240. Description. 2779. File no. 992 *Report on the results of the combat activities of the troops of the 2nd Ukrainian Front for June 1944.*

CAMD. File 240. Description 2779. File no. 1140 *Plan of the Uman operation of the 2nd Ukrainian Front.*

CAMD. File 240. Description 2779. D. 1146 *Extract from the combat operations log of the 2nd Ukrainian Front for the month of March 1944.*

CAMD. File 240. Description 2779. D. 1150 *Extract from the combat operations log of the 2nd Ukrainian Front for the month of April 1944.*

Generals and officers of the Wehrmacht tell ... Documents from the investigation files of German prisoners of war. 1944–1951. Entry. Art., comp. V. G. Makarova, V. S. Khristoforova; comment. V. G. Makarova. (2009). Moscow, MFD. 576 p.

Gritsyuk V. (2012). Iași-Chișinău operation (May 2-6, 1944): Forgotten pages of the war. *Experience in the use of armed forces in world wars and military conflicts of the XX - early XXI centuries: collection of scientific works.* Iss. 5. P. 121–124.

History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: in 6 volumes. Vol. 4: Expulsion of the enemy from the borders of the Soviet Union and the beginning of the liberation of the peoples of Europe from the fascist yoke (1944) (1962). Moscow, 740 p.

History of World War II 1939–1945: in 12 volumes Vol. 8: The collapse of the defensive strategy of the fascist bloc. (1977) Moscow, Military Publishing, 536 p.

Ivan Kozhedub's aerial victories (16th breast, 2008). URL: <http://www.airaces.ru/asy-velikojj-otechestvennoj-vojny/kozhedub-ivan-nikitovich.html> [Accessed: 05.06.2021].

Klevtsov I. (1989). *Notes of "Thrice Resurrected"*. Izhevsk, Udmurtia. 160 p.

Liberation of South-Eastern and Central Europe by the troops of the 2nd and 3rd Ukrainian fronts. (1944-1945) / under total. ed. M. Zakharova. (1970). Moscow, Science. 676 p.

Malinovsky R. (1959). From the memoirs of the Jassy-Kishinev operation (August - September 1944). *Military history journal.* No. 2. P. 25–34.

Maljutina T. (2018). On unnamed heights near Yassy. 4th Romanian Army in the operations "Sonya" and "Katya" (May – June 1944). *VGU Bulletin. Series: History. Political science. Sociology.* No. 4. P. 62–66.

Maljutina T. (2019). *History of military operations of Soviet troops against the armed forces of Royal Romania on the Soviet-German front (1941-1944).* Moscow, 523 p.

Mints I. (1947). *The Great Patriotic War of the Soviet Union.* Moscow, Gospolitizdat. 71 p.

Nazariya S., Polivtsev V. (2015). Iași-Chișinău Cannes" is the most brilliant offensive operation of the Second World War and its interpretation in modern Romanian historiography. *Rusin.* No. 2 (40). P. 227–240.

Nikitenko E.G. (1994). Liberation of Moldova. *Military history journal.* No. 7. P. 2–13.

Rudel G. (2003). *Stuka-Pilot.* Moscow, Tsentrpoligraf, 272 p.

Hrytsiuk V., Lysenko O., Pylyavets R., Sidorov S. *Strategic and front operations on the territory of Ukraine in 1943–1944* (2015). Kyiv, The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine. 508 p.

Telpukhovskiy B. (1959) *The Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: a brief outline.* Moscow, Politizdat. 575 p.

The Great Patriotic War of 1941–1945: in 12 volumes. Vol. 1: The main events of the war. (2015). Moscow, Kuchkovo field. 976 p.

The Great Patriotic War of 1941–1945: in 12 volumes. Vol. 4: Liberation of the territory of the USSR. 1944. (2015). Moscow, Kuchkovo field. 864 p.

The Great Patriotic War. 1941–1945. Military-historical essays. Book 3. Liberation (1999) Moscow, Nauka, 510 p.

The Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945: A Brief History. 3rd ed. (1984) Moscow, Military Publishing, 560 p.

The most important operations of the Great Patriotic War of 1941-1945: Collection of articles (1956). Moscow, Military Publishing. 623 p.

Tippelskirch Kurt von (1998) *History of the Second World War 1939-1945*. Saint Petersburg, Polygon. 796 p.

Zolotarev V. (2010). *History of the Great War 1941-1945: in 2 volumes*. Moscow, INES, RUBIN. Vol. 2. 592 p.

Yevseyev I., Hrytsiuk V., Kydon' V., Kryvyziuk L.

OPERATIONS OF THE RED ARMY AND THE WEHRMACHT IN THE IAȘI-CHIȘINĂU DIRECTION (5th April – 6th June, 1944): FORGOTTEN PAGES OF THE SECOND WORLD WAR

Scientific reproduction and analysis of the events that took place many years ago allow us to understand the essence of historical phenomena, processes and patterns, to identify distinctive and special, as well as new and original things that have appeared in the art of war. Comprehensive, objective and unbiased study of military-historical events in Ukraine during the Second World War is important from the point of view of establishing historical truth.

The authors of the the article, on the basis of scientific publications and archival documents about studying and using the experience of war, research little-known operations carried out by the warring parties in the Iași-Chișinău direction in April-June 1944.

The first Iași-Chișinău operation began after the end of the Uman-Botoshan and Odessa operations in the context of the general strategic offensive of Soviet troops on the Right Bank of Ukraine. In accordance with the plan of the Headquarters of the Supreme High Command, the two Soviet fronts, almost without a pause after a preliminary offensive and appropriate training in April 1944, began active attempts to break into the territory of Romania and Moldova and further into the Balkans.

The first Yasi-Chisinau operation is one of the military operations conducted on the Eastern Front and completely ignored by Soviet historians and experts. The famous military historian David Glanz has written about it. For 76 years after the end of World War II Soviet and Russian historians and theorists have completely eliminated from historical evidence any recollections and references to the role of the 2nd and 3rd Ukrainian fronts in the first battle of Iași and Chișinău, when Soviet troops tried to advance into Romania on two fronts in April-May 1944. As many other failed Red Army military operations, considered by the authors of the article, it was conducted deliberately, eliminating that offensive and sending it to a long list of "forgotten battles" of the German-Soviet war.

Keywords: World War II, 2nd Ukrainian Front, Soviet troops, German troops, Iași-Chișinău direction.

СТАВЛЕННЯ СРСР ДО ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ І ПИТАННЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ (1938 – 1939 рр.)

У статті на підставі нещодавно оприлюднених документів проаналізовано позицію керівництва СРСР стосовно центральноєвропейської (чехословацької) політичної кризи напередодні Другої світової війни. Доведено, що дії СРСР, спрямовані на підтримку Чехо-Словаччини, були продиктовані передусім наміром виконати свої зобов'язання відповідно до радянсько-чехословацького договору про взаємну допомогу і тим самим запобігти внаслідок можливого воєнного конфлікту серйозним змінам у європейській геополітичній конфігурації, які були б на шкоду Москві. З іншого боку, територіальній анексії Чехо-Словаччини, а у подальшому і остаточній її ліквідації, сприяла політика Великобританії і Франції, уряди яких мало що зробили для того, аби зупинити німецьку експансію. Навпаки, підписавши Мюнхенську угоду, вони фактично визнали територію Центрально-Східної Європи сферою переважаючих інтересів Третього рейху, а його претензії «природним процесом».

Ключові слова: Мюнхенська угода, німецька окупація, чехословацька криза, СРСР, Підкарпатська Русь.

Постановка проблеми та її актуальність. За глобальних змін у Центрально-Східній Європі кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. дослідники країн цього регіону піддали різкій критиці дії СРСР, спрямовані на укладення радянсько-німецького пакту про ненапад і наголосили навіть на тому, що Червона армія під гаслом надання допомоги Чехо-Словаччині восени 1938 р. вже тоді була здатною здійснити експансію щодо сусідніх народів. Зрозуміло, що в офіційній новітній російській історіографії такий погляд категорично заперечується. Заради детальнішого дослідження подій навколо так званої чехословацької кризи і спроби дати власну відповідь на поставлене питання автор використав чимало нових документів, зокрема з електронної Президентської бібліотеки імені Бориса Єльцина, і спробував переосмислити вже опрацьовані в історіографії матеріали.

Ільюшин Ігор Іванович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ.

© Ільюшин І. І., 2021

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Пропонованій темі присвячено чимало досліджень і документальних публікацій, починаючи від тих, що з'явилися в роки «холодної війни» до останнього часу, які виходили періодично в пострадянську добу у зв'язку з черговими ювілеями підписання Мюнхенської угоди (*Год кризиса, 1990; Международный кризис, 2009; Мюнхен, 2018; Обнародованы, 2020*). Ці напрацювання відображають широкий спектр уявлень про міжнародні відносини другої половини 1930-х років, Судетську кризу і Мюнхенську конференцію, їхній вплив на подальший хід історії, про джерела і історіографію досліджуваної проблеми (*Невежин, 2000; Павленко, 2008; Kornat, 2002; Faber, 2009*). Особливості політичного і національно-культурного розвитку Підкарпатської Русі в 20-30-х рр. XX ст. та карпатоукраїнське питання у зовнішній політиці європейських країн у період чехословацької кризи широко висвітлено у наукових працях вітчизняних дослідників (*Веґеш, 1998, 2004; Богів і Задорожний, 1999; Кудряченко, 2019; Трофимович В. і Трофимович Л., 2013, 2019; Офіцинський, 2020 та ін.*). Незважаючи на це в ході дискусій навколо подій залишається чимало питань, зокрема: чи всі можливості використали західноєвропейські держави аби уникнути Мюнхенської угоди?; якою мірою ця угода підштовхнула СРСР до підписання пакту Ріббентропа-Молотова у серпні 1939 р.?; яку роль в цих подіях відіграли «малі» країни Європи і навіть такі новоутворення як Карпатська Україна? тощо. Це свідчить про те, що ані у вітчизняній, ані в російській і західній історіографії остаточного погляду на ці події не сформовано, а тому історична дискусія про Мюнхенську угоду та її наслідки ще не завершена.

Мета дослідження. На підставі архівних джерел (ГАРФ, РГВА, АВП РФ, ЦАМО РФ, РГАСПИ) та напрацювань вітчизняної і зарубіжної історіографії дослідити позицію керівництва СРСР в ході так званої центральноєвропейської (чехословацької) політичної кризи напередодні Другої світової війни та місце в тих подіях Підкарпатської Русі.

Вклад основного матеріалу. Наприкінці 1930-х років у Центрально-Східній Європі різко загострилася міжнародна ситуація, а світ опинився напередодні чергової війни. В епіцентрі

суперечностей, які посилювалися щодня, опинилася Чехо-Словаччина. Країни-переможниці в Першій світовій війні – Велика Британія і Франція – поступово втрачали керівні позиції в Європі, які вони займали впродовж усього міжвоєнного періоду. Натомість на головного міжнародного арбітра перетворювалася Німеччина, з якою були змушені рахуватись керівники усіх європейських держав.

Заручившись підтримкою Італії, Берлін все робив для того, щоб спочатку територіально обмежити Чехо-Словаччину (йшлося про приєднання до Третього рейху прикордонної області Судетенланд, де проживало близько 3 млн. німців), а потім і поглинути її. Одночасно зі здійсненням своїх намірів Берлін прагнув посприяти у вирішенні територіальних претензій до Чехо-Словаччини інших її сусідів, зокрема Угорщини і Польщі. Тому за результатами Мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 р. Прага, окрім передачі Судетської області на користь Німеччини, повинна була також задовольнити угорські та польські вимоги (*Президентская библиотека*, <https://www.prlib.ru/item/1294382>; <https://www.prlib.ru/item/1294342>; ГАРФ, Ф. Р-9401. Оп. 2. Д. 102. Л. 51-58; РГВА, Ф. 116к. Оп. 8. Д. 48. Л. 1 – 4). Як зазначає польський дослідник Станіслав Жерко при обговоренні питання про польський ультиматум Чехо-Словаччині (*Президентская библиотека*, <https://www.prlib.ru/item/1295330>; РГВА, Ф. 308к. Оп. 12. Д. 275. Л. 9-11), лише один член уряду – віцепрем'єр Евгеніуш Квятковський – виступив проти, аргументуючи свою позицію тим, що це може зіпсувати імідж Польщі (*Żerko*, 2009: 171–189; *Мюнхен*, 2018; *Польша*, 2020).

На початку жовтня 1938 р. польська армія анексувала область Тешинської Сілезії, де проживало близько 80 тисяч польського населення, і за яку поляки боролися ще у 1918 – 1920 роках (*Президентская библиотека*, <https://www.prlib.ru/item/1294340>; РГВА, Ф. 308к. Оп. 12. Д. 280. Л. 26-31). Такі дії, між іншим, дали радянському керівництву привід ще напередодні цієї події ставити перед польським урядом питання про порушення Польщею статті 2-ї радянсько-польського пакту про ненапад, укладеного між СРСР і Польщею 25 липня 1932 р., та його денонсацію (*Документы*, 1969: 363). Однак пізніше радянське

керівництво вирішило не розривати договір, і 31 жовтня офіційно підтвердило, що він продовжує діяти. Про це було заявлено також в спільному радянсько-польському повідомленні від 27 листопада 1938 р (*Известия, 27 ноября 1938; Марьина, 2007:27*).

У свою чергу, Угорщина за наслідками першого Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. домоглася передачі на свою користь південних районів Словаччини та Підкарпатської Русі, де компактно проживала угорська національна меншина. Водночас на вимогу словацьких та українських політичних кіл у жовтні 1938 р. Прага надала автономію Словаччині та Підкарпатській Русі, які відтак стали триєдиними частинами федеративної Другої Чехо-Словацької республіки, (що прийшла на зміну Першій після Мюнхена) (*Офіцинський, 2020а: 145–150*).

Територіальній анексії Чехо-Словаччини, а у подальшому і остаточній її ліквідації, також сприяла політика Великобританії і Франції, уряди яких мало що зробили для того, аби зупинити німецьку експансію. Навпаки, підписавши Мюнхенську угоду, вони фактично визнали територію Центрально-Східної Європи сферою переважаючих інтересів Третього рейху, а його претензії «природним процесом».

Ще напередодні цієї події позицію голови британського уряду Невіла Чемберлена його найближчий помічник Хорас Вільсон під час розмови з радянським Повноважним представником в Лондоні Іваном Майським 10 травня 1938 р. охарактеризував наступним чином: «Чемберлен зважає на можливість німецької експансії в Центральній і Південно-Східній Європі і навіть на можливість поглинання Німеччиною (в тій чи іншій формі) низки невеликих центрально-європейських і балканських держав. Однак він вважає, що це менше зло, ніж війна з Німеччиною в найближчому майбутньому» (*Документи, 1981: 91*).

Не допоміг Чехо-Словаччині нейтралітет США. Державний секретар США Кордел Халл заявив на прес-конференції 30 вересня 1938 р., що результати Мюнхенської конференції викликають «загальне відчуття полегшення», і закликав подвоїти зусилля, спрямовані на мирний розвиток міжнародних відносин (*Документи, 1979: 336–337*).

По-суті, єдиним союзником Чехо-Словаччини в Європі, готовим надати їй збройну підтримку, принаймні декларативно, виступив

тоді СРСР. Під час промови у Женеві 21 вересня 1938 р. в Асамблеї Ліги Націй народний комісар закордонних справ СРСР Максим Литвинов заявив, що його країна має намір виконати всі зобов'язання відповідно до радянсько-чехословацького пакту про взаємну допомогу від 16 травня 1935 р., і що військове відомство СРСР готово негайно почати переговори з представниками Генеральних штабів Франції і Чехо-Словаччини, щоб намітити конкретні заходи для спільних дій з Францією для надання Чехо-Словаччині необхідної допомоги усіма доступними шляхами (*Известия, 22 сентября 1938*).

Втім, ставлення країн Заходу до створення системи колективної безпеки було прохолодним. Радянсько-французький договір про взаємну допомогу від 2 травня 1935 р. був ратифікований Францією лише майже через рік. Сумніви викликало насамперед те, що СРСР не мав спільного кордону з Німеччиною і щоб виконати свої зобов'язання, довелося б радянським військам перетинати територію Польщі та Румунії. А ці держави боялися СРСР більше, ніж Німеччини, і категорично відмовлялись пропускати радянські війська. У французів і англійців склалося враження, що СРСР хоче втягнути ці країни у конфлікт з Німеччиною, а самому залишитись осторонь. Коли на Заході стали відомі наслідки репресій у радянській армії, то військовий союз з СРСР розцінили як маловартісний (*Президентская библиотека, <https://www.prilib.ru/item/12954695?mode=archive>; АВП РФ, Ф. 059. Оп. 1. П. 277. Д. 1928. Л. 230-231*).

У докладному аналітичному Огляді 2-го бюро Генерального штабу французької армії «Aide soviétique éventuelle à la Tchéco-Slovaquie» («Евентуальна радянська допомога Чехословаччині») від 15 вересня 1938 р. робився висновок про те, що «la puissance apparente de l'armée soviétique et le potentiel militaire soviétique ne correspondent pas à la situation réelle» («удавана міць СРСР і радянський військовий потенціал не відповідають реальному стану справ»). В останній частині «Огляду» «Aide qui pourrait être fournie par l'URSS de Tchecoslovaquie en cas d'agression allemande» («Допомога, яку міг би надати СРСР Чехословаччині у випадку німецької агресії») йшлося про те, що «L'aide soviétique peut être fournie plus sous forme de soutien aérien ou militaire que dans l'envoi de troupes au sol» («Радянська допомога, ймовірно,

повинна надаватися у вигляді повітряної підтримки або військової техніки, а не у відправці підрозділів сухопутних військ» (Президентская библиотека, <https://www.prilib.ru/item/1295332>; РГВА, Ф. 198к. Оп. 9. Д. 18685. Л. 74–112).

В останні десятиріччя, за умов глобальних змін у Центрально-Східній Європі, історики країн цього регіону відійшли від традиційного для радянської і пострадянської історіографії трактування довоєнної політики Москви як такої, що мала миролюбний характер і була націлена винятково на те, аби стримати німецького агресора та віддалити європейську війну. Центрально-східноєвропейські дослідники піддали різкій критиці дії радянського керівництва, спрямовані на укладення радянсько-німецького пакту про ненапад («пакту Ріббентропа-Молотова») від 23 серпня 1939 р., а окремі з них навіть почали наголошувати на тому, що саме СРСР першим почав або спровокував цю війну.

В цьому ряду, на наш погляд, стоїть також факт приписування радянському керівництву наявності в нього намірів із започаткування наступальної війни в Європі вже восени 1938 р. під час так званої чехословацької кризи. Тільки цим можна пояснити постановку, наприклад, польським істориком Марекком Дешчинським та цілком серйозні розмірковування над наступним питанням: «Чи була Червона армія здатною восени 1938 р. на те, аби під гаслом надання допомоги Чехо-Словаччині здійснити експансію щодо народів Центральної Європи?» (*Deszczyński, 2003: 202*). Про передбачення в керівних колах Польщі існування загрози з боку СРСР восени 1938 р. пишуть також інші польські дослідники (*Peptoński, 1996: 297–310; Włodarkiewicz, 2002: 191–210; Kornat, 2002: 207; Kornat, 2010: 828*).

На думку російського знавця цієї проблеми історика Володимира Неvejина, кардинальна переорієнтація радянського керівництва з миролюбних позицій на експансіоністські сталася лише після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад. Він доводить, що саме з цього моменту радянський пропагандистський апарат, ідеологічно забезпечуючи курс на зближення з нацистською Німеччиною, паралельно почав провадити кампанію з обґрунтування територіальних надбань Радянського Союзу. Полігоном для випробування такої пропаганди стала насамперед

«польська кампанія» Червоної армії у вересні 1939 р., яка проходила під гаслами «забезпечення спокою та наведення порядку на колишніх польських землях». Під час «фінської кампанії» 1939 – 1940 рр. радянське керівництво остаточно відмовилось від «визвольних» гасел. Поки тривала на Заході «дивна війна» СРСР вбачав свого ворога ні в нацистській Німеччині, а в англійських і французьких «імперіалістах» – «підпалювачах війни», «польських панах», «бандах білофінів» і таке інше. Однак навесні 1941 р., стверджує В. Невежин, коли Німеччина стала реально погрожувати інтересам СРСР, радянське керівництво знову взяло на озброєння антифашистські і антинімецькі гасла, водночас розпочавши кампанію з підготовки країни та суспільства до «всесокрушающей» наступальної війни в Європі (Невежин, 1997; Мельтюхов, 2002; СССР, 2007; Чубарьян, 2008).

Отже, остаточної відповіді на поставлене питання, чи була Червона армія здатною восени 1938 р. на те, аби під гаслом надання допомоги Чехо-Словаччині здійснити експансію щодо народів Центральної Європи?, російські історики не дають. Втім, сьогодні в розпорядженні дослідників є чимало документів Генерального штабу РККА (Рабоче-крестьянской Красной армии) за 1938 рік, в яких докладно з'ясовується склад і військовий потенціал збройних сил можливих супротивників СРСР, а також викладаються основи стратегічного розгортання ра. В одному з них від 24 березня 1938 р., підготовленому Гендьянських збройних сил на випадок війни як на заході, так і на сході штабом РККА і підписаному його начальником, командармом 1-го рангу Борисом Шапошниковим, відверто стверджується, що «Радянський Союз повинен бути готовий воювати на двох фронтах: на заході проти Німеччини і Польщі, а частково проти Італії з можливим приєднанням до них лімітрофів, і на сході проти Японії.» (Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1296270>; ЦАМО РФ, Ф. 16а. Оп. 2951. Д. 240. Л. 15-17, 121–150).

Та й важко повірити у миролюбний характер зовнішньополітичної діяльності СРСР на той час, коли він вже збройно протистояв блоку фашистських держав на території Іспанії, а в самій радянській країні тривали політично вмотивовані

переслідування та вбивства. Проте, незважаючи на засудження з'їздом народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. таємного додаткового протоколу до пакту Ріббентропа-Молотова (*Постановление № 979-1, 1989*), а також заяву у 2009 р. на той час голови російського уряду Володимира Путіна про «аморальний характер пакту» і його «безперспективність з точки зору практичної реалізації» (*Putin, 2009*), більшість російських науковців продовжують вважати, що в самому договорі про ненапад «нічого ганебного не було» і що він був дійсно превентивною мірою, яка мала на меті віддалити напад Німеччини на СРСР (*Советско-польские, 2004; Международный кризис, 2009*).

Водночас вони визнають, що договір відкривав «зелене світло» для гітлерівської агресії проти Польщі, але так само, як Мюнхенська угода рік тому посприяла Гітлерові реалізувати його реваншистські задуми стосовно Чехо-Словаччини. Лише поодинокі російські дослідники заперечують такий підхід. Так, наприклад, Марк Солонін стверджує, що якщо навіть визнати, що керівники Великобританії і Франції здійснили велику помилку, уклавши Мюнхенську угоду, то ці країни не анексували жодного клаптика чехословацької території, в той час як наслідком пакту Ріббентропа-Молотова стало захоплення Червоною армією більше ніж половини Польщі (*Солонин, 2011*).

До того ж, Едуард Даладьє і Невіл Чемберлен, укладаючи Мюнхенську угоду, сподівалися на збереження загального миру, тоді як Й. Сталін, погоджуючись на радянсько-німецький пакт про ненапад, скорше за все вже знав, що Польща в найближчий час буде атакована Німеччиною і що Гітлеру після «Мюнхена» довіряти не варто. У спецповідомленнях Розвідуправління РККА вже з другої половини березня 1939 р. йшлося про нанесення удару по Польщі як про один з ймовірних подальших напрямів німецької агресії на сході Європи (*Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1296557>; РГВА, Ф. 33987. Оп. 3а. Д. 1237. Л. 202-204*). 3 квітня 1939 р. у Директиві Верховного головнокомандування Вермахту про підготовку до війни на 1939/40 рр. по плану «Вайс» (проти Польщі) стверджувалося, що «Підготовка повинна здійснюватися таким чином, щоб реалізація була можлива в будь-який час, починаючи від

01.09.[19]39 р.» (*Президентская библиотека*, <https://www.prilib.ru/item/1295913>; <https://www.prilib.ru/item/1294289>; <https://www.prilib.ru/item/1295895>; ГАРФ, Ф. Р-7445. Оп. 2. Д. 166. Л. 237-247).

Переконання поляків у тому, що Польща була першою жертвою війни і понесла найбільші втрати в перерахунку на одного мешканця, непорушні в національній пам'яті про ХХ сторіччя (*Kornat, 2015; Яжборовская, 2015*). Не менш усталеними є переконання росіян у тому, що «перемога у Великій Вітчизняній війні принесла радянському народу позбавлення від біологічного винищення». Водночас росіяни, як одні із переможців в тій війні, претендують на право не співставляти свою національну пам'ять з європейськими стандартами. Справедливість цієї тези не піддається сумніву в російському суспільстві, але культ перемоги у війні безумовно ускладнює росіянам критичний аналіз дій Сталіна і радянської доби загалом (*Ассман, 2014: 165*).

У 2020 році на порталі Президентської бібліотеки імені Бориса Єльцина в Москві до 75-ї річниці Перемоги СРСР у війні оприлюднені понад 1700 архівних документів, фотографій, фрагментів кінохроніки, присвячені передісторії Другої світової війни. Перша частина колекції хронологічно охоплює період від січня 1933 р. до кінця серпня 1939 р. Майже половина з цих матеріалів публікуються вперше. Всі документи оцифровані і мають опис російською і англійською мовами. Матеріали різноманітні за своїм складом, походженням і авторством. Втім є те, що їх об'єднує. Як заявила директор історико-документального департаменту Міністерства закордонних справ Росії Надія Барінова «Невипадково проект почався з документів довоєнного періоду. Зараз ми бачимо спроби звинуватити СРСР нарівні з Німеччиною у розв'язанні Другої світової війни. Це категорично неможливо допустити, документи буквально кричать, протестуючи проти цієї політизованої версії» (*Обнародованы, 2020*).

Повертаючись до подій осені 1938 р., слід зазначити, що дії СРСР, спрямовані на підтримку Чехо-Словаччини, були продиктовані всеж-таки передусім наміром виконати свої зобов'язання відповідно до радянсько-чехословацького договору про взаємну допомогу і тим самим запобігти внаслідок можливого воєнного конфлікту серйозним змінам у європейській

геополітичній конфігурації, які були б на шкоду Москві. І хоча, наприклад, в повоєнному офіційному академічному виданні «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.» стверджувалось, що: «Радянський уряд був рішуче налаштований... захищати ЧСР навіть у випадку, якщо б французький уряд ухилився від своїх зобов'язань, а Польща і Румунія перешкоджали б діям СРСР» (*История, 1960: 147*), цю тезу варто розцінювати лише як пропагандистський маневр.

За обставин, коли польський уряд зробив усе, аби не допустити можливості проходження радянських дивізій через територію Румунії на допомогу Чехо-Словаччині (через тиск на Бухарест), не кажучи вже про заблокування такої можливості через власну територію (не зупиняюся тут на аналізі причин цього, з погляду тодішньої Варшави цілком історично обґрунтованих), де в критичні дні вересня 1938 р. на Волині почалися великі маневри польських збройних сил, що передбачали ту саму мету, Москва не могла серйозно ставити питання про надання дієвої збройної підтримки своєму союзникові в Центральній-Східній Європі (*Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1294022>; РГАСПИ, Ф. 17. Оп. 166. Д. 592. Л. 46*).

Показовою стала реакція на промову наркома СРСР Литвинова 21 вересня 1938 р. в Асамблеї Ліги Націй німецької преси. Особливу злість Берліна викликала заява Литвинова про готовність СРСР таки виконати свої зобов'язання стосовно Чехо-Словаччини. Коментуючи виступ радянського наркома, газета «Дойче Альгемайне Цайтунг» від 28 вересня 1938 р. зазначала: «Підтверджуючи у своєму виступі кампанію, спрямовану Радянським Союзом проти Німеччини, Литвинов і на пленумі намагався налаштувати Лігу проти «Третьої імперії» з метою спровокувати світову війну... Позиція Британії та Франції демонструє ізоляцію Радянського Союзу. Судячи з усього, Радянський Союз має намір програти гру, яку він почав 20 років тому разом з Бенешем.» (*Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1294367>; ГАРФ, Ф. Р-4459. Оп. 28. Д. 273. Л. 56*).

За тиждень до конференції у Мюнхені, 23 вересня 1938 р., М. Литвинов у телеграмі з Женеви сповіщав Народний комісаріат закордонних справ СРСР, а фактично й Йосипа Сталіна:

«З огляду на те, що європейська війна, в яку ми будемо втягнуті, не в наших інтересах і що потрібно зробити все, щоб запобігти цьому, я ставлю питання, чи не повинні ми оголосити хоча б часткову мобілізацію і повести таку кампанію в пресі, яка змусить Гітлера і Бека повірити у можливість великої війни за нашої участі» (Документи, 1977: 520).

Після укладення 30 вересня Мюнхенської угоди ситуація принципово змінилась. Рішення, прийняті в Мюнхені керівниками урядів чотирьох європейських країн, остаточно паралізували можливості втручання Радянського Союзу в чехословацьке питання в самому широкому значенні. Москва інтерпретувала «Мюнхен» як згоду Великобританії і Франції з Гітлером на знешкодження союзника СРСР в Центрально-Східній Європі, засудила Чехо-Словаччину за відмову від опору, висловила побоювання, що експансія Німеччини в подальшому може бути спрямована в бік Радянського Союзу (*Известия*, 10 листопада 1938). Втім, небезпека загальноєвропейської війни на якийсь час була віддалена.

Проте, була ще одна причина, яка змусила Москву пізніше переглянути певною мірою своє попереднє ставлення до чехословацької кризи восени 1938 р. Нагадаємо, що Чехо-Словаччина виникла не лише в результаті угоди чехів і словаків в Піттсбурзі, але і внаслідок підписаної в м. Скрантоні (штат Пенсільванія, США) у листопаді 1918 р. угоди з чеськими лідерами емігрантів з Закарпаття, які погодилися на включення своєї батьківщини до складу нової Чеської держави за умови надання їй автономії. Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919 р. також зобов'язував Чехо-Словаччину утворити на території русинів на південь від Карпат у визначених союзними країнами кордонах автономну одиницю у складі чехословацької держави та надати їй якнайбільший ступінь самоврядування (*Субтельний*, 1993: 387). Проте реальний автономний статус Карпатської України, передбачений як Сен-Жерменським договором з Чехо-Словаччиною, так і Тріанонським договором від 4 червня 1920 р. з Угорщиною, фактично не був забезпечений чехословацьким урядом.

Питання Підкарпатської Русі (саме під такою назвою Закарпаття входило до федеративної Чехо-Словаччини в 1919 –1938 рр.)

як і «українське питання» взагалі від самого початку почало відігравати суттєву роль у взаєминах Праги із сусідніми державами, насамперед, з Радянською Росією і Польщею. В сучасній польській історіографії зокрема поширений погляд, що чеські керівники заgravали з Москвою і трактували східний кордон Польщі на р. Збруч як тимчасовий. Наприклад, Марек Камінський стверджує, що, як вважав міністр закордонних справ чехословацького уряду Едвард Бенеш, Східна Галичина або східна частина австрійської Галичини мала відійти від Польщі до Радянської Росії. Тоді Чехо-Словаччина могла отримати спільний з нею кордон у східних Карпатах (*Kamiński, 2001: 434*).

У сучасній чеській історіографії такий погляд категорично заперечується. Наприклад, Ярослав Валента звинуватив М. Камінського, автора книги «Польсько-чеський конфлікт 1918 – 1921 рр.» у тому, що він сприйняв на віру вигадку польських журналістів, ініційовану в 1919 р. Варшавою і Будапештом, про те, нібито Чехо-Словаччина прагнула до відірвання від Польщі Східної Галичини і встановлення через цю територію спільного чесько-українсько-російського кордону. Він доводить, що тогочасні керівники Чехо-Словаччини – президент Томаш Масарик, прем'єр Карел Крамарж, міністр закордонних справ Е. Бенеш – не симпатизували українській справі в Східній Галичині, а навпаки готові були активно підтримувати польську позицію щодо неї. Він також стверджує, що із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР) впродовж 1918 – 1919 рр. Прага мала лише торгові відносини, оскільки вона лише зі Східної Галичини могла на той час отримувати нафту (*Valenta, 2003: 227-228*).

Втім, М. Камінський в листі до редакції часопису «Dzieje najnowsze» («Новітня історія») наполягав на тому, що Е. Бенеш навіть уклав угоду з керівником ЗУНР Євгеном Петрушевичем про відірвання Східної Галичини від Польщі і оформлення унії з Чехо-Словаччиною. На думку польського історика, саме ця обставина підштовхнула в свою чергу Варшаву ініціювати пізніше кампанію, спрямовану на відірвання від Чехії Словаччини і Карпатської Русі (*Kamiński, 2003: 229-231*).

Наведений вище приклад полеміки між сучасними чеськими і польськими дослідниками щодо ролі, яку відіграли у відносинах

між Чехо-Словаччиною і Польщею Радянська Росія і так зване «українське питання» свідчить про те, що заторкнута проблема залишається болісною для обох народів і сьогодні. Тут також зазначимо, що найкраще позицію тодішнього чеського уряду в цій справі висвітлюють циркулярні телеграми, надіслані до чеських дипломатичних представництв в інших країнах, самого міністра закордонних справ, а з кінця 1935 р. Президента Чехо-Словаччини Е. Бенеша (Cirkulární, 2002).

Польська історіографія одностайна також в оцінці неприхильної за характером позиції Праги щодо Варшави в наступний період (під час спільного польсько-українського військового походу проти Радянської Росії у квітні-травні 1920 р., боїв поляків з більшовицькими військами на Віслі в серпні 1920 р.), наслідком якої стало насильницьке розв'язання на користь Чехо-Словаччини чесько-польської територіальної суперечки навколо Тешинської Сілезії (Kamiński, 2001: 6).

На думку колишнього прес-аташе польської амбасади в Празі Казімежа Вежбянського, чехословацький уряд відхиляв усі пропозиції Варшави про укладення угоди про політичне та військове співробітництво. На його погляд, чеські керівники вважали міжвоєнну Польщу «Балканами Центральної Європи», тобто країною, яка мала територіальні непорозуміння з Німеччиною і СРСР, а тому за наказом останнього не бажали погоджуватися на таке співробітництво. На думку К. Вежбянського, якщо б не тиск на Е. Бенеша Москви, яка не була зацікавлена у військовому союзі між Польщею і Чехо-Словаччиною, укладення такого союзу між країнами могло підштовхнути Францію до більш рішучої її підтримки, а отже все це в сукупності зайвий раз змусило б Гітлера і Сталіна утриматися від агресивних кроків щодо країн Центрально-Східної Європи (*Wierzbiański, 1986: 79-88*).

Заради історичної справедливості важливо зазначити, що і польські керівники вважали Чехо-Словаччину «штучним витвором» у поверсальській Європі. У листі від 19 вересня 1938 р. міністра закордонних справ Юзефа Бека послу Польщі в Німеччині Юзефу Ліпському серед директивних вказівок стосовно розмов з Гітлером була й така: «Чехословацьку республіку ми вважаємо штучним витвором, який задовільняє деякі комбінації, але не

відповідає дійсним потребам і здоровим правам народів Центральної Європи» (*Документи, 1969: 361*).

Добре відомо, що з відірвання Німеччиною від Чехо-Словаччини 1 жовтня 1938 р. Судетів і послаблення у зв'язку з цим позицій празького уряду скористалися словацькі і підкарпатські лідери, які проголосили автономію своїх країв. 11 жовтня чехо-словацький уряд під тиском Німеччини дав дозвіл на створення уряду автономної «Закарпатської України». Третій рейх виступив тоді за автономію Закарпатської України в складі Чехо-Словаччини і не підтримав польсько-угорські плани щодо приєднання до Угорщини всієї Закарпатської України (*Год кризиса, 1990: 46*).

22 листопада 1938 р. автономія Карпатської України була схвалена празьким парламентом, що одразу стало причиною неспокою в декількох країнах. Насамперед активізацією українського національного руху був наляканий польський уряд, який прагнув підіграти Угорщині в її планах включення Закарпаття до свого складу. На думку польських і угорських керівників, встановлення спільного польсько-угорського кордону ліквідувало б джерело українського заколоту. Тому під час короткого існування Карпатської України польські й угорські військові частини чинили постійні провокації на її кордоні (*Samuś, Badziak, Matveev, 1998: 326; Морозов, 2004; Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1294839>; АВП РФ, Ф. 059. Он. 1. П. 281. Д. 1954. Л. 203*).

Занепокоєння багатьох європейських держав викликала також орієнтація уряду автономної Карпатської України на Німеччину – єдину країну, яка ніби «пообіцяла українцям свій протекторат». Про це, зокрема, повідомлялося на шпальтах карпатоукраїнської газети «Нова свобода», яка спочатку друкувалася в Ужгороді, а пізніше в Хусті, куди евакуювалися всі чехословацькі органи влади, установи й організації відповідно до рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. («Нова свобода», 18 жовтня 1938; 23 жовтня 1938; 22 листопада 1938). Голова уряду Августин Волошин плекав утопічні сподівання на прокарпатоукраїнські сантименти тодішнього канцлера Німеччини Адольфа Гітлера. Тому не випадково, хоча і даремно, британські і французькі правлячі кола потрактували «підтримку» Гітлером Карпатської

України як перший крок на шляху створення Німеччиною васальної Української держави (*Кудряченко, 2019; 283*).

Про уявлення, що панували, зокрема, у англійців стосовно подібних планів Гітлера інформував Кремль Повноважний представник СРСР у Великобританії Іван Майський у грудні 1938 р.: «План Гітлера – повернути «коридор» і Сілезію і відірвати від Польщі її українську частину, об'єднати останню з Прикарпатською Україною і створити з обох васальну українську державу на зразок Чехословаччини. Це найближче завдання. У більш віддаленому майбутньому Гітлер, можливо, думає про те, щоб діяти проти Радянської України, але тепер він не наважиться цього зробити» (*Документи, 1977: 661–662*).

Можливість перетворення Закарпаття в зародок більшої самостійної української держави налякала також керівництво СРСР та породила додаткову напруженість у взаєминах між Берліном і Москвою. Надання автономії Закарпатській Україні було використано німецькою пресою для організації гучної кампанії за приєднання до Закарпатської України Радянської України. Формальна підтримка Німеччиною ідеї створення на основі Карпатської України Великоукраїнської держави, яку плекали як в уряді А. Волошина, так і в керівництві Організації українських націоналістів (ОУН), була спрямована не лише на шантаж Польщі, Угорщини, але і СРСР (*Веґеш, 1998:16; Грицак, 2000: 202; Кудряченко, 2019: 285*).

В численних шифротелеграмах тимчасового повіреного в справах СРСР в Німеччині Григорія Астахова до наркомату закордонних справ СРСР йшлося про активне обговорення в нацистських колах Німеччини «української проблеми» та шляхів її вирішення. В одній з них від 14 грудня 1938 р. Астахов, зокрема, інформував: «Рішення «проблеми» розглядається в площині створення «єдиної» України з усіх частин, в тому числі і Радянської... Ми могли б довести своє право на Карпатську Україну з набагато більшою підставою, ніж остання на нашу» (*Трофимович В. і Трофимович Л., 2019:257; Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1298150>; АВІР РФ, Ф. 059. Оп. 1. П. 271. Д. 1882. Л. 298*).

У повідомленні від 21 грудня 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія з посиланням на відомості, отримані

з кіл італійського міністерства закордонних справ, відверто інформував Й. Сталіна про німецькі плани інтервенції проти СРСР: «Під час останнього візиту Ріббентропа до Риму з'ясувалося, що італійські помірні тенденції щодо Радянського Союзу не знайшли відгуку у Берліні. Гітлер у цьому питанні повністю солідарний з японцями. З нинішньої Чехословаччини і Карпатської України він збирається зробити плацдарм для кампанії проти Радянського Союзу... З цією метою він, нібито, не зупиниться перед порушенням румунських кордонів, а в разі необхідності – і польських» (*Президентская библиотека, <https://www.prilib.ru/item/1295766>*).

У своїй промові на XVIII з'їзді ВКП (б) 10 березня 1939 р. Сталін не міг не зупинитися на цій проблемі. Він піддав критиці ідею приєднання Радянської України з 30 млн. людей до краю з населенням всього 700 тис. мешканців, потрактувавши її як приєднання «слона к козявке». Втім ця критика була спрямована не стільки проти німецького керівництва, скільки проти англо-французької і північно-американської преси, яка, як заявив Сталін, «волала, що німці йдуть на Радянську Україну, що у них тепер в руках так звана Карпатська Україна [...], що німці ще навесні цього року приєднують Радянську Україну [...] до так званої Карпатської України. Схоже, що цей підозрілий шум мав на меті підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною за відсутності будь-яких на то причин» (*XVIII съезд, 1939: 8–9; Трофимович В. і Трофимович Л., 2019:260*).

В німецькому керівництві сприйняли виступ Сталіна як відмову Радянського Союзу від претензій на цю частину української території. Гітлер одночасно з остаточним поглиненням Німеччиною Чехо-Словацької республіки 15 березня 1939 р. погодився також на окупацію Закарпаття Угорщиною, яка 24 лютого приєдналася до Антикомінтернівського пакту (*Президентская библиотека, <https://www.prilib.ru/item/1295524>; РГВА, Ф. 500к. Оп. 1. Д. 962. Л. 186-187; <https://www.prilib.ru/item/1294759>; АВП РФ, Ф. 06. Оп. 1. П. 7. Д. 62. Л. 10-13*). Будапешт ультимативно зажадав від керівництва Чехо-Словаччини передати Закарпатську Україну Угорщині. 14 березня 1939 р. Сойм Карпатської України

проголосив незалежність краю, але вже наступного дня угорські війська зайняли територію Закарпатської України (повністю до 18 березня 1939 р.) (*Офіцинський, 2020б: 60–73*).

В особистій ноті від 18 березня 1939 р. нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов повідомив послу Німеччини в СРСР Фридриху-Вернеру фон дер Шуленбургу про неможливість визнання радянським урядом включення Чехії до складу Третього рейху. В ноті, зокрема, стверджувалося, що: «Чехословацький президент г. Гаха, підписавши берлінський акт 15-го цього місяця, не мав на те жодних повноважень від свого народу і діяв всупереч статтям 64-й і 65-й чехословацької конституції і волі свого народу. Отже, зазначений акт не може вважатися таким, що має юридичну силу... Наведені вище зауваження повністю стосуються і зміни статусу Словаччини в дусі підпорядкування останньої Німецькій імперії, що не виправдано жодним волевиявленням словацького народу... Дії німецького уряду дали поштовх до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення». На переконання радянського уряду, дії німецького керівництва не лише не усували небезпеку загальному миру, а, навпаки, значно її посилювали, порушуючи стабільність у Центральній Європі (*Президентская библиотека, <https://www.prlib.ru/item/1293982>: АВП РФ, Ф. 06. Оп. 1. П. 7. Д. 62. Л. 14-16*).

На завершення важливо зауважити, що надії тих політиків, які прагнули до встановлення спільного кордону між Чехо-Словаччиною і Радянським Союзом, після завершення Другої світової війни справдилися. Проте разом з цим над Чехо-Словаччиною, як і всією Центрально-Східною Європою, було встановлено радянський диктат. Навіть незавершений ще на той час польсько-чеський територіальний конфлікт навколо Заолжя зараз довелося розв'язувати не в Празі або Варшаві, і не за участі західних країн, а у Москві за радянського посередництва. Остаточо «історія Мюнхена» завершилась лише в 1974 р. договором між Федеративною Республікою Німеччини і Чехословаччиною.

Висновки. Таким чином, доведено, що під час центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни дії

керівництва СРСР, спрямовані на підтримку Чехо-Словащини, були продиктовані передусім наміром виконати свої зобов'язання відповідно до радянсько-чехословацького договору про взаємну допомогу і тим самим запобігти внаслідок можливого воєнного конфлікту серйозним змінам у європейській геополітичній конфігурації, які були б на шкоду Москві. Водночас важко повірити лише у миролюбний характер зовнішньополітичної діяльності СРСР у той час, коли він вже збройно протистояв блоку фашистських держав на території Іспанії, а в самій радянській країні тривали політично вмотивовані переслідування та вбивства.

З іншого боку, територіальній анексії Чехо-Словащини, а у подальшому і остаточній її ліквідації, сприяла політика Великобританії і Франції, уряди яких мало що зробили для того, аби зупинити німецьку експансію. Навпаки, підписавши Мюнхенську угоду, вони фактично визнали територію Центрально-Східної Європи сферою переважаючих інтересів Третього рейху, а його претензії «природним процесом».

Цілковите поглинення Німеччиною Чехо-Словацької республіки і захоплення Карпатської України Угорщиною, з одного боку, остаточно паралізували можливості втручання Радянського Союзу в це питання, але, з іншого, дали підстави для поступової переорієнтації його зовнішньої політики в напрямку радянсько-німецького зближення.

Автор свідомий того, що жодні інтерпретації історичних фактів не можна декретувати. А тому подальше дослідження пропонованої проблематики із залученням нововідкритих архівних матеріалів із російських архівосховищ представляється йому цілком можливим і навіть доволі перспективним.

Використані посилання

- Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ).*
- Ассман А. (2014) *Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика*. Москва, Новое литературное обозрение. 323 с.
- Богів О., Задорожний В. (1999) *Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939)*. Ужгород, Патент. 1999. 80 с.
- Вегеш М. (1998) *Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. Автореферат дисертації на здобуття*

наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, Інститут історії України НАН України. 30 с.

Вегеш М. (2004) *Августин Волошин і Карпатська Україна*. Львів, ЗУКЦ, 414 с.

Документи внешнеї політики СССР (1977) / Т. XXI. 1 января–31 декабря 1938 г. Комиссия по изданию дипломатических документов при Министерстве иностранных дел СССР А. Л. Громыко (Председатель комиссии), И. И. Земсков (заместитель Председателя), Г. К. Деев (ответственный секретарь). Москва, Политиздат. 792 с.

Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939: в 2-х т. Т. 1. Ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г. МИД СССР (1981) Москва, Политиздат. 306 с.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений Т. 6: 1933-1938 гг. (1969) Москва, Институт славяноведения Академии Наук СССР. 432 с.

Документы по истории мюнхенского сговора, 1937-1939 (1979). Москва, Политиздат. 471 с.

Год кризиса 1938–1939. Документы и материалы в двух томах. Т. 1. 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. (1990) Москва, Политиздат. 562 с.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).

Грицак Я. (2000) *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття*. Київ, Генеза. 360 с.

Жерко С. (2009) Польша и судетский кризис 1938 г. *Мюнхенское соглашение 1938 года: история и современность*. Материалы междунар. науч. конф. Москва, 15-16 октября 2008 г. Москва, Наука. С. 171 – 189.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. (1960) (в 6-ти т.). Т. 1. *Подготовка и развязывание войны империалистическими державами*. Москва, Воениздат. 600 с.

Корнат М. (2015) Польская политика памяти после 1989 г: проблемы, дилеммы, постулаты. *Россия и Польша: История общая и разобщенная*. Москва, Аспект Пресс. С. 23-59.

Кудряченко А. (2019) Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини. *Русин*. № 57. С. 271 – 293.

Марьина В. (2007) *Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг. Кн. 1. 1939–1941 гг.* Москва, Индрик. 448 с.

Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков (2009) Москва, Аспект Пресс. 479 с.

Мельтюхов М. (2002) *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения)*. Москва, Вече. 608 с.

Морозов С. (2004) *Польско-чехословацкие отношения, 1933–1939. Что скрывалось за политикой «равноудаленности» министра Ю. Бека?* Москва: Издательство Московского университета, 527 с.

Мюнхен 1938: Падение в бездну Второй мировой войны. (2018) Москва, Кучково поле. 272 с.

Невежин В. (1997) *Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939-1941 гг.* Москва, Агро-XX, 286 с.

«Обнародованы советские документы о Третьем рейхе» (2020) URL: <https://lenta.ru/news/2020/05/21/docs/>. (Дата звернення 27.07.2020).

Офіцинський Р. (2020а). Актуальне про угорську агресію на Закарпаття (1938–1944). В: Офіцинський Р. *Карпатська Україна: історичні есе*. Ужгород, Тірані. С. 145-150.

Офіцинський Р. (2020б). Окупація та анексія Карпатської України (березень-липень 1939) В: Офіцинський Р. *Карпатська Україна: історичні есе*. Ужгород, Тірані. С. 60-73.

Павленко О. (2008) Историографический образ «Мюнхена 1938 года» и проблемы исторической памяти. *Мюнхенское соглашение 1938 года: История и современность*: материалы междунар. науч. конф, 15-16 октября 2008, Москва, Наука. С. 388-408.

Польша в борьбе за Восточную Европу 1920–2020. (2020) Москва, Кучково поле, 176 с.

Постановление Съезда народных депутатов от 24 декабря 1989 г. № 979-1. О политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 года. URL: https://www.lawmix.ru/docs_ccsr/1241. (Дата звернення 22.07.20).

Президентская библиотека им. Б. Н. Ельцина.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)

Российский государственный военный архив (РГВА).

Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. (2004) Москва, Наука. 231 с.

Солонин М. (2011) Москва и «Мюнхен». *Военно-промышленный курьер*. № 8 (374), 2 марта 2011; № 9 (375), 9 марта 2011; № 10 (376), 16 марта 2011.

СССР, Восточная Европа и Вторая мировая война, 1939-1941: дискуссии, комментарии, размышления (2007) Москва, Наука. 486 с.

Субтельний О. (1993) Україна: історія. Київ, Либідь. 720 с.

XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10-21 марта 1939 г. Стенографический отчет (1939) Москва, Госполитиздат. 737 с.

Трофимович В., Трофимович Л. (2019) Карпатоукраїнський аспект зовнішньої політики європейських країн у період чехословацької кризи (1938-1939 рр.) *Русин*. № 57. С. 251-270.

Трофимович Л., Трофимович В. (2013) *Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу 1938-1939 рр*. Рівне, Волинські обереги. 234 с.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ)

Чубарьян А. (2008) *Канун трагедии: Сталин и международный кризис, сентябрь 1939 – июнь 1941 года*. Москва, Наука. 484 с.

Яжборовская И. (2015) Польша новейшего времени в исторической политике СССР и современной России В: *Россия и Польша. История общая и разобщенная*. Москва, Аспект Пресс. С. 230-247.

Cirkulární telegramy 1920-1935. (2002) *Z dokumentů Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky*. Praga, Společnost Edvarda Beneše. 277 s.

Deszczyński M-P. (2003) *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939*. Warszawa, Neriton. 202 s.

Faber D. (2009) *Munich: the 1938 appeasement crisis*. London, Simon & Schuster. 518 p.

Kamiński M-K. (2001) *Konflikt polsko-czeski 1918–1921*. Warszawa, Neriton. 476 s.

Kamiński M-K. (2003) List do Redakcji «Dziejów Najnowszych». *Dzieje Najnowsze*. № 4. S. 229-231.

Kornat M. (2002) *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow: problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*. Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. 808 s.

Kornat M. (2010) Stan badań na temat stosunków polsko-radzieckich. W: *Białe plamy – czarne plamy: Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. S. 793-841.

Nevezhin W. (2000) *Tajne plany Stalina: propaganda sowiecka w przededniu wojny z Trzecią Rzeszą 1939-1941*. Kraków, Arcana. 292 s.

Peplowski A. (1996) *Wywiad Polski na ZSRR. 1921–1939*. Warszawa, Bellona. 392 s.

Putin W. (2009) *Karty historii – powód do wzajemnych pretensji, czy podstawa pojednania i partnerstwa?* URL: <https://wyborcza.pl/1,75399,6983945> (Дата звернення 24.07.2020).

Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. (1998) *Akcja «Łom». Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP*. Warszawa, Adiutor. 327 s.

Valenta J. (2003) List do Redakcji «Dziejów Najnowszych». *Dzieje najnowsze*. № 4. S. 227-228.

Wierzbiański K. (1986) Benesz a Polska. *Zeszyty Historyczne*. № 76. S. 79-88.

Włodarkiewicz W. (2002) *Przed 17 września 1939 roku: radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*. Warszawa, Neriton. 317 s.

References

Archives of the Foreign Policy of the Russian Federation (AVPRF). (rus).

Assmann A. (2006) *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik [Long Shadow of the Past: Culture of Memory and Politics of History]*. München, Beck. 320 p. (ger).

Bohiv, O., Zadorozhnyy V. (1999) *Carpathian Ukraine (Subcarpathian Rus) in international relations (May 1938 – March 1939)*. Uzhhorod, Patent. 80 p. (ukr).

Boris Yeltsin Presidential Library (BYPL). (rus).

Central Archives of the Ministry of Defence of the Russian Federation (CAMORF). (rus).

Chubar'yan A. (2008) *The Eve of Tragedy: Stalin and International Crisis, September 1939 – June 1941*. Moscow, Nauka. 484 p. (rus).

Circular Dispatches 1920–1935 (2002) Edvard Beneš. From the Records of the Foreign Affairs Ministry of the Czech Republic. Ed. J. Dejmeek. Prague, Společnost Edvarda Beneše. 277 p. (czech).

Deszczyński M-P. (2003) *The Last Exam. Polish Army towards Czechoslovak crisis 1938–1939*. Warsaw, Neriton. 202 p. (pol).

Documents and Materials of the Eve of the Second World War, 1937–1939: in two volumes. Vol. 1. November 1937 – December 1938 (1981), Moscow, Politizdat. 306 p. (rus).

Documents and Materials on History of Soviet-Polish Relations (1969) Vol. 6. 1933–1938. Moscow, Institute of Slavic Studies of the Academy of Sciences of the USSR, 432 p. (rus).

Documents of Soviet Foreign Policy. Vol. 21. 1st January – 31st December 1938. (1977). Moscow, Politizdat. 792 p. (rus).

Documents on the history of Munich agreement (1979) Moscow, Politizdat. 471 p. (rus).

Faber D. (2009) *Munich: the 1938 appeasement crisis*. London, Simon & Schuster. 518 p. (eng).

Grycak Y. (2000) *An Outline of the History of Ukraine. Forming of the Modern Ukrainian Nation in 19th–20th Centuries*. Kyiv, Genesis. 360 p. (ukr).

History of the Great Fatherland War of Soviet Union 1941–1945, in 6 volumes. Vol. 1. The Preparation and Unleashing of War by the Imperialist States (1960) Moscow, Voenizdat. 600 p. (rus).

International Crisis od 1939 in the Interpretations of Russian and Polish Historians (2009) Moscow, Aspect Press. 479 p. (rus).

Kamiński M-K. (2001) *Polish-Czechoslovak Conflict 1918–1921*. Warsaw, Neriton. 467 p. (pol).

Kamiński M-K. (2003) Letter to the Editorial Board of «Dzieje Najnowsze». *Dzieje Najnowsze*. № 4, p. 229–231. (pol).

Kornat M. (2002) *Poland of 1939 towards Ribbentrop-Molotov Pact: Problem of the German-Soviet Rapprochement in the Foreign Policy of the Second Republic*. Warsaw, Polish Institute of International Affairs. 808 p. (pol).

Kornat M. (2010) State of Research on the Polish-Soviet Relationships. In: *White spots – black spots: Difficult issues in Polish-Russian relations (1918–2008)*. Warsaw, Polish Institute of International Affairs. pp. 793–841. (pol).

Kornat M. (2015) Polish politics of memory after 1989: problems, dilemmas, postulates. In: *Russia and Poland: History is common and divided*. Moscow, Aspect Press. pp. 23–59. (rus).

Kudryachenko A. (2019) Carpatho-Ukraine in the plans of Hitlerite Germany. *Rusin*. № 57. pp. 271–293. (ukr).

Mar'ina V. (2007) *Soviet Union and Czecho-Slovak Question in the World War II, 1939–1945. Vol. 1. 1939–1941*. Moscow, Indrik. 448 p. (rus).

Mel'tyukhov M. (2002) *Stalin's Lost Chance: Soviet Union and Fight for Europe, 1939–1941 (documents, facts, opinions)*. Moscow, Veche. 608 p. (rus).

Morozov S. (2004) *Polish-Czechoslovak Relations, 1933–1939. What Was Hiding Behind the «Equal Distance» Policy of Minister Józef Beck?* Moscow, Moscow University Press. 527 p. (rus).

Munich 1938: the Fall in the Abyss of World War II (2018) Moscow, Kuchkovo Pole. 272 p. (rus).

Nevezhin W. (1997) *Syndrome of Aggressive War: Soviet Propaganda on the Eve of «Saint Fights», 1939–1941*. Moscow, Airo-XX. 286 p. (rus).

Oficyns'kyy R. (2020a) Actually on Hungarian Aggression on Carpathian Ruthenia (1938–1944). In: Oficyns'kyy R. *Carpathian Ukraine: historical essays*. Uzhhorod, Timpani. pp. 145-150. (ukr).

Oficyns'kyy R. (2020b). Occupation and Annexation of the Carpathian Ukraine (March–July 1939). In: Oficyns'kyy R. *Carpathian Ukraine: historical essays*. Uzhhorod, Timpani. pp. 60-73. (ukr).

Pavlenko O. (2008) Historiographical image of «Munich of 1938» and problems of historical memory. *Munich Agreement 1938: History and Present: materials international. scientific. conf.*, October 15-16, Moscow Nauka. pp. 388-408. (rus).

Pepłoński A. (1996) *Polish Intelligence in USSR. 1921–1939*. Warsaw, Bellona. 392 p. (pol).

Poland in Fight for Western Europe 1920–2020. (2020). Moscow, Kuchkovo Pole. 176 p. (rus).

Putin W. (2009) *Pages of history – Ground for the Mutual Grievances, or for Reconciliation and Partnership?* URL: <https://wyborcza.pl/1,75399,6983945> (Accessed July 24, 2020). (pol).

Resolution of the People's Deputies Congress of Soviet Union of December 24, 1989, no. 979-1 on political and legal assessment of Soviet-German Non-Aggression Agreement of 1939. URL: https://www.lawmix.ru/docs_cccp/1241. (rus).

Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI). (rus).

Russian State Military Archive (RGVA). (rus).

Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. (1998) *Operation «Łom». Polish Sabotage Action in Carpathian Ruthenia in the Records of the Second Department of General Staff of Polish Army*. Warsaw, Adiutor. 327 p. (pol).

Solonin, M. (2011) Moscow and «Munich». *Military-industrial courier*. No 8 (374), March 2, 2011; No 9 (375), March 9, 2011; No 10 (376), March 16, 2011. (rus).

«*Soviet Documents on Third Reich Released*» (2020) <https://lenta.ru/news/-2020/05/21/docs/> Accessed July 27, 2020. (rus).

Soviet-Polish relations in Political Circumstances of Europe in 1930s. (2004) Moscow, Nauka. 231 p. (rus, pol).

State Archive of Russian Federation (GARF). (rus.)

Subtel'niy O. (1993) *Ukraine: History*. Kyiv, Libid. 720 p. (ukr).

The Year of the Crisis 1938–1939. Documents and Materials in Two Volumes Vol. 1. September 29, 1938 – May 31, 1939. (1990) Moscow, Politizdat. 562 p. (rus).

Trofymovych L., Trofymovych V. (2013) *Dangerous rivalry... Ukrainian issue in foreign policy of Poland and the Soviet Union 1938-1939*. Rivne, Volyn amulets. 234 p. (ukr).

Trofymovych V., Trofymovych L. (2019) Carpatho-Ukrainian aspects of European Foreign policy during the Czechoslovakian crisis (1938-1939) *Rusin*. № 57. pp. 251-270. (ukr).

USSR, Western Europe and World War II, 1939–1941: discussions, commentaries, thoughts. (2007) Moscow, Nauka. 486 p. (rus).

Valenta J. (2003) Letter to the Editorial Board of «Dzieje Najnowsze». *Dzieje Najnowsze*. № 4. pp. 227–228. (pol).

Vegesh M. (1998) *Carpathian Ruthenia in the Context of the Central European Political Crisis on the Eve of World War II. Summary of Doctoral Thesis in Historical Sciences*. Kyiv, Institute of History of Ukraine. 30 p. (ukr).

Vegesh M. (2004) *Augustin Voloshin and Carpathian Ukraine*. Lviv, ZUKC. 414 p. (ukr).

Wierzbiański K. (1986) Beneš and Poland. *Zeszyty Historyczne* № 76. pp. 79–88. (pol).

Włodarkiewicz W. (2002) *Before September 17, 1939: Soviet Endangerment of Polish Republic in the Assessment of the Polish Head Military Authorities 1921–1939*. Warsaw, Neriton. 317 p. (pol).

18th Congress of All-Union Communist Party (Bolshevik). March 10-21, 1939. Stenographic Report. (1939). Moscow, Gospolitizdat. 737 p. (rus).

Yazhborovskaya I. (2015) Recent Time's Poland in Politics of History of Soviet Union and Contemporary Russia In: *Russia and Poland: History is common and divided*. Moscow: Aspect Press. pp. 230–247. (rus).

Żerko S. (2009) Poland and the Sudeten Crisis of 1938 In: *Munich agreement of 1938: history and modernity: materials of the international scientific conference*. Moscow, October 15–16, 2008. Moscow, Nauka. pp. 171 – 189 (rus).

Il'yushyn I.

THE ATTITUDE OF THE USSR TO THE CZECHOSLOVAK CRISIS AND THE QUESTION OF CARPATHIAN RUS (1938-1939)

The article analyzed the position of the USSR leadership on the Central European (Czechoslovak) political crisis on the eve of World War II. It was proved that the actions of the USSR aimed at supporting Czechoslovakia were dictated primarily by the intention to fulfill their obligations under the Soviet-Czechoslovak Treaty on mutual assistance and thereby prevent serious changes in the European geopolitical configuration as a result of the military conflict, which would be to the detriment of Moscow. At the same time, it is difficult to believe only in the peaceful nature of the foreign policy activities of the USSR at a time when he was already armedly opposed to the block of fascist states in Spain, and in the Soviet country itself continued unjustified political persecution and killings.

On the other hand, the territorial annexation of Czechoslovakia, and its subsequent and final elimination, was facilitated by the policies of Great Britain and France, whose governments did little to stop the German expansion. On the contrary, by signing the Munich Agreement, they actually recognized the territory of Central and Eastern Europe as the sphere of prevailing interests of the Third Reich, and its claims as a «natural process».

Considerable attention was also paid to the place and role of Carpathian Rus in those events from the moment of the Munich Agreement and separation of the Sudetenland from Czechoslovakia by Germany on October 1, 1938 until the inclusion of the Czech Republic in the Third Reich March 15, 1939.

Germany's complete absorption of the Czechoslovak Republic and the seizure of Carpathian Ukraine by Hungary, on the one hand, finally paralyzed the possibility of intervention of the Soviet Union in this matter, but, on the other hand, gave grounds for a gradual reorientation of its foreign policy towards the Soviet-German rapprochement.

Keywords: Munich agreement of 1938, German occupation, Czechoslovak crisis, Soviet Union, Carpathian Rus.

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

У статті аналізується процес формування та сутність історичної політики, яку провадить владна еліта сучасної РФ, методи її реалізації, ключові ознаки. Характеризуються інструменти та засоби, що використовуються задля її практичної реалізації в умовах тоталітарного суспільства. Розкрито сутність поняття «історична політика» та її основні характеристики. Зазначено ризики та небезпеки які містить її провадження у РФ на державному рівні як для російського суспільства так і для національної безпеки України. Описано діючі методики формування суспільної свідомості за розробленими владою шаблонами з метою досягнення політичних цілей та використання історії для обґрунтування агресивної зовнішньої політики РФ.

Ключові слова: Національна безпека, історична політика, політика пам'яті, історична свідомість.

Постановка проблеми та стан її дослідження. Поняття національної безпеки України визначено у Законі України «Про національну безпеку України» як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» (*Про національну безпеку України, 2018*). Актуальні загрози національній безпеці та механізми захисту національних інтересів України визначає такий рамковий нормативно-правовий акт, як «Стратегія національної безпеки», що виступає основою для планування та реалізації державної політики у сфері національної безпеки. У діючій редакції «Стратегії національної безпеки України», яку було затверджено Указом Президента України у вересні 2020 року, Російську Федерацію (далі – РФ) визначено у якості держави-агресора, що виступає джерелом довгострокових системних загроз національній безпеці України, при цьому однією із актуальних загроз

Хардель Роман Збигньович, ад'юнкт науково-організаційного відділу, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Хардель Р. З., 2021

національній безпеці України визначено те, що «деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність» (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України..., 2020*). Одним із найбільш ефективних та небезпечних методів, які використовує РФ у ході ведення такої деструктивної пропаганди є вплив на історичну свідомість як складову частину суспільної свідомості як власних громадян, так і громадян України, та також світової спільноти. Задля реалізації такого завдання у РФ вироблена, сформульована та реалізується вкрай жорстка історична політика.

А. Ассман, видатна німецька історикиня, трактує концепт «політика пам'яті» у якості репрезентації історичних подій з метою маніпулювання суспільною свідомістю у спосіб побудови історичної політики як складової частини державної ідеології. Такі дії реалізуються у формуванні історичного орієнтиру, на базі якого формується відповідна ідеологія та включають наступні етапи:

- збір уявлень про минуле;
- інтерпретація зібраного матеріалу;
- відтворення трансформованих необхідним чином уявлень про минуле у інформаційному просторі (*Ассман, 2014:22*).

Аналіз історичної політики, розкриття її мети, цілей та завдань, а також основних методів її реалізації у сучасному геополітичному контексті є одним з першочергових завдань щодо забезпечення національної безпеки України в умовах триваючої гібридної війни, у ході якої РФ системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і військові засоби.

Мета статті – провести аналіз історичної політики, яка реалізується у РФ, та методів її використання у гібридній війні проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен історичної політики аналізується науковою спільнотою відносно недавно, підходи до його розуміння істотно різняться, а цілі та засоби, що використовуються для їх досягнення, не завжди відкрито декларуються для широкого загалу. Уперше термін «історична політика» (*Geschichtspolitik*) виник у ФРН у ході так званої

суперечки істориків (*Historikerstreit*) 1986–1987 рр. щодо причин виникнення нацизму та ступеня відповідальності німецького народу за його злочини. У тодішньому німецькому суспільстві ідеї М. Штюрмера, Е. Нольте та безпосередньо канцлера ФРН Г. Коля щодо побудови «нового патріотизму» на основі німецької історії, з якої необхідно вилучити «відчуття провини» за злочини нацизму, а натомість орієнтуватися на епізоди, якими можна й необхідно пишатися – ці ідеї не отримали повної підтримки як у суспільстві, так і в політичній та історичній спільнотах Німеччини.

Спробам форматування історії за політичними мотивами один з визнаних інтелектуальних лідерів німецької нації Ю. Хабермас протиставив проект постнаціонального «конституційного патріотизму», що ґрунтувався на універсальних цінностях людства та демократії (*Васильченко, 2017*). Хоча власне механізм формування та реалізації історичної політики таким чином у тодішній Німеччині не був реалізований – відповідний термін, однак, відтоді увійшов у науковий дискурс.

У свою чергу, в Польщі у середині 2000-х років правоконсервативні політики та прихильні до них представники суспільної думки використали апробований та негативно сприйнятий у Німеччині термін для формування «нової історичної політики», змістом якої стала відмова від «критичного патріотизму» та повернення до неоконсервативної ідеології «патріотизму завтрашнього дня» шляхом створення національного патріотизму за допомогою історії і недопущення негативного трактування польської історії як у польському суспільстві, так і за кордоном. Для реалізації цієї стратегії була створена розгалужена науково-освітня структура, центром якої став Інститут національної пам'яті Польщі – науково-дослідний інститут із функціями слідства, обвинувачення та люстрації (*Траба, 2012*).

На жаль, історична політика сучасної Польщі спрямована у тому числі й на Україну. У стосунках Польщі з Україною присутня вимога скоригувати історичний наратив у відповідності до польського розуміння неоднозначних історичних питань. Таким чином, влада Польщі використовує історичну політику як засіб об'єднання власної національної спільноти та мобілізації

електорату (*Сучасна історична політика Польщі...*, 2017). Однак, роль Польщі у сучасному інформаційному глобальному інформаційному протистоянні, у тому числі проти України, виходить за рамки даної роботи і, очевидно, потребує окремого дослідження.

В українській науковій спільноті питання історичної політики та політики пам'яті досить глибоко досліджені завдяки роботам В. Расевича, В. Бондара, А. Киридон, Г. Касьянова та багатьох інших. Знаковою з цього питання є аналітична доповідь колективу дослідників «Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України», що видана у Національному інституті стратегічних досліджень у 2019 році. Оскільки питання політики пам'яті, національної пам'яті, історичної політики, історичної пам'яті відносяться як до історії, так і до політології, соціології та інших галузей науки, надзвичайно цінною є названа спільна робота колективу вчених, серед яких наявні історики, політологи, фахівці з державного управління, політології та філософії (*Yablonsky, Lozovy, Valevsky, Zdioruk, Zubchenko, Ishchenko, Karpenko, Litvinenko, Stepyko, Tokman and Chernenko, 2019*).

За визначенням українського історика Г. Касьянова, «історична політика – це різновид політики, ціллю та змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання у політичних цілях «історичної пам'яті» та інших форм колективних уявлень про минуле та його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії. Історична політика здійснюється в інтересах політичних, культурних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, її втримання та перерозподіл. Історична політика є засобом забезпечення політичної, культурної або інших форм лояльності великих суспільних груп, а також втримання ідеологічного та політичного контролю над ними».

Найважливішою рисою історичної політики Г. Касьянов вважає утилітарне використання історії у внутрішній політиці, юридичних та законодавчих практиках, ідеологічних, дипломатичних та військових конфліктах (*Касьянов, 2019:18-19*).

Погоджуємося з А. Міллером, що в ідеологічному плані історична політика РФ характеризується наступними ознаками:

1. Історія та пам'ять оголошуються ареною політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником. У свою чергу,

наукова діяльність істориків перетворюється на елемент національної безпеки і підпадає під контроль з боку політичних та владних акторів.

2. Утилітарне використання історії оголошується загальною нормою, чим пояснюється порушення принципів діяльності суспільних наук, прийнятих у демократичних суспільствах.

3. За аксіому береться намагання зовнішніх противників затвердити невігідну, шкідливу для суспільства версію минулого (версія А). Таким чином, очевидно видається необхідність протистояння таким спробам шляхом просування, відстоювання протилежної інтерпретації (версія В), а фахівці, схильні до прийняття версії А, оголошуються посібниками ворога.

4. «Недостатній патріотизм» суспільства та неприйнятий з точки зору державного історичного нарративу формат викладання історії у закладах освіти видаються за підставу історичної політики влади (Миллер, 2009:11-13).

Виклад основного матеріалу. Необхідність здійснення контролю над історичною свідомістю як власного народу, так і інших народів, у якості фактора національної безпеки закріплений у законодавстві РФ на найвищому рівні. Так, у ч.3 ст. 67.1 Конституції РФ (із поправками, прийнятими у березні 2020 року) визначено: «РФ шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Зменшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається». Крім цього, у ч.2 цієї ж статті визначено: «РФ, об'єднана тисячорічною історією, зберігаючи пам'ять предків... а також спадкоємність у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, що склалася історично» (Конституция Российской Федерации, 1993).

Тобто, в Основному законі, якому не можуть суперечити жодні нормативно-правові акти та який має найвищу юридичну силу у РФ, чітко та однозначно зафіксована монополія російської держави на «історичну правду», під якою очевидно розуміється право на єдине вірне трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також захист цього права усіма доступними засобами.

Крім цього, на рівні найвищого закону у РФ закріплений «подвиг народу при захисті Вітчизни», а будь-які сумніви у героїчних діях під час війн та протистоянь, у яких брала участь

«тисячорічна російська держава» – від військових походів руських князів на Візантійську імперію до Російської збройної агресії проти України із 2014 р. та збройному втручання Росії у громадянську війну в Сирії із 2015 р., суперечать Основному закону РФ та «не допускаються».

Прослідковується тотальний контроль з боку владних структур за процесом формування історичної політики, при цьому фільтрацію успішно проходить та включається до історичного наративу лише таке трактування минулого, яке повністю відповідає наперед заданим установкам. Тобто історія у РФ виступає не у якості усвідомлення та відтворення минулого у наш час, а у якості рефлексії у минуле певного уявного, бажаного майбутнього, яке повністю відповідає як очікуванням, так і вимогам владних політичних акторів (*Рубцова, 2017:451*).

Таким чином, на думку російського дослідника А.Міллера, історія і пам'ять використовуються як простір, і одночасно засіб. При цьому без достатнього обґрунтування як доконаний факт декларується всезагальний спосіб маніпулювання історією у цілому, на кшталт «усі так роблять – отже, це нормально», що нібито виправдовує маніпуляції у галузі історії (як публічної, так і академічної). Таким чином, політична боротьба переходить у протистояння в історичній спільноті, у ході якого відбувається підміна об'єкта дискусії на суб'єкт приналежності, внаслідок чого конкуренція, боротьба суб'єктів (політичних акторів) до яких «належать» історики замінює конкуренцію поглядів на історію, яка покликана якомога точніше встановити істину. Як аргумент провадження такої історичної політики також використовується нібито «жахливий стан патріотизму та викладання історії у школі», у крайній позиції якого історія як дисципліна виступає у якості колективної пам'яті, що транслюється через інститути освіти (*Міллер, 2012: 19-23*).

У якості інструменту історичної політики успішно використовуються не лише тотально керовані владою політичні актори, а безпосередньо виступи політичних лідерів. Детальний аналіз проведених досліджень виступів Президента РФ свідчить про те, що головною метою відсилання до минулого у виступах Президентів РФ є легітимізація тих чи інших дій влади, політичного курсу у цілому, а також демонстрація «генеральної

лінії» влади у сфері історичної політики (*Малинова, 2012: 368-369*). Окреме місце займають матеріали зустрічей російських лідерів із представниками історичної спільноти. У рамках таких діалогів як В. Путін, так і Д. Медведєв, неодноразово декларували, що діюча російська влада, на відміну від радянської, підтримує незалежність та об'єктивність історичної науки. Однак насправді такі зустрічі із представниками професійної спільноти використовувалися для постановки їм конкретних завдань, які змінювалися у відповідності до політичної обстановки.

Таким чином, для російської історичної спільноти на найвищому політичному рівні визначається завдання щодо легітимації діючого режиму, спротиву іншим спробам «перекодувати суспільство» крім спроб діючої влади, та іншій політиці «переписування історії під чийсь геополітичні інтереси», крім політики російської влади (*Малинова, 2019: 118*).

Також важливо, що вплив російської політики на викладання історії у системі освіти не обмежується територією РФ. Так, в рамках проекту Спільної комісії по вивченню новітньої історії російсько-німецьких відносин протягом 2014 – 2020 років було видано російсько-німецький підручник історії «Росія-Німеччина. Віхи спільної історії у колективній пам'яті» в трьох томах російською та німецькою мовами, призначений для вчителів, учнів, студентів та інших учасників освітнього процесу. У 2012 р., за часів Міністра освіти, науки, молоді та спорту України Д. Табачника, було видано першу частину спільного російсько-українського посібника для вчителів середньої школи Росії та України (російською мовою) під назвою «Россия и Украина на перекрестках истории» (*Россия и Украина на перекрестках истории, 2012*). За висновком А. Агафонов, публікація цього і подібних видань дозволить будувати українську ідентичність таким чином, щоби вона містила «загальноросійський культурно-світоглядний компонент» у якості її органічної частини, що, у свою чергу, реанімувало б традиції побудови «спільної Російської імперії», або, говорячи сучасною мовою – наддержави (*Агафонов, 2014: 14-20*). Проекти аналогічних спільних підручників – російсько-польського, російсько-білоруського, російсько-австрійського знаходяться у стадії реалізації.

Указом Президента РФ Д. Медведева від 15 травня 2009 р. № 549 було створено Комісію при Президентові РФ по протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Очолив дану комісію С. Нарішкін, на той час керівник Адміністрації Президента РФ, до складу комісії у тому числі увійшли заступник Міністра освіти та науки РФ, заступник Міністра юстиції РФ, керівник Росархіву, заступник Міністра культури РФ, заступник директора Федеральної служби з технічного та експертного контролю – відповідальний секретар Міжвідомчої комісії із захисту державної таємниці, генеральний директор Всеросійської державної телевізійної і радіомовної компанії, начальник Служби зовнішньої розвідки РФ, начальник Генерального штабу – перший заступник Міністра оборони РФ, президент Фонду вивчення історичної перспективи, заступник керівника Росдруку, заступник Секретаря Ради Безпеки РФ, заступник Міністра закордонних справ РФ, начальник управління Федеральної служби безпеки РФ, директор Інституту загальної історії РАН (*О Комиссии при Президенте Российской Федерации..., 2009*). Професійні історики у складі комісії були практично відсутні.

У рамках діяльності Комісії керівникам наукових установ Відділення історико-філологічних наук Російської Академії наук (ВІФН РАН) було розіслано циркуляр від 23 червня 2009 року за підписом керівника секції історії ВІФН РАН академіка В. Тішкова, у якому було визначено завдання щодо пошуку джерел фальсифікації історії. У даному документі вимагалось подати анотований перелік історико-культурних фальсифікацій із вказанням основних джерел, осіб чи організацій, які формують та розповсюджують фальсифікацію, а також визначити потенційну небезпеку даної фальсифікації інтересам Росії та надати попередні пропозиції щодо наукового спростування фальсифікації. Також було визначено завдання надати інформацію про діяльність вчених наукової установи щодо викриття фальсифікацій та історико-культурних концепцій, які завдають шкоди інтересам Росії (*Руководителям учреждений ОИФН РАН, 2009*).

Характерними для історичної політики є спроби регулювання питань історії на законодавчому рівні. За словами В. Мединського,

голови Російського військово-історичного товариства та на той час Міністра культури РФ, «псевдоісторичний абсурд, заражений ідеологічним вірусом, якщо його вчасно не зупинити, має властивість поширюватись. Приклад? Будь ласка, – «історія України» (Мединский, 2018). Кожне трактування історії, що не відповідає історичній політиці уряду РФ, визначається у суспільному дискурсі як «псевдоісторичний абсурд». Зупиняється його поширення у тому числі й законодавчими методами. За матеріалами дослідження, проведеного у 2018 р. Міжнародною правозахисною групою Агора (об'єднання юристів-правозахисників, призначенням якого є захист громадян від незаконних дій державних органів), інтерпретація та оцінка історичних подій загрожує російським дослідникам переслідуванням та кримінальною або адміністративною відповідальністю. Обмеження оцінок історичних подій та особистостей, які відрізняються від офіційно затверджених, заборона наукових праць, визнання певних архівних документів екстремістськими матеріалами використовується владою РФ як інструмент запровадження державної монополії на оцінку історичних подій (Гайнутдинов, Чиков, 2019).

Задля практичної реалізації репресивної історичної політики у вересні 2020 року рішенням Голови Слідчого комітету РФ (далі – СК РФ) О. Бастрікіна створено спеціальний підрозділ по розслідуванню злочинів, пов'язаних із «реабілітацією нацизму та фальсифікацією історії Вітчизни», який включено до складу управління по розслідуванню минулих років Головного слідчого управління СК РФ.

Даний підрозділ виконує функцію розслідування «злочинів», які полягають у висловлюванні думок, що не відповідають історичній політиці влади. Крім цього, на даний підрозділ також покладено функції надання «методичної та аналітичної допомоги регіональним слідчим органам» у розслідуванні кримінальних справ щодо «викривлення історії», узагальнення слідчої практики з цього напрямку та забезпечування «консолідованого правового підходу до оцінки подібних фактів» (В СК создано подразделение по расследованию..., 2020). Фактично, при СК РФ створено підрозділ, який виконує роль координаційного центру у справі провадження репресивної історичної політики РФ.

Знаковою подією у процесі дослідження російської офіційної історичної політики та стану історичної свідомості сучасного російського суспільства є масштабне дослідження «Яке минуле потрібне майбутньому Росії?», яке було проведено протягом 2016 р. Вільним історичним товариством (російська громадська організація, створена із метою сприяння поширенню наукових уявлень про минуле, а також щодо ролі та завдання історичної науки у житті сучасного суспільства) на замовлення російського Комітету громадянських ініціатив. Як показало проведене дослідження, у сучасній Росії чітко оформлюється дуалістична модель історичної свідомості, яку автори дослідження характеризують як «дві пам'яті». У якості першої, «державницької пам'яті», виступає героїзована версія минулого, що впроваджується через усі можливі канали масової комунікації до суспільної свідомості. «Друга пам'ять» або «локальна пам'ять» («народна пам'ять») є сукупністю форм пам'яті, що через локальну історію родини, міста, регіону поєднують людей із більш широкою спільнотою пам'яті. Наведені дві форми пам'яті існують паралельно та пропонують принципово відмінні методи репрезентації минулого. У ході реалізації історичної політики РФ у рамках першої, «державницької пам'яті», спостерігається стирання меж між історичною роботою та міфотворчістю. Державні чиновники, виступаючи у ролі акторів історичної пам'яті, прямо захищають міфи від історичної критики. Міфи та історичні свідчення визнаються рівнозначними, рівноправними елементами історичної пам'яті, при виборі між якими необхідно дотримуватися критерію доцільності. Таким чином, історична істина приводиться у відповідність до домінуючого на даному етапі міфу (Юдин, Хлевнюк, 2017).

Висновки. У сучасній РФ створюється та реалізується жорстка історична політика, завданням якої є формування та трансляція у суспільну свідомість історичного наративу, вигідного владній еліті. У такий спосіб історія з академічної науки перетворюється на засіб політичної боротьби та інструмент «м'якої сили». Дана історична політика має тенденцію до посилення державного керування історичними дослідженнями, контролю над історичною спільнотою, збільшення кримінальної відповідальності за

будь-які дії у сфері історії (публікація досліджень, висловлювання думок, полеміка), які суперечать історичній політиці влади. Одним із найбільш актуальних елементів цієї історичної політики на даний час є використання її у гібридній війні із Україною, що становить істотну загрозу національній безпеці України.

Використані посилання

Агафонов А. И. (2014) Украина: оценки истории (проблема развития). *Технологос*. 2014. № 1. С. 14 – 20.

Ассман А. (2014). *Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика*, Москва, Новое литературное обозрение, 238 с.

В СК создано подразделение по расследованию фактов реабилитации нацизма и фальсификации истории (2020) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yu1vRfCc4Sc> [Дата звернення: 22 квітня 2021].

Васильченко В. (2017) Германия после Холокоста. Спор историков и рождение современной Германии. *Горький*. URL: <https://gorky.media/context-germaniya-posle-holokosta/> [Дата звернення: 24 березня 2021].

Гайнутдинов Д., Чиков П. (2019). *Россия против Истории. Наказание за пересмотр. Доклад международной Агоры*. URL: https://guides.files.bbc.co.uk/bbc-russian/Russia_v_History.pdf [Дата звернення: 30 березня 2021].

Касьянов Г. (2019). *Украина и соседи: историческая политика. 1987 – 2018*. Москва, Новое литературное обозрение, 631 с.

Конституция Российской Федерации (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г.) (с поправками). (1993) URL: <http://base.garant.ru/10103000/aae119c5fa225c0d54e7c866f74a3548/> [Дата звернення: 27 травня 2021].

Малинова О. Ю. (2012) Использование прошлого в российской официальной исторической политике (на примере анализа ежегодных президентских посланий). *Историческая политика в XXI веке: сб. статей*. Москва, Новое литературное обозрение, С. 368 – 389.

Малинова О. Ю. (2019) Кто и как формирует официальный исторический нарратив? Анализ российских практик. *Полития*. № 3 (94) С. 103-126.

Мединский В.Р. (2018) Священные цифры Сталинграда. *Российская газета*. № 7497 (34).

Миллер А. И. (2009) Россия: власть и история. *Pro et Contra*. № 3-4 (46). Т. 13. С. 6 – 22.

Миллер А. И. (2012) Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. *Историческая политика в XXI веке: сб. статей*. Москва, Новое литературное обозрение, С. 7-32.

О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России: Указ Президента Российской Федерации от 15.05.2009 г. № 549. (2009). URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/29288> [Дата звернення: 31 березня 2021].

Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [Дата звернення: 25 травня 2021].

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 (2020). URL: <https://www.president.gov.ua/-documents/3922020-35037> [Дата звернення: 25 травня 2021].

Россия и Украина на перекрестках истории: пособие для учителей истории. (2012) Москва, Олма Медиа Групп, 319 с.

Рубцова В.Ю. (2017) Политика памяти в практике конструирования локальной идентичности. *Вестник Удмуртского университета.* Т.1 вып. 4. 451 с.

Руководителям учреждений ОИФН РАН. Распоряжение заместителя академика-секретаря Отделения историко-филологических наук РАН, Руководителя секции истории ОИФН РАН академика В.А.Тишкова от 23.06.2009 № 14100-1255/119 (2009). URL: http://gdb.rferl.org/92BD2F83-749F-4B1D-91C8-144DB810E604_mw800_s.jpg [Дата звернення: 31 березня 2021].

Траба Р. (2012) Польские споры об истории в XXI в. *Историческая политика в XXI веке: сб. статей.* Москва, Новое литературное обозрение, С. 65-102.

Сучасна історична політика Польщі: виклики для України. Аналітична записка (2017). Національний інститут стратегічних досліджень: URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2528/> [Дата звернення: 25 травня 2021].

Юдин Г.Б., Хлевнюк Д.О. (2017) *Какое прошлое нужно будущему России? Краткий аналитический отчет по социологическому исследованию в рамках доклада Вольного исторического общества.* URL: <https://komitetgi.ru/service/Социология.pdf> [Дата звернення: 20 квітня 2021].

Яблонський В.М., Лозовий В.С., Вальєвський О.Л., Здіорук С.І., Зубченко С.О., Іщенко А.Ю., Карпенко М.М., Литвиненко О.М., Степико М.Т., Токман В.В., Черненко Т.В. *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь.* URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf [Дата звернення: 15 червня 2021].

References

Agafonov A. (2014) Ukraine: assessments of history (development problem). *Technologos.* 2014. №1. pp. 14-20 (rus).

Assman A. (2014) *The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics,* Moscow, The New Literary Review, 2387 p. (rus).

In the IC, a unit has been created to investigate the facts of the rehabilitation of Nazism and the falsification of history (2020) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yylvRFcC4Sc> [Accessed 22 April 2021] (rus).

Vasilchenko V. (2017) Germany after the Holocaust. The controversy of historians and the birth of modern Germany. *Gor'kij.* URL: <https://gorky.media/context/-germaniya-posle-holokosta/> [Accessed 24 March 2021] (rus).

Gainutdinov D., Chikov P. *Russia against History. Punishment for revision. International Agora Report* (2019) URL: https://guides.files.bbci.co.uk/bbc-russian/Russia_v_History.pdf [Accessed: 30. March 2021] (rus).

Kasyanov G. (2019) Ukraine and its Neighbors: Historical Politics. 1987-2018. *The New Literary Review*, Moscow, 631 p. (rus).

Constitution of the Russian Federation (adopted by popular vote on December 12, 1993) (as amended). (1993). URL: <http://base.garant.ru/10103000/aae119c5fa225c-0d54e7c866f74a3548/> [Accessed: 27 May 2021] (rus).

Malinova O. (2012) Using the past in Russian official historical policy (on the example of the analysis of annual presidential messages). *Historical politics in the XXI century: collection of articles*, Moscow, The New Literary Review, pp. 368-389 (rus).

Malinova O. (2019) How and who forms the official historical narrative? Analysis of Russian practices. *Politia*. № 3 (94) pp. 103-126. (rus).

Medinsky V. (2018) Sacred figures of Stalingrad. *Russian newspaper*. № 7497 (34) (rus).

Miller A. (2009) Russia: Authority and History. *Pro et Contra*. No. 3-4 (46). Vol. 13 pp. 6-22 (rus).

Miller A. (2012) Historical politics in Eastern Europe at the beginning of XXI century. *Historical politics in the XXI century: collection of articles*, Moscow, The New Literary Review, pp. 7-32. (rus).

On the Commission under the President of the Russian Federation to counteract attempts to falsify history to the detriment of the interests of Russia: Decree of the President of the Russian Federation of May 15, 2009. № 549. (2009). URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/29288> [Accessed: 31 March 2021] (rus).

About the national security of Ukraine: the Law of Ukraine issued on June 21, 2018 № 2469-VIII (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [Accessed: 25 May 2021] (ukr).

About the decision For the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 «About the Strategy of the national security of Ukraine»: the Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 №392/2020 (2020). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [Accessed: 25 May 2021] (ukr).

Russia and Ukraine at the crossroads of history: a guide for history teachers. (2012) Moscow Olma Media Group, 319 p. (rus).

Rubtsova V. (2017) Memory politics in the practice of constructing local identity. *Bulletin of the Udmurt University*. Vol. 1 №. 4. 451 p. (rus).

To Heads of institutions of the Department of Physical Sciences of the Russian Academy of Sciences. Order of the Deputy Academician-Secretary of the Department of Historical and Philological Sciences of the Russian Academy of Sciences, Head of the History Section of the Division of Physical Sciences of the Russian Academy of Sciences Academician Tishkov V, dated 23.06.2009 № 14100-1255/119. (2009). URL: http://gdb.rferl.org/92BD2F83-749F-4B1D-91C8-144DB810E604_mw800_s.jpg [Accessed: 31 March 2021] (rus)..

Traba R. (2012). Polish history controversy in 21st century Historical politics in XXI century. Historical politics in the XXI century: collection of articles, in Miller A, Lipman M (Ed.). The New Literary Review, Moscow. pp. 65-102 (rus).

Contemporary historical policy of Poland: challenges for Ukraine. Analytical note (2017). National Institute for Strategic Studies: URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/-2528/> [Accessed: 25 May 2021] (ukr).

Yudin G., Khlevnyuk D. *What past does the future of Russia need? A brief analytical report on sociological research in the framework of the report of the Free Historical Community* (2017) 27 p. URL: [https://komitetgi.ru/service/ Социология.pdf](https://komitetgi.ru/service/Социология.pdf) [Accessed 20 April 2021] (rus).

Yablonsky V., Lozovy V., Valevsky O., Zdioruk S., Zubchenko S., Ishchenko A., Karpenko M., Litvinenko O., Stepyko M., Tokman V. and Chernenko T. (2019). *Politics of historical memory in the context of national security of Ukraine: analytical report*. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf [Accessed: 15 June 2021] (ukr).

Kharden R.

HISTORICAL POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION AS A THREAT TO THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

One of the safest and most effective ways, used by Russian Federation to transmit harmful propaganda, both inside and outside of Ukraine, with intention of igniting public unrest and conflict within the country, is influencing the historical consciousness as a part of mass consciousness, both in context of its own citizens and Ukrainian citizens, as well as the international community. To put this plan into reality, Russian Federation has developed, formed and realized a very aggressive historical doctrine.

Analysis and exposure of this historical doctrine, its final goal, focuses and tasks, as well as its main methods of realization in modern, geopolitical context is one of the top priority tasks to ensure national security of Ukraine. It concerns Ukrainian participation in a prolonged hybrid war, in which Russian Federation actively utilizes political, economic, information's perception psychological, cyber and military methods.

Historic doctrine as a modern phenomenon is a method of ensuring political, cultural, and political or any other loyalty of big social entities, as well as securing ideological and political control over said entities. The most important trait of the historical doctrine is usage of history in internal politics, law practice, and ideological sphere, in diplomatic and military conflicts.

An aggressive historical doctrine is developing in Russian Federation, with only one task – influencing mass consciousness with a historical narrative that is controlled by the ruling Russian elite. This is done with intention of converting history from an academic subject into a “soft force” weapon for the political battlefield. This historical doctrine has a tendency of intensifying governmental control on historical research, controlling the historical community, increasing criminal responsibility for any historical activity that goes against the narrative (publication of scientific research, speaking out publicly, polemics, etc). One of the most currently relevant aspects of this historical doctrine is its' usage in the hybrid war with Ukraine, which is of increasing threat to the national security of Ukraine.

Keywords: national security, historical doctrine, politics of memory, mass consciousness.

УДК 623.4.069.477

ПРОКІП А.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7941-9909>

МИХАЛЬСЬКИЙ Ю.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1504-2604>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.245-258>

ПРЕДМЕТИ ЗБРОЇ, ЕЛЕМЕНТИ СПОРЯДЖЕННЯ ТА ОБМУНДИРУВАННЯ З ПРИВАТНОЇ ЗБІРКИ ЗИГМУНТА РОЗВАДОВСЬКОГО У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ

У статті розглянуто, систематизовано та подано характеристику окремих предметів зброї, елементів спорядження, військового обмундирування, що походять з приватної збірки Зигмунта Розвадовського (1870 – 1950) – художника-баталіста, сценографа, педагога, а також і колекціонера – збирача предметів старовини. Аналіз інвентарних книг колишнього Національного музею ім. короля Яна III у Львові дозволив з'ясувати, що 1935 р. музей придбав у З. Розвадовського 58 одиниць зброї (як холодної, так і вогнепальної), а також елементів військового спорядження та обмундирування. Деякі з цих предметів згодом увійшли до колекції Львівського історичного музею (ЛІМ).

Ключові слова: З. Розвадовський, Національний музей ім. короля Яна III, Львівський історичний музей, музейний предмет, зброя.

Постановка проблеми та її актуальність. Відомо, що майбутній художник Зигмунт Розвадовський народився 25 січня 1870 р. у Львові. Навчався у школі образотворчих мистецтв у Кракові, а також у мюнхенській приватній художній школі.

Особливим предметом його мистецьких зацікавлень став батальний жанр. Зокрема як художник-баталіст, З. Розвадовський 1894 р. у співпраці з Я. Стикою та В. Косаком створив славнозвісну панораму «Битва під Рацлавицями», був співавтором панорами «Битва біля Пірамід» (разом з В. Косаком), діорами «Татарські полонянки» та ін.

Прокіп Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського історичного музею, м. Львів.

Михальський Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії Львівського торговельно-економічного університету, м. Львів.

© Прокіп А.В., Михальський Ю.В., 2021

Сьогодні у відділах Львівського історичного музею (далі ЛІМ) експонуються створена З. Розвадовським, у співпраці з С. Яновським, «Панорама Львова XVIII ст.» та діорама «Битва під Грюнвальдом». У 1910 р. її автори – З. Розвадовський і Т. Попель – під час святкувань 500-річчя з часу Грюнвальдської битви виставили спільну роботу для загального огляду на краківській площі Св. Духа. «Місцем святкувань річниці битви у 1910 р. Краків обрано не випадково. Сталося це, очевидно, з політичних причин, де тільки в австрійській частині, у Галичині, що тішилася значними свободами, була можливою маніфестація любові до польського минулого», – писав дослідник Ю. Петрус (*Petrus, 2010: 8*).

З початком Першої світової війни, у листопаді 1914 р., З. Розвадовський вступив до лав добровольчих Легіонів польських, служив вахмістром у 1-му полку уланів, для якого розробив головний убір – т. зв. рогативку. (*Wielecki, 1985: 74-85*). У 1916 р. за станом здоров'я переведений у резерв і повернувся до Львова. Працював на викладацькій роботі у промисловій школі (художньо-промислова школа на вул. Снопківській). Мешкав по вул. Домбровського, 6 (1916 р.) (*Księga adresowa król. stol. miasta Lwowa, 1916: 265*). Певний час проживав у будинку на вул. Л. Набеляка, 15 (тепер вул. І. Котляревського, 27). Дослідниця А. Нерознак у дописі «Тасмниці розкішних кам'яниць вулиці Котляревського» зазначала, що даний будинок «належав художнику Зигмунту Розвадовському, який у свій час був учнем Яна Матейка» (*Нерознак*). Сецесійна вілла З. Розвадовського вирізнялася елегантністю та динамічністю композиції. У ній, 1927 р., розмістилося радянське консульство, де у жовтні 1933 р. М. Лемик на знак протесту проти організованого більшовиками геноциду-голодомору в Україні застрелив секретаря консульства, чекіста О. Майлова (*Вілла Розвадовського, де оунівець Лемик застрелив радянського чекіста... 2021*).

Зацікавленість З. Розвадовського військовою історією відобразилася не тільки на його художній творчості, але й також на занятті колекціонуванням.

Мета та завдання дослідження – розгляд, систематизація, аналіз і подання характеристик окремих предметів зброї, елементів

спорядження та обмундирування, придбаних Національним музеєм ім. короля Яна III у З. Розвадовського.

Аналіз попередніх досліджень. Окремі відомості про життя і творчість З. Розвадовського можна знайти у розвідках А. Нерознак, Г. Велецького, Ю. Петруса.

Джерельною базою для написання статті послужили інвентарні описи надходжень до Національного музею ім. короля Яна III у Львові, матеріали фондів груп «Зброя», «Тканини» ЛІМ.

Вклад основного матеріалу дослідження. У 1935 р. Національний музей ім. короля Яна III придбав у З. Розвадовського значну кількість зброї, елементів військового спорядження та обмундирування, загалом 58 одиниць. За усі куплені у З. Розвадовського речі музей виплатив йому грошову суму розміром у 500 злотих.

В інвентарній книзі нових надходжень музею (з 1932 до 1940 р.) ці предмети записані під інвентарними номерами від 1292 по 1350. З холодної зброї це – шаблі, палаші, шпаги, багнет, з вогнепальної – рушниці, гвинтівки, пістолети, з елементів спорядження – шабельні піхви, ладівниці, темпльяки-портупей, з елементів воєнного обмундирування – уланські куртки, головні убори, еполети, етишкети, відзнаки та ін.

Частину колекційної збірки холодної зброї З. Розвадовського (шабель, палашів та шпаг, багнета) можна систематизувати за країнами походження та часом виготовлення. Холодна зброя з колекції З. Розвадовського походить з Франції, Австрії, Польщі, Росії, Німеччини, Балкан, Арабського Сходу. За часом виготовлення – від до поч. ХХ ст.

У комплексі предметів холодної довгоклинкової зброї кількісно переважають шаблі (всього 18 од.). Шабля відома як зброя степових кочівників. Назва походить від угорського слова «шаблі» – «різати». Маючи завдяки вигину клинка таку ж довжину ріжучої поверхні як меч, вона значно менша та легша за меч. Вигин шабельного клинка дозволяв звести кут удару до мінімуму та підсилити удар за рахунок швидкості руху. Повний перехід європейських країн на озброєння шаблями відбувся лише на поч. ХІХ ст., під час наполеонівських воєн. Саме шаблі цього періоду домінували у збірці З. Розвадовського, але були також шаблі з

середини, другої пол. XIX та поч. XX ст. з Франції, Австрії, Польщі, Німеччини, Росії. Це, зокрема:

1. № 1292 – французька шабля поч. XIX ст. Її загальна довжина складає 96,5 см, а довжина клинка – 83,3 см.

2. № 1293 – французька шабля часів Наполеона I з позолоченою гардою, загальною довжиною 98 см, довжиною клинка – 86 см.

3. № 1294 – французька шабля наполеонівського часу з різьбленою срібною гардою, загальною довжиною 86,7 см, довжиною клинка – 74,3 см. Шабля відноситься до поч. XIX ст., а її клинок – з 1794 р.

4. № 1295 – шабля польських шволезерів (легкої кавалерії) поч. XIX ст. (загальна довжина – 101,8 см, довжина клинка – 88 см).

5. № 1296 – шабля часів Наполеона I, поч. XIX ст. з латунною гардою, загальною довжиною 95 см, довжиною клинка – 82,5 см.

6. № 1297 – шабля поч. XIX ст. Загальна довжина – 94,8 см, довжина клинка – 82 см.

7. № 1298 – австрійська шабля з різьбленою, бронзовано-золоченою гардою, середини XIX ст.

8. № 1299 – французька шабля поч. XIX ст. з гардою, що завершується двома головами орлів. Загальна довжина – 67,5 см, клинка – 54 см, піхов – 55 см.

9. № 1300 – австрійська шабля XIX ст. (після 1848 р.) з гардою складеною з двох частин, з яких одна рухома та хрестовиною, що переходить у плоску щитову заставку з двома отворами під темляк. Загальна довжина – 95,5 см, довжина клинка – 83 см.

10. № 1301 – австрійська шабля XIX ст. (бл. 1848 р.) з залізною гардою. Загальна довжина – 89 см, довжина клинка – 76,5 см.

11. № 1302 – польська шабля XVIII ст. з залізною гардою. Загальна довжина – 99 см, довжина клинка – 84,5 см.

12. № 1303 – польська шабля зі сталеву гардою поч. XIX ст.

13. № 1304 – шабля польської кавалерії поч. XIX ст. (бл. 1827 р.) з латунною, кошикоподібною гардою, загальною довжиною – 100,5 см, довжиною клинка – 86,5 см.

14. № 1305 – російська кавалерійська шабля II пол. XIX ст, з кошикоподібною гардою. Загальна довжина – 97,3 см, довжина клинка – 82,5 см.

15. № 1306 – французька офіцерська шабля легкої кавалерії II пол. XIX ст. з гардою і хрестовиною, що переходить у щитову заставку. Загальна довжина – 106,7 см, довжина клинка – 91 см.

16. № 1307 – шабля німецьких артилеристів періоду Першої світової війни з залізною гардою. Поч. XX ст. Загальна довжина – 88 см, довжина клинка – 74,5 см. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1292-1307).

17. № 1311 – російська шабля II пол. XIX ст. з латунною гардою, руків'ям, окуття із латунного дроту. Руків'я завершуються латунною «шапкою». Загальна довжина – 88,7 см, довжина клинка – 74 см, піхов – 77,5 см.

18. № 1312 – російська офіцерська шабля поч. XX ст. періоду Першої світової війни з латунною гардою, орнаментованою у стилі «ампір» й руків'ям карбованим з чорної маси. Загальна довжина – 94,7 см, довжина клинка – 80,3 см, піхов – 83,7 см (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1311, 1312).

До збірки З. Розвадовського входили також двоє австрійських шабельних піхов з XVIII ст. (№ 1317 – піхви від шаблі австрійських гусарів з окуттям із залізної бляхи та №1318 – піхви від гусарської шаблі з окуттям із залізної бляхи, подібні до № 1317). (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1317, 1318).

Популярною холодною зброєю важкої кавалерії – кірасирів і драгунів – у XVIII ст. стали палаші. Назва походить від турецького «пала» – «меч». Вони мали, як у мечів, прямі клинки, але нахилене руків'я, що полегшувало рубання з коня. Руків'я перших палашів були відкриті, а з XVIII ст. – закриті системою дуг (гардою). З приватної збірки З. Розвадовського походили три палаші, а саме:

1. № 1308 – польський т. зв. августівський палаш XVIII ст. із залізною гардою з шістьма дірками і двома отворами під темп'як. Загальна довжина – 96,3 см, довжина клинка – 84 см.

2. № 1309 – французький кірасирський палаш наполеонівського часу, бл. 1811 р. з латунною гардою, хрестовиною, що переходить у щитову заставку. Загальна довжина палаша – 111,5 см, довжина клинка – 96 см, довжина піхов – 100 см.

3. № 1310 – кірасирський палаш ХІХ ст. з латунною гардою, хрестовиною, що переходить у щитову заставку. Його загальна довжина – 111,5 см, довжина клинка – 95,5 см, піхов – 99 см (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1308-1310).

Від 3. Розвадовського Національний музей ім. короля Яна III у Львові отримав й кілька шпаг (всього 4 од.):

1. № 1313 – офіцерська шпага наполеонівського періоду першої пол. ХІХ ст. з різьбленою металевою гардою, хрестовина з щитовою заставкою, на якій – різьблений наполеонівський орел. Загальна довжина – 89,7 см, довжина клинка – 75,7 см, піхов – 75,3 см.

2. № 1314 – шпага першої пол. ХІХ ст. з бронзовою гардою та рапирним т. зв. толедівським клинком з ХVІ ст. Загальна довжина – 94,3 см, довжина клинка – 81 см.

3. № 1315 – австрійська шпага піхотинців та військових урядників, загальною довжиною – 92,4 см, довжиною клинка – 78 см.

4. № 1316 – шпага з латунною гардою, І пол. ХІХ ст. Її загальна довжина – 94,7 см, довжина клинка – 79,3 см (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1313-1316).

До короткоклинкової зброї можна віднести багнет – вид холодної зброї у вигляді кинджала або ножа, що закріплювався на дульній частині ствола вогнепальної зброї. У 1641 р. французи в битві при Байоне використали подібну зброю. Від назви міста й пішов термін «багнет». Введений у французькій армії військовим міністром Франсуа Лавуазом (1641 – 1691 рр.). З колекції 3. Розвадовського походив рушничний багнет першої пол. ХІХ ст. (№ 1329) з тулією і рухомим перснем, тригранним вістря, довжиною 55 см (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): № 1329).

Ручну довгоствольну вогнепальну зброю зі збірки Розвадовського презентували наступні рушниці (з кремінно-ударними і капсульними замками) та гвинтівки ХVІІІ – ХХ ст. (всього 10 од.), виготовлені на Балканах, Арабському Сході, в Австрії, Німеччині, у Росії:

1. № 1319 – рушниця першої пол. ХІХ ст. з кремінно-ударним замком іспанського типу, орнаментованим листям і

квітами. Ствол біля казни грубіший, восьмигранний, далі – округлий. До ложі прикріплена латунна скоба. На стволі є сім значків, набитих золотом. Є напис: «СОМА». Загальна довжина – 158,7 см, довжина ствола – 120,5 см.

2. № 1320 – балканська рушниця I пол. XIX ст. На стволі – напис: «ROSSL». Ствол округлий. Біля казни сліди орнаментів, набитих дротом. Загальна довжина рушниці – 126,7 см, а довжина її ствола – 92,5 см.

3. № 1321 – арабська рушниця XVIII ст. з кремінно-ударним турецького типу замком (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932): №№ 1319-1321*).

Дана рушниця зараз зберігається у ЛІМ. В інвентарній книзі ЛІМ фондової групи «Зброя» пам'ятка зафіксована під №3-2999. Її інвентарний опис склав 26 листопада 1983 р. музейний працівник Б. Мельник. У ньому зокрема, вказано, що рушницю виготовили на Арабському Сході у XVIII ст. Упродовж 1935 – 1940 рр. вона зберігалася у Національному музеї ім. короля Яна III, який придбав її, як записав в описі Б. Мельник, «у художника Зигмунта Розвадовського». В описі також зазначено, що рушничний ствол на 1/2 довжини круглий, а на 1/2 восьмигранний. На дульній частині є масивна трикутна у плані мушка, на казенній частині довгий прорізний цілик. Ствол кріпиться до ложа трьома латунними обоймицями та гвинтом хвостової лопаті. Замок кремінно-ударний, іспано-мавританського типу (каталонський варіант). Верхня губа курка трапецієподібна у плані, з трьома борозенками. Кресало зі змінним борозенчастим «лицем». Ложа дерев'яна. Ців'я не доходить до дульного зрізу, має шомпольне гніздо, у передній частині оббите латунною бляхою, у задній – залізною, з ялинчастим закінченням. Приклад 4-гранний, плоский. Верхня грань і торець вирізані дугою, оббиті, як і нижня грань, залізною бляхою. Спускова скоба латунна. Спуск у вигляді кульки на стрижні. Шомпол залізний. При виготовленні рушниці використовувалися такі матеріали, як залізо, латунь, дерево, застосовувалися техніки куття і різьблення. Загальна довжина рушниці – 144 см, довжина ствола – 109 см, калібр – 15,8 мм (*Архів ЛІМ: № 3-2999*).

4. № 1322 – австрійська рушниця XVIII ст. (бл. 1754 р.) з кремінно-ударним замком, т. зв. *commis flinte* («флінт», тобто

«кремій» – так називали рушниці з кремінно-ударними замками). Загальна довжина – 133,5 см, довжина ствола – 96 см.

5. № 1323 – рушниця з кремінно-ударним замком, з частково стертим написом, I пол. XIX ст. Загальна довжина – 138,5 см, довжина ствола – 99,7 см.

6. № 1324 – австрійська кавалерійська рушниця з 1850 р. на капсульний замок. Загальна довжина – 80,3 см, довжина ствола – 42,3 см.

7. № 1325 – австрійська піхотна гвинтівка системи Манліхер, зразка 1895 р. Використовувалася у Польських Легіонах періоду Першої світової війни.

8. № 1326 – австрійська піхотна гвинтівка системи Манліхер, зразка 1895 р. Використовувалася у Польських Легіонах періоду Першої світової війни.

9. № 1327 – російська піхотна рушниця.

10. № 1328 – німецька піхотна гвинтівка системи Маузер зразка 1884 р. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932): №№ 1322-1328*).

Короткоствольна зброя – пістолети XVIII – XIX ст. з колекції З. Розвадовського (всього 5 од.) у Національному музеї ім. короля Яна III була представлена наступними предметами:

1. № 1330 – пара пістолетів XVIII ст. з капсульними замками. Ложе дерев'яні, скромно різьблене, з металевим окуттям, різьбленим та золоченим. Довжина пістолетів – 26 см, довжина стволів – 13,3 см.

2. № 1331 – пара німецьких пістолетів I пол. XIX ст. з кремінно-ударними замками, на стволах вказана фірма – I. Peter, A Potsdam. Ложе дерев'яне, з гладким золоченим окуттям. Загальна довжина – 38,2 см, довжина стволів – 24,3 см.

3. № 1332 – пістолет XVIII ст. з кремінно-ударним замком. Ложе дерев'яне зі скромним різьбленням (рококо). Загальна довжина – 36 см, довжина ствола – 21,7 см.

4. № 1333 – пістолет XVIII ст. з кремінно-ударним замком. Ложе і руків'я дерев'яні з металевим окуттям. Загальна довжина – 47,7 см, довжина ствола – 32 см.

5. № 1334 – пістолет XVIII – XIX ст. з капсульним замком. Ложе дерев'яне зі скромним різьбленням. Руків'я з окуттям.

Загальна довжина – 51,8 см, довжина ствола – 33,7 см (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1330-1334).

З елементів допоміжного спорядження зі збірки З. Розвадовського до Національного музею ім. короля Яна III потрапили кілька (всього 3 од.) ладівниць – ємностей для набоїв:

1. № 1335 – ладівниця чорна, шкіряна, з металевим окуттям. II пол. XIX ст. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): № 1335). В інвентарній книзі ЛІМ фондової групи «Зброя» вона значиться під №З-4117. В описі, складеному науковцем ЛІМ Б. Мельником 30 травня 1985 р., вказано, що ладівниця упродовж 1935-1940 рр. зберігалася у Національному музеї ім. короля Яна III. Придбана у «художника Зигмунта Розвадовського». Це – трапецієподібна у плані, дещо вигнута коробка, обтягнута чорною шкірою (задня стінка коричневим оксамитом). Бічні стінки окуті латунню. Окуття має прилив, у який продягнуте латунне кільце перев'язі. До дна прикріплено конічний латунний гудзик. Ладівниця з обох боків обтягнена чорною шкірою. Край має великий округлий латунний кант. До кришки прикріплено латунне зображення палаючої гармати на фоні променів. Зсередини до кришки пришитий ремінець. Перев'язь шкіряна, з зовнішнього боку чорнена, з внутрішнього – підклеєна коричневим оксамитом, має латунну пряжку, тренчик та наконечник. При її виготовленні використовувалися техніки різьблення, шиття, бляхарська робота (*Архів ЛІМ: № 3-4117*).

2. № 1336 – ладівниця II пол. XIX ст. шкіряна, чорна, оббита орнаментом з бляхи, має шкіряний пасок з червоним, обшитим срібним габлоном, головою лева з двома ланцюжками (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): № 1336). В інвентарях ЛІМ фігурує під №З-4114. В її описі, складеному Б. Мельником 29 травня 1984 р., зазначено, що ладівниця виготовлена в Австрії, у другій пол. XIX ст. З 1935 по 1940 рр. зберігалася у Національному музеї ім. короля Яна III, який купив її у З. Розвадовського. Ладівниця – прямокутна дерев'яна коробка, обтягнута чорною шкірою. Її бічні стінки окуті латунню. Нижнє окуття трохи вище від передньої та задньої стінок, має кільця з S-подібними гачками під перев'язь,

прикрашене паноплією, яка складається з канелюрованої колони, увінчаної шоломом, списа, алебарди, двох прапорів, двох рушниць, двох гармат, двох литавр і трьох ядер. Кришка з чорної шкіри, у формі наближеній до корони, має по краю латунне орнаментоване окуття. Матеріали – дерево, шкіра, латунь. Техніка – деревообробка, шиття, бляхарська робота. Розміри – 12 x 6 см (*Архів ЛІМ: № 3-4114*).

3. № 1337 – польська ладівниця з 1831 р. Чорна, шкіряна з чорним паском з накладеним польським орлом, доданим пізніше (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): № 1337). В інвентарях ЛІМ цей предмет стоїть під № 3-4025. Його опис 16 травня 1984 р. склав Б. Мельник, наголосивши, що ладівницю виготовили у Польщі в 20-х рр. ХІХ ст. Входила до спорядження солдат війська Королівства Польського, учасників повстання 1830 – 1831 рр. У 1935 – 1940 рр. зберігалася у Національному музеї ім. короля Яна ІІІ, яким була придбана у. Розвадовського. Ладівниця – прямокутна коробка коричневої шкіри, згори чорної. Бічні стінки вищі, угорі заокруглені, мають шайби білої латуні з латунними гачками у вигляді вісімки, до яких кріпиться перев'язь. До дна прикріплені латунний грибоквидний гудзик. Кришка більша за розміром, має форму наближену до корони, по краях окантована білою латунню. Перев'язь коричневої, згори чорненої шкіри, має круглу пряжку. Тренчик і наконечник виготовлені з білої латуні. До перев'язі прикріплене зображення гербу Польщі – одноголового орла та голови лева з кільцем в зубах. Зображення латунні. Матеріал – шкіра, біла та жовта латунь. Техніки – обробка шкіри, шиття, бляхарська робота. Розміри – коробка – 13,2x8,3 см, кришка – 17x12 см, перев'язь – 93 см (*Архів ЛІМ: № 3-4025*).

З приватної збірки З. Розвадовського походили також наступні елементи обмундирування, відзнаки та ін. (всього 5 од.) з ХІХ ст.

1. № 1346 – пара еполетів підпоручника піхоти Королівства Польського 1815-1831 рр. з двома зірочками.

2. № 1347 – кокарда у вигляді польського орла, вирізана з бляхи з каски гвардійця львівської національної гвардії 1848 р.

3. № 1348 – підкладка, підшита чорним оксамитом, І пол. ХІХ ст.

4. № 1349 – пряжка від ременя, прямокутна, з накладним металевим орлом. Розміри – 7,2x11,3 см. II пол. XIX ст.

5. № 1350 – мундштук «мамелюцький», залізний, полірований, прикрашений з обох боків півмісяцем і зіркою першої пол. XIX ст. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1346-1350).

В окрему групу можна віднести речі (всього 8 од.) періоду Першої світової війни, що походили з часів військової служби Розвадовського у Легіонах польських, у 1-му полку уланів, а саме:

1. № 1338 – ескадронна сурма уланів Легіонів польських з різьбленим орлом та літерою «S» на ринграфі. Період Першої світової війни.

2. № 1339 – куртка парадна уланська Легіонів польських, з ескадрону Беліни (1-й полк уланів), до якої у комплект входили – пояс, рабат (плащ-накидка), головний убір.

3. № 1340 – куртка уланська польова Легіонів польських, ескадрону Беліни.

4. № 1341 – португезя посріблена зі шкіряним плетеним тепляком перша пол. XIX ст. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1338-1341).

В інвентарній книзі фондової групи ЛІМ «Тканини» цей предмет вписаний під номером Тк-562. В описі предмета зазначено, що це – тепляк XIX – поч. XX ст., переданий до ЛІМ з колишнього Національного музею ім. короля Яна III, куди надійшов у 1935 р., «куплений у художника Зигмунта Розвадовського». Тепляк – складений удвоє шнур, плетений з лакованої шкіри коричневого кольору. До кінців шнура прикріплена китиця грушоподібної форми, виготовлена з картону, у верхній частині обтягнена білою латунню, а поверх неї сіткою з посрібленої мідної капітелі. У нижній частині китиця обтягнута бахромою з посрібленої мідної капітелі. Матеріали – шкіра, картон, мідь, срібло. Техніка – лакування, плетення, сріблення. Розміри – загальна довжина – 53,5 см (*Архів ЛІМ: №Тк-562*).

5. № 1342 – позолочена португезя-тепляк I пол. XIX ст. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932*): №№ 1342). В інвентарі ЛІМ предмет описаний під номером Тк-559. В його описі зазначено, що це – тепляк XIX ст.

з колишнього Національного музею ім. короля Яна III, куди надійшов 1935 р. Куплений у З. Розвадовського. Це – складена удвоє стрічка міцного позолоченого галуна з чотирма вузькими чорними смужками. Кінці стрічки вставлені у китицю, гільза якої оплетена стрічками картону, обмотаними посрібленою мідною капітеллю і таким же дротом. Каркас китиці вгорі окантований шістьма джгутами посрібленої мідної капітелі, оплетений бахромою з того ж матеріалу. Тепляк має тренчик, оформлений подібно до гільзи. Матеріали – тканина, мідь, золото, срібло. Техніка – шитво, золочення, сріблення, плетення. Розміри – загальна довжина – 52 см (*Архів ЛІМ: №Тк-559*).

6. № 1343 – портупея-тепляк із золотої тасьми I половини XIX ст. (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932): № 1343*). В інвентарі ЛІМ під номером Тк-567 вписаний як тепляк XIX ст. з Національного музею ім. короля Яна III, придбаний у З. Розвадовського в 1935 р. Являє собою перегнуту удвоє стрічку позолоченого мідного галуна з чотирма вузькими чорними смужками по краях. Кінці стрічки вставлені у китицю з дерев'яною гільзою. Нижня частина китиці циліндрична, вгорі окантована сімома джгутами позолоченої мідної капітелі та обтягнена бахромою. Техніка – шитво, золочення, плетення. (*Архів ЛІМ: № Тк-567*).

7. № 1344 – офіцерський етишкет (шнур) уланів з ескадрону Беліни (1-й полк уланів Легіонів польських, з 1914 р.).

8. № 1345 – польовий етишкет уланів з ескадрону Беліни (1-й полк уланів Легіонів польських, з 1914 р.) (*Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932): №№ 1344, 1345*).

Висновки. Таким чином, предмети зброї, спорядження, обмундирування та ін. з приватного зібрання Зигмунта Розвадовського, що потрапили у 1935 р. до Національного музею ім. короля Яна III у Львові, цікаві не тільки з історичної чи мистецької точки зору, але насамперед, тим, що належали такій відомій особі, як львівський художник З. Розвадовський. Зібрані пам'ятки характеризують його як значного шанувальника та поціновувача старожитностей. Можемо припустити, що предмети зброї допомагали Розвадовському у художній творчості. Вони надихали на створення таких масштабних історичних полотен, як «Битва

під Рацлавицями», «Битва під Грюнвальдом» та ін., надавали йому змогу краще пізнати і вивчити воєнну історію для того, щоби потім максимально точно та вірогідно відтворювати її на своїх батальних полотнах. Потрапивши до Національного музею ім. короля Яна III, а згодом до ЛІМ, зброя, елементи спорядження, обмундирування зі збірки З. Розвадовського стали важливою складовою частиною їх музейних колекцій.

Використані посилання

Архів ЛІМ: № 3-2999 – Архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Зброя». Кн. 7. Інв. № 3-2999.

Архів ЛІМ: № 3-4025 – архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Зброя». Кн. 9. Інв. № 3-4025.

Архів ЛІМ: № 3-4114 – архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Зброя». Кн. 9. Інв. № 3-4114.

Архів ЛІМ: № 3-4117 – архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Зброя». Кн. 9. Інв. № 3-4117.

Архів ЛІМ: № Тк-559 – архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Тканини». Кн. 1. Інв. № Тк-559.

Архів ЛІМ: № Тк-562 – архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Тканини». Кн. 1. Інв. № Тк-562.

Архів ЛІМ: № Тк-567 – архів Львівського історичного музею, м. Львів, ф. «Тканини». Кн. 1. Інв. № Тк-567.

Вілла Розвадовського, де оунівець Лемик застрелив радянського чекіста
URL: <https://photo-lviv.in.ua/villa-rozvadovskoho-de-ounivets-lemyk-zastrelyv-radyanskohe-chekista/>[Дата звернення: 22. 05. 2021].

Нерознак А. *Таємниці розкiшних кам'яниць вулиці Котляревського* URL: <https://photo-lviv.in.ua/tajemnytsi-rozkishnyh-kam-yanyts-vulytsi-kotlyarevskoho/> [Дата звернення: 22. 05. 2021].

Inwentarz Muzeum narodowego im. Króla Jana III (nowy) od roku 1932. Lwów, 1932-1940. №№1292-1350.

Księga adresowa król. stol. miasta Lwowa. 1916. Lwów, 1916. 389 s.

Petrus J. T. (2010). *Dzisiaj i przed stu laty Diorama Tadeusza Popiela i Zygmunta Rozwadowskiego Bitwa pod Grunwaldem.* Wallbrzych. 60 s.

Wielecki H. (1985). *Dzieje polskiej rogatywki.* Warszawa, 111 s.

References

Archive of LHM: №Z-2999 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Weapons». Book. 7. №Z-2999.

Archive of LHM: №Z-4025 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Weapons». Book. 9. №Z-4025.

Archive of LHM: №Z-4114 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Weapons». Book. 9. №Z-4114.

Archive of LHM: №Z-4117 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Weapons». Book. 9. №Z-4117.

Archive of LHM: № Tk-559 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Fabrics». Book. 1. № Tk-559.

Archive of LHM: № Tk-562 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Fabrics». Book. 1. № Tk-562.

Archive of LHM: № Tk-567 – archive Lviv Historical Museum, Lviv, f. «Fabrics». Book. 1. № Tk-567.

Villa Rozvadovsky, where OUN member Lemyk shot dead a Soviet security officer
URL: <https://photo-lviv.in.ua/villa-rozvadovskoho-de-ounivets-lemyk-zastrelyv-radyanskoho-chekista/> [Date of application: 22. 05. 2021]. [ukr.].

Neroznak A. *Secrets of luxurious townhouses on Kotlyarevskoho street*
URL: <https://photo-lviv.in.ua/tajmnytsi-rozkishnyh-kam-yanysylvulytsi-kotlyarevskoho/> [Accessed: 22. 05. 2021]. [ukr.].

Inventory of the National Museum King Jan III (new) from 1932. Lviv, 1932-1940. №№ 1292-1350. [pol.].

Address book of the royal capital city of Lviv 1916. Lviv, 1916. 389 p. [pol.].

Petrus J. T. (2010) *Today and a hundred years ago the diorama «Battle of Grunwald» Tadeusz Popel and Zygmunt Rozvadowski*. Wallbrzych, 60 p. [pol.].

Wielecki H. (1985) *History of the Polish «rogatyvka»*. Warszawa, 111 p. [pol.].

Prokip A., Myhalskyj Yu.

WEAPONS, EQUIPMENT AND UNIFORMS THE PRIVATE COLLECTION OF ZYGMUNT ROZVADOVSKY IN MUSEUM COLLECTION

The article considers, systematizes and presents the characteristics of individual weapons, equipment, military uniforms originating from the private collection of Zygmunt Rozvadovsky (1870-1950) – a battle-artist, set designer, teacher and collector of antiques. Little is known about Z. Rozvadovsky's private collection. Analysis of inventory books of the former National Museum King Jan III in Lviv, allowed to find out that in 1935 the museum purchased from Z. Rozvadovsky 58 weapons (both cold steel and firearms), as well as elements of military equipment and uniforms. Some of these items were later included in the collection of the Lviv Historical Museum (LHM).

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and systematics. The purpose and task of the study is to consider, systematize, analyze and present the characteristics of individual weapons, equipment and uniforms purchased by the National Museum King Jan III in Z. Rozvadovsky. The source base for writing the article was the inventory of receipts to the National Museum King Jan III in Lviv, materials of the stock groups «Weapons», «Fabrics» LHM.

The study allows us to conclude that the private collection of Z. Rozvadovsky is interesting not only from a historical or artistic point of view, but primarily because it belonged to such a famous person as the Lviv artist Z. Rozvadovsky. The collected monuments characterize him as a significant admirer of antiquities. We can assume that weapons helped Z. Rozvadovski in art. They inspired the creation of such large-scale historical paintings as «The Battle of Ratslavytisia», «The Battle of Grunwald», etc.

Keywords: Z. Rozvadovsky, National Museum named after King Jan III, Lviv Historical Museum, museum object, weapons.

РОЗВИТОК ВОГНЕМЕТНИХ ТАНКІВ В СРСР І НІМЕЧЧИНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено досвід створення в СРСР і Німеччині вогнеметних танків у період Другої світової війни. Розкрито еволюцію танкових вогнеметів від пневматичних (струменевих) до порохових автоматичних. Показано напрями вирішення проблем збільшення дистанції вогнеметання створенням в'язких запалювальних сумішей і використанням сили тиску порохових газів, підвищення вогневої міцї танків встановленням вогнемета поряд з артилерійським озброєнням, а також забезпечення їх захищеності шляхом встановлення вогнеметів на танки з потужною бронею. У праці зазначається, що розглянутий досвід створення та застосування вогнеметних танків СРСР і Німеччини є важливим для розвитку української воєнно-історичної науки.

Ключові слова: Друга світова війна, запалювальна зброя, вогнеметний танк, автоматичний танковий вогнемет.

Постановка проблеми. Друга світова війна (1 вересня 1939 – 2 вересня 1945 рр.), як свідчить досвід, обумовила розроблення більш сучасних засобів для ураження вогнем військ та об'єктів противника, що широко і у великих масштабах застосовувалися практично усіма протиборчими сторонами в наступальних і оборонних діях (*Ардашев, 2001: 49*). Під час цієї війни також еволюціонували, порівняно з Першою світовою війною (*Шевченко, 2021b: 35–38*) і міжвоєнним періодом (*Шевченко, 2021a: 18–23*), танкові вогнемети і, відповідно, вогнеметні танки. На нашу думку, для розвитку української воєнно-історичної науки, передусім в умовах сьогодення, є потреба розуміння процесу розвитку озброєння і військової техніки у різні історичні епохи і в різних країнах. Отже, дослідження проблематики розвитку танкових вогнеметів і вогнеметних танків СРСР і Німеччини – основних учасників німецько-радянської війни, є важливим науковим завданням. Обрана автором проблематика пов'язана із розробленням перспективних програм /

Шевченко Олексій Миколайович, перший заступник начальника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів
© Шевченко О. М., 2021

робочих програм навчальних дисциплін «Воєнна історія» для підготовки курсантів усіх ВВНЗ, що виконується у Національному університеті оборони України ім. Івана Черняховського (*Протокол засідання секції Воєнно-наукової ради...*, 2021: 7), а також «Історія озброєння та військової техніки», яка викладається у Національній академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (*Силабус навчальної дисципліни...*, 2020; *Програма початкової дисципліни...*, 2020).

Мета статті. Розкрити досвід створення в СРСР і Німеччині вогнеметних танків у період Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз знайденої літератури за темою дослідження засвідчив, що проблематика розвитку вогнеметних танків в СРСР і Німеччині висвітлюється в сучасній зарубіжній, передусім російській, історіографії. Це – праці А. Ардашева та С. Федосєєва, В. Братченка, М. Коломийця, Ю. Пашелюка, Д. Петрова, К. Рябова та інших. У західноєвропейській історіографії зазначену тему досліджували Д. Беккет, П. Чемберлен та інші. Водночас досить широко тема висвітлюється у науково-популярній і популярній літературі, відеофільмах тощо, науковість яких є дискусійною, а також є предметом жвавих аматорських обговорень на різних спеціалізованих сайтах і форумах. Таким чином вищезазначене актуалізує потребу у такому дослідженні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, системності, детермінізму та діалектичної єдності історичного і логічного. Вони реалізовані через використання загальнонаукових методів наукового пізнання: узагальнення, аналізу і синтезу, логічного, хронологічного, періодизації, а також спеціальних методів історичного дослідження, зокрема: історико-генетичного, історико-порівняльного. Поєднання названих методів наукового дослідження при всебічному аналізі джерел і літератури дозволило реалізувати визначену мету.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час Другої світової війни серйозне будівництво вогнеметних танків було налагоджено у 8 країнах, зокрема Австралії, Великобританії, Італії, Канаді, Німеччині, СРСР, США та Японії. У кожній із цих країн були свої особливості, обумовлені технологічними можливостями,

характером бойових дій та умовами театру воєнних дій. Знайдені відомості надали можливість встановити орієнтовну чисельність вогнеметних танків, їх типів і модифікацій, що використовувалися вищезазначеними державами під час Другої світової війни, зокрема: Австралія – 25 танків, типів / модифікацій – 1/2; Великобританія – 875 (5/6); Італія – 405 (2/2); Канада – 10 (1/1); Німеччина – 692 (6/6); СРСР – 2808 (9/10); США – 137 (3/3); Японія – 8 (1/1). Наведені дані є неповними, оскільки невідомою є чисельність машин, що виготовлялися польовими майстернями із серійних танків чи бронемашин (*Огнетные танки, 2017*).

Досліджуючи розвиток вогнеметних танків зазначимо, що на цей процес вплинуло створення більш технологічних танкових вогнеметів, якими озброювалися танки. Так, до кінця 1930-х років дальність викидання струменя до 90 м (за сприятливих умов), якої досягли пневматичні вогнемети, вже не відповідала умовам сучасного бою, оскільки потребувала підходу танків майже впритул до оборонних позицій противника, озброєного протитанковими засобами. Проблема підвищення дистанції вогнеметання почала вирішуватися створенням в'язких запалювальних сумішей і використанням замість сили стисненого повітря більш високого тиску порохових газів. Вже безпосередньо під час війни відбулася заміна танкових пневматичних вогнеметів на порохові, які були компактнішими, дозволили збільшити дистанцію вогнеметання, швидкострільність і високу автоматизацію і, найголовніше, зберегти артилерійське озброєння танка, що збільшувало його вогневу міць. Прикладом такого вогнемета може слугувати пороховий автоматичний танковий вогнемет АТО-41 (рос. А.Т.О. – Автоматический Танковый Огнет), розроблений в СРСР у 1941 р. і прийнятий на озброєння вогнеметних танків КВ-1, КВ-3, Т-34 і Т-50. Дистанція вогнеметання АТО-41 (після модернізації – АТО-42) становила до 110 – 130 м (*Коломиец, 2007: 81; Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП (б) от 13 марта 1941 г. №525-224сс.; Пашилок, 2021*).

Досвід радянсько-фінляндської війни 1939 – 1940 рр. і перших місяців німецько-радянської війни висвітлив потребу створення вогнеметних танків на базі захищених сильною бронєю машин. В СРСР ця проблема почала вирішуватися шляхом монтажу на

башту і корпус танків додаткових броньованих екранів. Проте це мало лише частковий ефект і обумовило розпочати роботи зі встановлення вогнететів на добре захищені бронєю танки Т-34 і КВ (броня ОТ-34: лобова – 45 мм (екран), бортова – 45 мм; броня КВ-8: лобова – 75 мм + 20 (екран), бортова – 75 мм (*Танки. Альбом, 1945: 11, 16; Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП (б) от 13 марта 1941 г. №525-224сс.; Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 15 марта 1941 г. № 548-232сс.; Коломиец, 2007: 81; Ротмистров, 1975: 25-26; ТО-34, 2018*). Серійний випуск вогнететного танку під позначенням ТО-34 (або Т-О-34) почався наприкінці 1942 р. До початку 1944 р. зібрано 1170 од. різних варіантів або біля 3,3% від загального числа випущених Т-34. Танк ОТ-34 став найбільш масовим вогнететним танком Другої світової війни (*Ардашев & Федосеев, 2005; ТО-34. Средний огнететный танк, 2018*). На відміну від лінійного танка, ТО-34 був озброєний вогнететом АТО-41 (від 1943 р. – АТО-42), розташованим на лобовому листі корпусу танка, праворуч від механіка-водія в броньованій кульовій установці курсового кулемета ДП, що дозволило зберегти 76-мм гармату (*Танки. Альбом, 1945: 16*).

Незручності у застосуванні вогнететів, передусім в умовах боїв у місті (обмежені кути обстрілу), а також складнощі, що виникали у механіка-водія у бою під час одночасного керування танком і вогнететом, обумовили потребу модернізації танка ТО-34. Тому, у травні 1944 р. з'явилася вогнететна версія танка Т-34-85 – вогнететний танк ОТ-34-85, в якому кути наведення вогнетета АТО-42 у вертикальній площині становили від -2 до $+10^\circ$, у горизонтальній – $\pm 15^\circ$. Слід зазначити, що важливою рисою танків ОТ-34 і ОТ-34-85 була їх майже повна зовнішня схожість із лінійними бойовими танками, збереження основних бойових характеристик базового танка та наявність засобів зв'язку. Як і лінійні, вогнететні танки для постановки завіси забезпечувалися димовими пашками. Недоліками були відсутність кругового вогнететання, малий сектор обстрілу по вертикалі й обмежена можливість ведення прицільного вогню з вогнетета. По суті, це були лінійні танки з додатковим вогнететним озброєнням (*Огнететный танк ТО-34..., 2020*). Загалом було побудовано 331 танк ОТ-34-85: 1944 р. – 30, 1945 р. – 301. Тобто вогнететні танки ОТ-34-85

склали близько 1,4% від загальної кількості випущених за час війни танків Т-34-85. Вони перебували на озброєнні Радянської Армії до кінця 1950-х років, коли були замінені вогнеметними танками ОТ-54 і ОТ-55, в яких вогнемети встановлювалися у башті замість спарених кулеметів (*Огнетметный танк ТО-34...*, 2020; *ТО-34. Средний огнетметный танк*, 2018).

Влітку 1941 р. на базі танку КВ-1, який мав гарний броньований захист і містке бойове відділення, був розроблений дослідний зразок вогнеметного танка, що отримав індекс КВ-6, «Об'єкт 226» (КВ-6, 2015). Від лінійного танка він відрізнявся тільки установкою вогнемета АТО-41 у лобовому листі корпусу танка на місці курсового кулемета ДП, і 110-літровим баком із запалювальною сумішшю, розміщеним у бойовому відділенні. Зазначимо, що були й інші варіанти встановлення вогнемета, зокрема на правій надгусеничній полиці, по шість одиниць на танк (по три на кожній надгусеничній полиці) тощо, але вони не отримали подальшого розвитку (*Коломиец*, 2001).

У листопаді 1941 р. розроблено дещо полегшений варіант танка з вогнеметним озброєнням – КВ-8 («Об'єкт 228», прийнятий на озброєння Червоної Армії постановою ДКО від 06.01.1942 р. № 1110сс, серійно випускався у 1942 – 1943 рр.). Однак, на КВ-8 вогнеметна установка АТО-41 встановлювалась у башті замість штатної 76,2-мм гармати. Додатковим озброєнням були встановлені у башті кулемет ДП і 45-мм гармата зр. 1932/38. Ці заходи помітно знизили ефективність боротьби з ворожою бронетехнікою, але дозволили вести вогнеметання по круговому сектору (360°). Кут піднесення АТО-41 становив +20°, кут зниження – -20°. Для того, щоб зовні вогнеметний танк не відрізнявся від лінійних, 45-мм гармату зовні замаскували тонким хибним кожухом, що імітувало штатну 76,2-мм гармату. Основним призначенням КВ-8 було придушення укріплених вогневих точок (дотів, дзотів), знищення живої сили, танків і броневих автомобілів противника тощо (*Акт осмотра и испытаня практической стрельбой опытных образцов танков КВ-7 и КВ-8...*, 1942: 2–3; *КВ-8. Тяжелый огнетметный танк*, 2018).

Навесні 1942 р. почалося формування окремих вогнеметних танкових батальйонів, на комплектування яких надходили ТО-34 і КВ-8. Кожен такий батальйон включав: управління, три танкових роти (дві КВ-8 по 5 машин і одна ОТ-34), взводи забезпечення і

господарського постачання, а також медичний пункт. Важка танкова рота складалася з двох взводів по два КВ-8 і КВ-8 (командирський) (*512-й отдельный огнеметный танковый Евпаторийский батальон, 2021; 516-й отдельный огнеметный танковый батальон, 2021*). Підрозділи вогнеметних танків в основному діяли зі штурмовими батальйонами. Новим способом, породженим досвідом війни, стала тісна взаємодія танкових і ранцевих вогнеметів. Поєднання вогнеметних танків, що придушували і засліплювали вогневі точки противника, з портативними димовими засобами і ранцевими вогнеметами, що діяли з малих дистанцій, давало відчутний ефект у боях в населених пунктах і значно зменшувало втрати. При штурмі укріплених позицій великий результат досягався взаємодією вогнеметних танків з інженерними танками. У наступі вогнеметні танки розташовувалися у бойовому порядку зазвичай за лінійними танками, а при підході до об'єктів атаки (укріплень, будинків тощо) висувалися вперед і знищували вогнеметанням призначені цілі та випалювали зі споруд живу силу противника. У разі підходу вогнеметних танків до об'єкта вогнеметання на сприятливу дистанцію (до 100 м, а в лісистій місцевості – до 40–70 м) ефект дії вогнеметів як по ураженню противника, так і по моральному впливу на нього, був доволі високим (*Организация и боевое применение советских огнеметных танковых частей..., 2021*).

У Німеччині, яка є піонером у створенні і бойовому застосуванні піхотних ранцевих та великих траншейних вогнеметів, у міжвоєнному періоді практично не приділялося уваги розробленню самохідного вогнемета – вогнеметного танка. Діяльність у цій сфері розпочалася тільки з 1939 р. На 1 вересня 1939 р., на початок Другої світової війни, сухопутні війська Німеччини мали усього 3 легкі вогнеметні танки Pz.Kpfw.II Ausf.D/Pz.Kpfw.II (F), ще відомі як PzKpfw (Flammpanzer) II/Flamingo/Sd.Kfz.122/Ausf D/E («Фламінго», за співзвучністю з flamme – полум'я), створені на базі Pz.Kpfw. II (Panzerkampfwagen II, також відомим як Sd.Kfz. 121 і Т-II). Замість стандартної башти на танк встановлювалася одномісна кулеметна башта з 7,92-мм кулеметом MG.34 і приладами спостереження, а для самозахисту на кормі за бронекожухами – два димових гранатомети. Попереду на надгусеничних полицях монтувалися два поворотні вогнеметні брандспойти, що наводилися в межах сектора 180°.

У середині корпусу танка встановлено два резервуари для запалювальної суміші (бензин, загущений нафтою) по 180 л – по одному на кожен брандспойт, а в бронекожухах позаду вогнеметів – чотири балони зі стисненим азотом, під тиском якого викидалася запалювальна суміш. Дальність вогнеметання становила 35 – 40 м, кількість пострілів – до 80 по 2-3 або 3 – 5 с. Усього було побудовано 155 машин (*Немецкий огнемётный танк Pz.Kpfw II Ausf.F Flamingo, 2018; Огнемётные танки / Германия, 2017*).

За роки Другої світової війни німецька промисловість створила кілька зразків бронетехніки з вогнеметним озброєнням, які будувалися невеликими серіями. Тим не менш певним виключенням став самохідний вогнемет Sd.Kfz.251/16, виготовлений на базі бронетранспортера Sd.Kfz.251 Ausf.C. і прийнятий на озброєння в 1943 р. (за кілька років випущено 347 машин цього типу). Основним озброєнням танка були два 7-мм вогнемета Flammenwerfer або два 14-мм Flammenwerfer. Для захисту від обстрілу брандспойтів і вогнеметників встановлювалися броньовані щитки, а також екіпаж мав спеціальні вогнезахисні костюми. Конструкція вогнеметних установок дозволяла здійснювати їх наведення по горизонталі в межах сектора шириною 90°, та по вертикалі від -10° до +40°. Дистанція викидання струменю залежала від способу застосування вогнеметів і складала до 50 – 55 м – одним вогнеметом і до 30 – 35 м – двома вогнеметами одночасно (*Рябов, 2016a; Sd.Kfz 251-16 Flammpanzerwagen..., 2021; Огнеметание с бронетранспортера Sd. Kfz.251/16, 2018*).

У Німеччині також розроблялися середні і важкі вогнеметні танки шляхом заміни гармати на вогнемет на САУ або лінійних танках, зокрема: у 1943 р. на базі САУ «StuG» – StuG-III Flamm (StuG (Fl), 10 од. (вогнемет наводився на 10° праворуч і ліворуч від нейтрального положення, а також міг змінювати кути вертикального наведення від -6° до +20°; у 1944 р. на базі САУ «Hetzer» – Flammpanzer 38 (t) Hetzer, 20 од.; у 1943 р. на базі середнього танка PzKpfw III Ausf.M з посиленою лобовою бронею від 30 до 50 мм – PzKpftv-III (Fl) Sd.Kfz.141/3 (Flammpanzer III або Panzerflammwagen-III) (*Рябов, 2016b; Рябов, 2016c; Чемберлен & Дойл, 2008; Танк Т-III..., 2021; Огнеметная самоходка Sturmgesch&252;tz, 2020; Ардашев & Федосеев, 2005; Петров, 2019; Beckett, 2012*).

На початку війни під час Французької кампанії німецькі війська захопили 161 французький важкий танк «Char B-1» різних модифікацій, перейменованих в Pz/Kpfw. B2 740(f). З них близько 60 од. «Char B-1 Bis» у 1941 р., а пізніше – ще 36, були переобладнані у вогнеметні танки з індексом Flammwagen PzKpfw B-2(f) або Pz.Kpfw.B2 (Flamm). Вогнемет монтувався замість встановленої на корпусі 75-мм гаубиці. На відміну від багатьох німецьких вогнеметних машин, Flammwagen PzKpfw B-2(f) мали гармату – французьку 47-мм SA 35, що значно збільшувала вогневу міць. Ці вогнеметні танки, хоча і порівняно нечисленні, брали участь у великій кількості бойових дій від 1941 до 1944 р. на Східному фронті, зокрема під час прориву Перемишльського укріпленого району у Західній Україні (1941 р.), у Криму (штурм м. Севастополь 1942 р.), а також у Європі (в Югославії і Франції у 1944 р.). Проте, вони діяли із сумнівним успіхом: погано захищені вогневі точки ними ліквідувалися ефективно, але добре організовані укріплені райони придушували їх наступ (*Flammpanzer B2 (f)*, 2019; *Братченко, 2020*).

Загалом озброєння німецьких танків вогнеметами значно збільшило їх бойову міць, оскільки ця зброя доповнила інші види вогню (артилерійський і кулеметний). Поєднанням бронетехніки і вогнеметів ще раз було підтверджено велику їх ефективність у прориві укріплених районів противника, зокрема у підтримці піхоти. Вони випалювали живу силу противника в окопах, щілинах і в дерево-земляних спорудах. Вогнеметна бронетехніка, особливо важка, у взаємодії з піхотою і саперами блокувала і придушувала найпотужніші доти. Слід зазначити, що як радянські, так і німецькі, вогнеметні машини у бою потребували додаткового потужного прикриття бронетехнікою і піхотою. Із урахуванням вогневої потужності і бойової ефективності такого прикриття потреба у застосуванні вогнеметних танків була сумнівною: танки і піхота могли б самостійно вести бій, не вдаючись до допомоги вогнеметних танків. Саме тому в Німеччині, на відміну від СРСР, вже у 1944 р. практично відмовилися від подальшого розроблення чи модернізації вогнеметних машин (*Pz.Kpfw. B2 (Flamm) – german flamethrower with French roots*, 2021).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, вищенаведене свідчить, що як в СРСР, так і в Німеччині під час Другої світової війни приділялася значна увага розвитку

вогнетметних танків. Як і у міжвоєнному періоді, вони озброювалися поршневыми вогнетметами, але з більш високими тактичними характеристиками.

Під час війни певним чином була вирішена проблема підвищення дистанції вогнетметання, зокрема створенням в'язких запалювальних сумішей і використанням замість сили стисненого повітря більш високого тиску порохових газів. Відбулася заміна танкових пневматичних вогнетметів на компактніші порохові, які дозволили збільшити дистанцію вогнетметання, швидкострільність і високу автоматизацію і, найголовніше, зберегти артилерійське озброєння танка. Загалом це збільшило вогневу міць танка.

Лідерство у цій сфері належало СРСР, де були розроблені поршневі автоматичні танкові вогнетмети (АТО-41/АТО-42), які могли здійснювати вогнетметання згущеними сумішами до 110 – 130 м. Німецькі танкові вогнетмети поступалися радянським зразком: залежно від способу застосування вогнетметів дистанція складала до 50 – 55 м.

Під час Другої світової війни в обох країнах почали встановлювати вогнетмети на танки з потужною бронею, що значно підвищило захищеність машини і дозволило результативно їх використовувати у наступальних діях, зокрема проти добре укріплених фортифікаційних споруд і в умовах вуличних боїв.

Розглянутий досвід не втрачає свого значення і в сучасних умовах, що є важливим для української воєнно-історичної науки.

Можливими *перспективними напрямками подальших наукових досліджень* можуть бути: розвиток вогнетметних танків інших країн – учасниць Другої світової війни, зокрема Великобританії, США, Японії, Канади, Австралії та Італії; застосування вогнетметних танків провідних країн світу в оборонних і наступальних діях під час Другої світової війни.

Використані посилання

512-й отдельный огнетметный танковый Евпаторийский батальон (2021). *Танковый фронт*. URL: <http://tankfront.ru/ussr/otb/otb512o.html> [Дата звернення: 12.06.2021].

516-й отдельный огнетметный танковый батальон (2021) *Танковый фронт*. URL: <http://tankfront.ru/ussr/otb/otb516o.html> [Дата звернення: 12.06.2021].

Beckett, J. (2012) *Flamming Panzer III. War History Online*. URL: <https://www.warhistoryonline.com/?p=2003> [Accessed date 07.05.2021].

Flammpanzer B2 (f): French Steel, German Fire (2019). *War thunder*. URL: <https://forum.warthunder.com/index.php?topic/469645-flammpanzer-b2-f-french-steel-german-fire> [Accessed date 14.07.2021].

Pz.Kpfw. B2 (Flamm) – немецкий огнемет с французскими корнями. (2021) *Pikabu*. URL: https://pikabu.ru/story/pzkwf_b2_flamm_nemetskiy_ognemyot_s_frantsuzskimi_kornyami_7394998 [Дата звернення: 12.06.2021].

Sd.Kfz 251-16 Flammpanzerwagen. Eastern Front, summer 1944. (2021). *Postimage*. URL: <https://postimg.cc/gLLr3ycV> [Accessed date 17.05.2021].

Акт осмотра и испытания практической стрельбой опытных образцов танков KB-7 и KB-8, изготовленных Кировским заводом. 05.01.1942 г. (1942), 3 с. URL: <http://www.russianarms.ru/forum/index.php/topic,14803.0.html> [Дата звернення: 09.04.2021].

Ардашев А.Н., Федосеев С.Л. (2005). *Огнемётные танки Второй мировой войны*. Москва, Моделист-конструктор. 64 с.

Ардашев А.Н. (2001) *Огнемётно-зажигательное оружие: иллюстрированный справочник*. Москва, ООО “Издательство Астрель”, ООО “Издательство АСТ”. 288 с.

Братченко В. (2020) Огнемётные танки США и Европы. *Наука и техника*. URL: <https://naukatehnika.com/ognediyshashhie-monstryi-2.html> [Дата звернення 12.05.2021].

KB-6 (“Объект 226”) – тяжёлый сапёрно-химический танк. (2015) URL: <https://smolbattle.ru/threads/Огнемётные-танки.59586/> [Дата звернення: 19.07.2021].

KB-8. Тяжёлый огнемётный танк (2018) *AviArmor*. URL: <http://aviarmor.net/tww2/tanks/ussr/kv8.htm> [Дата звернення: 12.06.2021].

Коломиец М.В. (2001) История танка KB. *Фронтовая иллюстрация*. № 5. 77 с.

Коломиец М.В. (2007) *Легкие танки БТ. “Летающий танк” 1930-х*. Москва, Яуза, Стратегия КМ, ЭКСМО, 96 с.

Немецкий огнемётный танк Pz.Kpfw II Ausf.F Flamingo (2018) *Feldgrau.Info*. URL: <http://feldgrau.info/2010-09-02-14-48-28/19216-podborka-foto-494> [Дата звернення: 14.07.2021].

Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР і Центрального Комитета ВКП (б) от 13 марта 1941 г. № 525-224сс. «О вооружении огнемётных танков KB, Т-34 и Т-50 (1941) URL: <http://www.wartanks.ru/gaznoe/prinimaetsya-postanovlenie-soveta-narodnix-komissarov-sssr.html> [Дата звернення: 11.06.2021].

Постановление СНК СССР і ЦК ВКП(б) от 15 марта 1941 г. № 548-232сс. «О производстве танков KB на 1941 г.». URL: <https://istmat.info/node/58556> [Дата звернення: 18.07.2021].

Огнемётание с бронетранспортера Sd. Kfz.251/16. (2018). *War Thunder*. URL: <https://forum.warthunder.com/index.php?topic/247818-sdkfz2343/> [Дата звернення: 17.08.2021].

Огнемётная самоходка Sturmgesch&252;tz (Flamm) (2020). URL: <https://ok.ru/group/53101222690990/topic/151342871261358> [Дата звернення: 16.08.2021].

Огнемётные танки. Германия (2017) *Всё о Второй мировой*. URL: <https://wwii.space/ognemetnyie-tanki-germaniya/> [Дата звернення: 16.08.2021].

Огнемётные танки (2017) *Все о Второй мировой*. URL: <https://wwii.space/ognemetnyie-tanki/> [Дата звернення: 16.08.2021].

Огнетметный танк ТО-34 [техника Музея “Битва за Ленинград” им. З.Г. Колобанова] (2020) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wcRf0wZIRwY> [Дата звернення: 11.09.2021].

Организация и боевое применение советских огнетметных танковых частей и подразделений в годы Великой Отечественной Войны (2021) URL: https://ww2history.ru/combat_use_ОТ.html [Дата звернення: 16.08.2021].

Пашолок Ю. (2021) *Огнетдышащий Т-50*. URL: <http://alternathistory.com/yurij-pasholok-ognedyshashhij-t-50/> [Дата звернення: 06.07.2021].

Петров Д. (2019) *Огнетметные КВ*. URL: <https://zen.yandex.ru/media/id/5c1f35d6a652fa00aaaa86a2/gnemetnye-kv-5c434b1bb5d4ce00ae73ad4e> [Дата звернення: 13.07.2020].

Програма початкової дисципліни “Історія озброєння та військової техніки” (2020) Львів, НАСВ. 26 с.

Протокол засідання секції Військово-наукової ради Міністерства оборони України за проблематикою *Збройних Сил України від 13.04.2021 р. №3* (2021), 7 арк.

Ротмистров П.А. (1975). *Танки на войне*. Москва, ДОСААФ. 95 с.

Рябов К. (2016а). Самоходный огнетмет Sd.Kfz.251/16 (Германия). *Военное обозрение*. URL: <https://topwar.ru/95744-samohodnyu-ognemet-sdkfz251-16-germaniya.html> [Дата звернення: 16.08.2021].

Рябов К. (2016б). Огнетметная самоходка Sturmgeschütz (Flamm), Германия. *Военное обозрение*. URL: <https://topwar.ru/95577-ognemetnaya-samohodka-sturmgeschutz-flamm-germaniya.html> [Дата звернення: 16.08.2021].

Рябов К. (2016с) Тяжелый огнетметный танк Flammwagen auf Pz.Kpfw. B2(f), Германия. *Военное обозрение*. URL: <https://topwar.ru/95449-tyazhelyu-ognemetnyu-tank-flammwagen-auf-pzkw-b2f-germaniya.html> [Дата звернення: 16.08.2021].

Силабус початкової дисципліни “Історія озброєння та військової техніки” (2020) Львів, НАСВ. 14 с.

Танк Т-III – Дальнейшая модернизация (танки L, M, N) (2021). *Виртуальная Энциклопедия Бронетехники*. URL: <http://pro-tank.ru/bronetehnika-germany/srednie-tanki/143-t-3?start=2> [Дата звернення: 15.07.2021].

Танки. Альбом. (1945) Научно-Испытательный Бронетанковый Полигон ГБТУ Красной Армии, 56 с. URL: https://t34inform.ru/photo/photo_Album_NIBP-1945.html [Дата звернення: 16.07.2021].

ТО-34. Средний огнетметный танк (2018) *AviArmor*. URL: <http://aviarmor.net/tww2/tanks/ussr/ot34.htm> [Дата звернення: 14.08.2021].

Чемберлен П., Дойл Х. (2008) *Полный справочник немецких танков и самоходных орудий Второй мировой войны*. Москва, АСТ: Астрель. 274 с.

Шевченко О.М. (2021а) Еволюція запальнової зброї та її застосування у військових конфліктах міжвоєнного періоду (1918–1939). *The Scientific Heritage : the journal publishes scientific studies*. Budapest (Hungary). № 72 (Vol. 5). Р. 18–23.

Шевченко О.М. (2021б) Створення та застосування вогнетметних танків у першій половині ХХ століття. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і військових конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності: матеріали міжзв'язьського науково-практичного семінару*, 20.05. 2021 р., Вип.10. Київ, ЦП “Компринт”, С. 35 – 38.

References

- 512th separate flamethrower tank Evpatoria battalion (2021). *Tank front*. URL: <http://tankfront.ru/ussr/otb/otb512o.html> [Дата звернення 12.06.2021].
- 516th separate flamethrower tank battalion (2021) *Tank front*. URL: <http://tankfront.ru/ussr/otb/otb516o.html> [Дата звернення: 12.06.2021].
- Beckett, J. (2012) *Flamming Panzer III*. *War History Online*. URL: <https://www.warhistoryonline.com/?p=2003> [Accessed date 07.05.2021].
- Flammpanzer B2 (f): French Steel, German Fire (2019). *War thunder*. URL: <https://forum.warthunder.com/index.php?/topic/469645-flammpanzer-b2-f-french-steel-german-fire> [Accessed date 14.07.2021].
- Pz.Kpfw. B2 (Flamm) – german flamethrower with French roots. (2021) *Pikabu*. URL: https://pikabu.ru/story/pzkpww_b2_flamm_nemetskiy_ognemyot_s_frantsuzskimi_kornyami_7394998 [Дата звернення: 12.06.2021].
- Sd.Kfz 251-16 Flammpanzerwagen. Eastern Front, summer 1944. (2021). *Postimage*. URL: <https://postimg.cc/gLLr3ycV> [Accessed date 17.05.2021].
- Inspection certificate and practical shooting tests of prototypes of KV-7 and KV-8 tanks manufactured by the Kirov plant. 05.01.1942* (1942), 3 p. URL: <http://www.russianarms.ru/forum/index.php/topic,14803.0.html> [Дата звернення: 09.04.2021].
- Ardashev A., Fedoseev S. (2005) *Flamethrower tanks of World War II*. Moscow, Model constructor. 64 p.
- Ardashev A. (2001) *Flamethrower Incendiary Weapons: An Illustrated Handbook*. Moscow, LLC "Astrel Publishing House", LLC "AST Publishing House", 288 c.
- Bratchenko V. (2020) Flamethrower tanks of the USA and Europe. *Science and technology*. URL: <https://naukatehnika.com/ognedyishashhie-monstryi-2.html> [Дата звернення: 12.05.2021].
- KV-6 ("Object 226") - heavy engineer-chemical tank*. (2015) URL: <https://smolbattle.ru/threads/Огнемётные-танки.59586/> [Дата звернення: 19.07.2021].
- KV-8 Heavy Flamethrower Tank (2018) *AviArmor*. URL: <http://aviarmor.net/tww2/-tanks/ussr/kv8.htm> [Дата звернення: 12.06.2021].
- Kolomiets M. (2001) History of the KV tank. *Frontline illustration*. № 5. 77 c.
- Kolomiets M. (2007) *Light tanks BT. "Flying Tank" of 1930s*. Moscow, Yauza, KM Strategy, EKSMO, 96 c.
- German flamethrower tank Pz.Kpfw II Ausf.F Flamingo (2018) *Feldgrau.Info*. URL: <http://feldgrau.info/2010-09-02-14-48-28/19216-podborka-foto-494> [Дата звернення: 14.07.2021].
- Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the CPSU (b) dated March 13, 1941 No. 525-224ss. "On the armament of the KV, T-34 and T-50 flamethrower tanks* (1941) URL: <http://www.wartanks.ru/raznoe/prinimaetsya-postanovlenie-soveta-narodnix-komissarov-sssr.html> [Дата звернення: 11.06.2021].
- Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks dated March 15, 1941, No. 548 232ss. "On the production of KV tanks for 1941" (1941) URL: <https://istmat.info/node/58556> [Дата звернення: 18.07.2021].

Flamethrowing from an armored personnel carrier Sd. Kfz.251/16. (2018). *War Thunder*. URL: <https://forum.warthunder.ru/index.php?/topic/247818-sdkfz2343/> [Дата звернення: 17.08.2021].

Flamethrower self-propelled gun Sturmgesch&252;tz (Flamm) (2020). URL: <https://ok.ru/group53101222690990/topic/151342871261358> [Дата звернення: 16.08.2021].

Flamethrower tanks. Germany (2017) *All about the Second World War*. URL: <https://wwii.space/ognemetnyie-tanki-germaniya/> [Дата звернення: 16.08.2021].

Flamethrower tanks. (2017) *All about the Second World War*, URL: <https://wwii.space/ognemetnyie-tanki/> [Дата звернення: 16.08.2021].

Flamethrower tank TO-34 [equipment of The Z.G. Kolobanov Museum "Battle for Leningrad"] (2020) URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wcRf0wZIRwY> [Дата звернення: 11.09.2021].

Organization and combat use of Soviet flamethrower tank units and subunits during the Great Patriotic War (2021) URL: https://ww2history.ru/combat_use_OT.html [Дата звернення: 16.08.2021].

Pasholok Yu. (2021) *Fire-breathing T-50*. URL: <http://alternathistory.com/yurij-pasholok-ognedyshashhij-t-50/> [Дата звернення: 06.07.2021].

Petrov D. (2019) *Flamethrower KV*. URL: <https://zen.yandex.ru/media/id/5c1f35d6a652fa00aaa86a2/ognemetnyie-kv-5c434b1bb5d4ce00ae73ad4e> [Дата звернення: 13.07.2021].

The program of the discipline "History of armaments and military equipment" (2020) Lviv, National Army Academy, 26 с.

Record of the meeting of the section of the Military-Scientific Council of the Ministry of Defense of Ukraine on the issues of the Armed Forces of Ukraine dated April 13, 2021 № 3 (2021), 7 арк.

Rotmistrov P. (1975) *Tanks at war*, Moscow, DOSAAF, 95 с.

Ryabov K. (2016a) Self-propelled flamethrower Sd.Kfz. 251/16 (Germany), *Military Review* URL: <https://topwar.ru/95744-samohodnyy-ognemet-sdkfz251-16-germaniya.html> [Дата звернення: 16.08.2021].

Ryabov K. (2016b). Self-propelled flamethrower Sturmgeschütz (Flamm), Germany, *Military Review*. URL: <https://topwar.ru/95577-ognemetnaya-samohodka-sturmgeschutz-flamm-germaniya.html> [Дата звернення: 16.08.2021].

Ryabov K. (2016с) Heavy flamethrower tank Flammwagen auf Pz.Kpfw. B2 (f), Germany, *Military Review*, URL: <https://topwar.ru/95449-tyazhelyy-ognemetnyy-tank-flammwagen-auf-pzkpfw-b2f-germaniya.html> [Дата звернення: 16.08.2021].

Syllabus of the discipline "History of health and safety of technology" (2020) Lviv, National Army Academy, 14 с.

Tank T-III - Further modernization (tanks L, M, N) (2021). *Virtual Encyclopedia of Armored Vehicles*. URL: <http://pro-tank.ru/bronetehnika-germany/srednie-tanki/143-t-3?start=2> [Дата звернення: 15.07.2021].

Tanks. Album. (1945) Scientific Testing Armored Range of the Main Armored Directorate of the Red Army, 56 p. URL: https://t34inform.ru/photo/photo_Album_NIBP-1945.html [Дата звернення: 16.07.2021].

TO-34. Medium flamethrower tank (2018) *AviArmor*. URL: <http://aviarmor.net/-tww2/tanks/ussr/ot34.htm> [Дата звернення: 14.08.2021].

Chamberlain P., Doyle H. (2008) *A Complete Guide to German Tanks and Self-Propelled Weapons of World War II*. Moscow, AST: Astrel. 274 p.

Shevchenko O. (2021) Evolution of the burning weapon and its using in the interwar period military conflicts (1918–1939). *The Scientific Heritage: the journal publishes scientific studies*. № 72 (Vol. 5). P. 18 – 23.

Shevchenko O. (2021) Creation and application of flamethrower tanks in the first half of the twentieth century. *Experience in the use of armed forces in world wars and military conflicts of the XX - early XXI centuries: trends and patterns: materials of the interuniversity scientific-practical seminar*, 20.05.2021, Iss. 10. Kyiv, PH "Comprint", p. 35–38.

Shevchenko O.

DEVELOPMENT OF FLAMMING TANKS IN THE USSR AND GERMANY IN THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR.

The article highlights the experience of developing flame tanks in the USSR and Germany during the Second World War. The evolution of tank flamethrowers from pneumatic (jet) to automatic powder flamethrowers is revealed. The directions of solving the problems of increasing the range of flamethrowers by creating viscous incendiary mixtures and using the pressure force of powder gases, increasing the firepower of tanks by installing a flamethrower next to artillery, as well as ensuring their protection by installing flamethrowers on tanks with powerful armor. It is proved the above-mentioned measures drastically enhanced the security of tanks, their combat power, as far as flamethrowers complemented other types of fire (artillery and machine guns), permitting the vehicles to be employed efficiently in offensive operations, especially in the fortified areas and street combats. The research investigates the art of war in defensive and offensive operations utilizing flame tanks. The close interaction of tank and knapsack flamethrowers is noted as a new method generated by the experience of war. In the offensive, the combination of flamethrower tanks, which suppressed and blinded enemy firing points, using portable smoke devices and infantry knapsack flamethrowers which were operated from short distances, led to a tangible result in actions to support infantry and significantly reduced losses in both manpower and equipment. Simultaneously, the flamethrower armored vehicles, in particular the heavy ones, were usually located behind the battle tanks, consequently, while approaching an attack objective (fortifications, buildings, etc.) they advanced and destroyed the targets firing by flamethrowers and burned enemy manpower out of the buildings. It has been proved that research into the genesis of incendiary weapons and their use in military conflicts is important for Ukrainian military history.

Keywords: World War II, incendiary weapon, flame tank, automatic tank flamethrower

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 355.077.6

БОКАЧОВ С. В.

<https://orcid.org/0000-0002-2662-8854>

МОКОЇВЕЦЬ В. І

<https://orcid.org/0000-0002-1511-9069>

ФЕДОРОВ О. Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-8080-9306>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.273-284>

РОЗВИТОК ДИВЕРСІЙНОЇ БОРОТЬБИ У ХХ СТОРІЧЧІ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Аналізуються воєнно-історичні аспекти виникнення і розвитку теорії та практики ведення диверсійної боротьби в ході світових війн різних історичних етапів. Акцентується увага на диверсійній діяльності, розгорнутій Російською Федерацією під час підготовки та у ході здійснення агресії проти України. Зазначається небезпека диверсійної діяльності противника: навіть поодинокий диверсійний акт може завдати серйозної шкоди економіці держави, порушити ритмічність роботи окремої галузі народного господарства або сповільнити темпи розбудови економіки країни в цілому, завдати моральної шкоди населенню країни. Воєнна наука має постійно вивчати та оперативно реагувати на зміни особливостей ведення бойових дій в сучасній та у майбутній війні, всебічно аналізувати зміни, які відбуваються в умовах ведення збройної боротьби та враховувати чинники, які на них впливають, а також перспективні тенденції розвитку воєнної науки. Виходячи з оцінювання тенденцій розвитку способів ведення війни можна стверджувати, що диверсійні дії будуть і надалі відігравати значну роль у способах ведення збройної боротьби усіма протидіючими сторонами. Зазначається, що протидія їм вимагає завчасного опрацювання питань організації і ведення диверсійної боротьби, обліку та вивчення усіх даних, які стосуються дій противника, відповідного планування, грамотного визначення задач і раціонального розподілу їх між силами і засобами, які залучаються. Не

Бокачов Сергій Вікторович, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (механізованих і танкових військ) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Мокоївець Валерій Ілліч, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (механізованих і танкових військ) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Федоров Олександр Юрійович, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (механізованих і танкових військ) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Бокачов С. В., Мокоївець В. І., Федоров О.Ю., 2021

менш важливим є питання наявності в секторі оборони і безпеки держави необхідних військових формувань, укомплектованих навченим особовим складом і необхідними зразками озброєння, військової і спеціальної техніки, які б забезпечили якісне виконання визначених для них спеціальних та специфічних завдань.

Ключові слова: диверсійна боротьба, диверсійні дії, напрями і форми диверсійної боротьби, диверсії.

Постановка проблеми. Восьмий рік поспіль Російська Федерація здійснює проти України воєнну агресію, зокрема намагається підірвати українську державність потужною диверсійною діяльністю, що набуває все більшої різноплановості і становить для національної безпеки не меншу загрозу, ніж воєнна. Для протистояння диверсійним діям є багато відпрацьованих протягом багатьох років методів, однак вони приносять позитивний результат лише тоді, коли війська і правоохоронні органи держави та її керівництво чітко усвідомлюють необхідність проведення протидиверсійних заходів і мають політичну волю для прийняття необхідних рішень.

Аналіз останніх досліджень. Ця тема опрацьовувалася у спеціальних наукових працях. Особлива увага приділялася організації і веденню диверсійної і протидиверсійної боротьби в період до і після закінчення світових воєн. Значна увага приділена цьому питанню військовим істориком А. М. Зайончковським у 20-х роках минулого сторіччя (*Зайончковский, 1938*). У 30-х роках тема отримала подальший розвиток у трудах А. І. Орехова (*Орехов, 1938*), М. А. Дробова (*Дробов, 1931*) та інших.

Не залишалися осторонь щодо теми диверсійної роботи також історики російської білої еміграції. Більшість літератури присвячено партизанській боротьбі, складовою якої є диверсії (наприклад, Я. Гальчевський-Войноровський) (*Гальчевський-Войноровський, 1942*). Проте поряд з історичними питаннями теми в їх працях недостатньо уваги приділялось прикладним спеціальним аспектам диверсійної боротьби.

Перед Другою світовою війною увага приділялася питанням, що стосувалися практики проведення диверсій. Після Другої світової війни нових відкритих видань щодо ведення диверсійної боротьби було небагато, але це питання постійно було в центрі уваги спецслужб всіх без винятку країн, особливо в період «холодної війни». В цей період часу у США створюються

нові структури, з'являються керівні документи (FM 90-8, 1968), що безперечно сприяло розвитку теорії підготовки і ведення диверсійних дій.

Метою статті є аналіз розвитку диверсійної боротьби у ХХ сторіччі та перспективи її застосування в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. В кінці ХХ сторіччя з'явилася нова небезпека глобального масштабу – численні збройні конфлікти усередині та між державами, що виникають внаслідок політичних, релігійних або етнічних протиріч. У всіх без винятку конфліктах широко використовувалися диверсійні дії, але у ХХІ сторіччі вони набули новітнього змісту.

До світових воєн у ХХ сторіччі диверсійній боротьбі не відводилася належна увага. Для їх ведення виділялась невелика кількість сил, яким відводилася допоміжна роль. Успіх диверсій завжди був відносний, тому диверсійні сили намагалися досягати поставлених завдань не боєм, а іншими засобами. Під диверсіями малися на увазі другорядні дії, метою яких ставилося відволікти противника (ввести в оману), змусити його зняти частину військ з головного напрямку і тим самим полегшити становище основних сил (*Дробов, 1931: 81-82*). Диверсії мали діяти на противника психологічно, морально, відволікти його сили і спрямувати на напрямки, які далекі від напрямку дій своїх військ. Задачами диверсій по суті були: послаблення противника і деморалізація; порушення його планів і дезорганізація роботи органів управління, постачання та обслуговування армії, а звідси й руйнування, вибухи, підпали, вбивства (терор), дезінформація тощо. Проте, постійно удосконалювалися способи дій і засоби їх виконання (*Орехов, 1938: 25-27*).

Із зростанням масштабів воєн потужнішими ставали й диверсії. Нарощувалися їх спрямованість і способности здійснення. Із зародженням масових армій, розвитком озброєння і військової техніки, виникненням нових засобів розвідки, зв'язку, переміщення підрозділів диверсійні дії стали застосовуватися не лише в найближчому, а й у глибокому тилу країни противника, насамперед, на об'єктах, які забезпечують її обороноздатність. Диверсії, які починалися у найближчих тилах армій, еволюціонували і просунулися далі в глибокий тил країн, вони відірвалися від безпосереднього зв'язку з армією, а в організаційному плані

виділились в особливу законспіровану мережу. У зв'язку з цим для їх виконання стали необхідними спеціальні знання, вміння, навички та відповідні сили і засоби.

Підготовка країни до війни набула різнопланового характеру, а розлад окремої її ланки може порушити здійснення плану підготовки в цілому. Особливо небезпечно це в момент проведення мобілізації і зосередження військ, коли стає важливим, хто оволодіє ініціативою і першим завдає нищівного удару (*Орехов, 1938: 35*). Тому основними задачами під час підготовки стало відслідковування зосередження збройних сил противника і темпів підготовки до активних дій, послаблення противника діями, які офіційно не могли б бути приписані одній з ворогуючих сторін. Звідси прагнення до організації диверсій ще в мирний час в різних сферах діяльності країни, проникнення до державних і силових структур, щоб з оголошенням війни порушити їх роботу, дезорганізувати і привести до нездатності виконувати свої функції.

Диверсійна робота зазвичай впроваджувалася під виглядом комерційних стосунків і приватної ініціативи. Наприклад, у момент близької загрози Першої світової війни у Франції в 1911 році, під час так званої «агадирської кризи», зіпсувалися оболонки аеростатів у силу недоброякісного газу, німецьке підприємство відмовилося виконати замовлення французької фірми «Клеман Баярд» на радіатори для дирижаблів (своїх радіаторів у французів не було), виявився «несподівано» підірваним міст через Мезе в області Сен-Мигеля та відбулися інші «випадкові і непередбачені події» (*Орехов, 1938: 29*). Насправді це було початком диверсійної боротьби, що дало французькому уряду привід переглянути систему оборони своєї країни та активізувати підготовку до війни.

Виходячи з аналізу диверсій перед Першою світовою війною їх за своїм спрямуванням можна розподілити на: політичні – пропаганда, інтриги в середовищі громадських організацій і урядових структур; економічні – удар по критичним підприємствах, комунікаціях, фінансах та економічних зв'язках країни; військові – вибухи і підпали на складах, арсеналах, псування озброєння та ін.; терористичні – вбивство суспільно-політичних і військових діячів. Усі диверсії можна розподілити на активні (руйнування або знищення) і пасивні (саботаж, ухилення або

відмова від виконання тієї або іншої роботи, поширення чуток, тощо), а за часом проведення – на диверсії мирного часу і диверсії, що здійснюються безпосередньо в ході ведення війни (*Дробов, 1931: 84*). Останні розподіляються згідно з періодами війни залежно від характеру і задач, що виконуються: на диверсії періоду мобілізації та оперативного розгортання військ; диверсії під час ведення війни у залежності від видів і етапів проведення операцій.

У період мобілізації диверсійна діяльність спрямовувалася на її зрив, розлад мобілізаційних процесів, внесення паніки в роботу всіх установ, що пов'язані з мобілізацією. Диверсії в ході ведення війни перемістилися углиб ворогуючих країн: до економічних центрів, джерел постачання фронту матеріальних засобів, енергетичних ресурсів і сировинних баз, підприємств тощо. Їх метою стало: ізоляція фронту від тилу, руйнування зв'язку між ними, створення розладу в системі постачанні, виклик невдоволення населення, порушення його стійкості, що сприяло послабленню фронту.

Пасивні диверсії здійснювалися шляхом проведення саботажу, зриву або уповільнення виконання військових замовлень, що спостерігалося, зокрема, у Франції, Англії та Росії. Сюди ж треба віднести, наприклад, роботу зі збудження польського населення в привіслянських губерніях, організації і підтримки незаконних воєнізованих формувань (польських озброєних дружин) для активних дій зі знищення російських військових складів і транспортів.

Що стосується активних диверсій, то, наприклад, в Росії кількість підривів в 1916 – 1917 рр. значно збільшилася: на Охтинських заводах, в Казані, Донбасі, в Севастополі вибухнув лінкор «Імператриця Марія», готувалися підриви мостів на Дніпрі і Волзі, вибухнули ряд інтендантських складів і транспортів, залізничні станції і вузли зв'язку, спалахнули склади військових заводів (пожежі на Балтійському заводі, в Миколаєві та ін). (*Орехов, 1938: 31-32*).

Таким чином, Німеччина прагнучи до урівноваження сил на фронтах, намагалась охопити глибокі тили противників, для цього з метою збільшення масштабів і кількості диверсій організувала ряд спеціальних шкіл підготовки диверсантів. У порівнянні з іншими країнами, в ході Першої світової війни, вона найбільш

повно практикувала диверсійні дії усіх напрямів. Уміло застосовуючи різноманітні методи і способи їх організації та здійснення, німці досягли значних результатів, змусивши Антанту серйозно зважати на цю форму боротьби і навіть вчитися у них.

Аналіз диверсійної боротьби Першої світової війни свідчить про ріст диверсій економічного спрямування в глибокому тилу противника проти об'єктів, які найбільш послаблюють і виснажують економіку та деморалізують населення. Крім того, відмічається активізація роботи з організації різного роду рухів, що сприяли розладу роботи тилу, руйнували взаємозв'язок і функціонування усіх елементів держави. Інші напрями диверсійної діяльності лише супроводжували зазначені та мали епізодичний і допоміжний характер.

З точки зору методології диверсійної роботи, Перша світова війна виявила необхідність систематизації диверсійних дій, послідовного проведення зв'язку з оперативними задачами військ і конкретною обстановкою в районі ведення воєнних дій, обрання для ураження найбільш життєво важливих об'єктів країни противника, не розмінюючись на легкі, другорядні задачі.

У міжвоєнний період, перед Другою світовою війною та в ході її ведення широко застосовувався досвід минулих років, про що свідчать, наприклад, дії спеціально створеного Німеччиною полку «Бранденбург 800», а також тисяч диверсантів – випускників спеціальних шкіл «Абвера», більшість з яких були колаборантами (*Скорцені, 2001*). Школи випускали достатню кількість підготовлених фахівців, які приходили на зміну захопленим або загиблим (*Левекун, 2011*). Диверсанти діяли у глибокому тилу країн, наприклад, у Радянському Союзі навіть на Уралі, куди перемістилась оборонна промисловість із заходу країни (*Кашин, 2015*).

Не залишався осторонь від питань організації та здійснення диверсійної роботи і Радянський Союз. У НКВС були створені спеціальні органи і підрозділи, що втілювали свою агентуру, яка займалася підривною діяльністю в суміжних державах. Одним із ярих прикладів ведення диверсійної роботи є діяльність офіцера НКВС Кирила Орловського в 30-х роках в Польщі та Іспанії, яка описана у книзі С.С. Крапивина «Квартира дважды кавалера...» (*Крапивин, 1996*).

З початком війни з Німеччиною в СРСР для ведення диверсійної роботи в тилу противника під Москвою була сформована окрема мотострілецька бригада особливого призначення НКВС в складі двох полків (*Зевелев, 1990*). Формування її було пов'язано із необхідністю виконання спеціальних завдань (диверсійних дій і організації партизанських загонів) в тилу противника (*Астафьев, 1942*). Все бойове навчання особового складу бригади здійснювалося за особливою програмою, що передбачала навчання діям у глибокому тилу противника як в складі груп, так і поодиноких бійців. Але суттєвим недоліком її було те, що вона не враховувала досвід диверсійної роботи минулих війн.

Друга світова війна підтвердила визначені напрями удосконалення диверсійних дій та надала поштовх для подальшого розвитку способів їх ведення, удосконалення сил і засобів диверсійної боротьби. Крім того, особлива увага стала надаватися диверсіям, якими заподіюється морально-політична шкода особовому складу армії противника і населенню його країни (*Литвак, 2004: 3*).

У подальшому, протягом ХХ сторіччя, спрямованість і задачі диверсійної боротьби залишалися такими самими, але методи і способи її здійснення стали чіткішими, набули майстерно скомбінованих форм і більш завуальованого характеру. Значно посилилася масовість, масштаби і темп диверсій, стали переважати їх активні форми, стала прослідковуватися одночасність їх проведення на великих територіях згідно з єдиним планом, який тісно пов'язаний з оперативно - тактичною обстановкою на конкретному театрі дій.

Розглядаючи сучасну практику ведення диверсійної боротьби, треба визнати, що і в мирний час вона не припиняється: активні види – головним чином по лінії економіки і терору, пасивні – у політиці. Диверсії мирного часу є лише частиною загального диверсійного плану, що здійснюється в повному обсязі з початком війни. Повніше і найбільш системно вони здійснюються в так званій передвоєнний період, потім в період мобілізації і зосередження армії і, нарешті, в період ведення війни. Чим масштабніше триває підготовка до війни, тим ширше і енергійніше відбуваються диверсії, тим вони багатогранніше і майстерніше: від ледве помітного саботажу і трохи вловимої провокації

до вбивств, вибухів і підпалів, неначе не пов'язаних між собою (Белов, 1986).

У збройній боротьбі в сучасних умовах диверсійні дії, як і в минулому, займають питому вагу. Підтвердженням тому є агресія Російської Федерації проти України, те, що відбувалось в Криму і відбувається на Сході країни. Події, які сталися з початком агресії Російської Федерації, переконливо свідчать про ретельну підготовку та активне ведення диверсійних дій: це втілення до уряду і в керівництво силовими структурами «громадян з російськими паспортами», що сприяло порушенню роботи цих структур, наприклад, реформування військкоматів до рівня неможливості виконувати завдання згідно з призначенням або формуванням лише двох оперативних командувань у ЗСУ. Багаторічні інформаційно-психологічні операції, що проводилися Росією, сприяли поширенню колабораціонізму в Криму і на Сході України та призвели до масової зради, а дії агентів – пожеж на військових складах. Проникнення на територію України диверсійних груп подібних групам Безлера, Стрелкова та інших стало ще одним яскравим прикладом її ведення. Росія веде справжню війну (хай і неоголошену) і диверсійні дії є її складовою.

Найбільшою небезпекою в сучасних умовах виділяються такі форми диверсійної боротьби: провокація конфліктів; фінансування диверсійно-терористичної діяльності; використання вибухових пристроїв та зброї (в тому числі біологічної, хімічної, радіаційної); використання службових повноважень та інформації, що має державну таємницю; використання комерційних, політичних, суспільних і релігійних організацій; вербовка агентів і створення агентурних мереж; використання засобів масової інформації, в тому числі Інтернету, спеціальної літератури тощо. Розповсюдження Інтернету відкрило широкі можливості в сфері пропаганди та ідеологічної боротьби, тобто проведення інформаційно-психологічних операцій. Особливими диверсіями, що з'явилися на сучасному етапі, є кібердиверсії (диверсії стосовно комп'ютерних мереж). Але і в сучасних умовах головною метою здійснення диверсій, у тому числі їх нових форм і способів, залишається ураження того чи іншого елемента безпеки або обороноздатності держави противника.

Тому військові теоретики провідних країн світу продовжують поглиблене вивчення минулого досвіду ведення диверсійної боротьби і постійно досліджують можливі шляхи її удосконалення. Результати теоретичних досліджень впроваджуються у бойову практику спеціальних підрозділів. Так, наприклад, американськими військовими теоретиками ще у 1981 р. був розроблений і прийнятий статут сухопутних військ США FM 100-20 «Конфлікти низької інтенсивності». У 1986 р. прийнято статут FM 90-8 «Противопартизанські дії» (FM 90-8, 1986), в якому розглядаються протидиверсійні дії, у 1987 р. введена посада помічника міністра оборони по спеціальних операціях і конфліктам низької інтенсивності, а також створено командування спеціальними операціями. Під управлінням цього командування зведені частини спеціального призначення сухопутних військ, ВПС і ВМС загальною чисельністю близько 42,6 тис. чоловік.

Російська воєнна наука також реагує на зміни специфіки ведення бойових дій в сучасній війні в плані ведення диверсійних дій. Наслідки цього наша країна випробує вже восьмий рік. На жаль, вітчизняна воєнна наука в цьому напрямку працює недостатньо активно, а практичні кроки, наприклад, створення та розбудова Сил спеціальних операцій, попри те, що була передбачена спеціальна програма, проходять дуже нелегко.

Висновки. Виходячи з аналізу історії ведення диверсійної боротьби у ХХ сторіччі та оцінюючи світові тенденції її розвитку в сучасних умовах, диверсійні дії будуть і надалі відігравати значну роль в сенсі застосування їх у ході військових конфліктів. Судячи з характеру і темпу ведення диверсійної боротьби у наш час, кожна держава, що може піддатися агресії ззовні, повинна чекати посилення диверсій, особливо в загрозливий період. Тому до можливих диверсійних дій противника треба готуватись завчасно і боротися з ними не лише реагуванням на факти і «биттям по хвостах», а й випереджувальними заходами.

Протистояння диверсійним діям – складне завдання, рішення якого вимагає спеціальних знань, умов і засобів, воно є обов'язком для кожного органу управління, у тому числі і військового. Існує ряд відпрацьованих протягом багатьох років методів протидиверсійної боротьби, однак вони дають позитивний результат лише тоді, коли є чітке усвідомлення керівництвом

країни, армією та її правоохоронними органами необхідності проведення протидиверсійних заходів, присутня політична воля для прийняття необхідних рішень, а також наявні необхідні сили і засоби для їх виконання. Відсутність рішень, половинчата і неконкретна робота створюють сприятливе середовище для проведення диверсій і спонукають ворога до нарощування своєї активності.

З огляду на можливі варіанти розвитку подій на Сході України, враховуючи наявність у цьому регіоні країни значної кількості військовослужбовців армій РФ та так званих ЛНР/ДНР, а також інших незаконно створених озброєних формувань, ведення ними диверсійних способів збройної боротьби не тільки імовірно, але й передбачливе. Отже, Україна повинна бути готова до здійснення адекватної протидії. Останнє вимагає завчасного опрацювання питань теорії і практики організації і ведення диверсійної боротьби, обліку та вивчення усіх даних про відповідні дії противника, розробки спеціальних планів боротьби, а також наявності необхідних засобів і спеціально навчених сил, які б могли якісно їх виконувати.

Використані посилання

- Астафьев О. (1942) *В помощь партизану*. Москва, Воениздат, НКО СССР, 72 с.
- Бантисhev А. (2000) *Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України*. Київ, Національна академія Служби безпеки України, 136 с.
- Белов А., Шилкин А. (1986) *Диверсия без динамита*. Москва, Политиздат, 183 с.
- Гальчевський-Войноровський Я. (1942) *Проти червоних окупантів*. Краків, Ч.1, 162 с., Ч.2, 143 с.
- Дробов М. (1931) *Малая война. Партизанство и диверсии*. Москва, Госвоениздат, 144 с.
- Зайончковский А. (1938) *Первая мировая война*. Т.1,2, Москва, Госвоениздат, 614 с.
- Зевелев А., Казицкий И., Курлат Ф. (1991) *Ненависть, спрессованная в тол.* Москва, Мысль, 176 с.
- Кашин В. (2015) *Урал под прицелом. Операция «Ульм»*. Нижний Тагил, Диал. 296 с.
- Крапивин С. (1996) *Квартира дважды кавалера: истории и буйные фантазии*. Минск, Эридан, 319 с.
- Леверкюн П. (2011) *Германская военная разведка. Шпионаж, диверсии, контррозведка. 1935-1944*, Москва, Центрполиграф, 223 с.
- Литвак О. (2004) *Держава і злочинність*. Київ, Атіка, 302 с.

- Орехов А. (1938) *Малая война. Организация и тактика боевых действий малых подразделений*. Москва, Госвоениздат, 348 с.
- Counter guerrilla Operations (U.S. Army Field Manual, FM 90-8) (1986)
- Скорцени О. (2001) *Диверсия - мое ремесло*. Смоленск, Русич, 496 с.
- Бантисhev В., Журавльов В., Калюжний Р., Колосков В., Мельник А., Муженко П., Романюк Б., Усенко О. (2003) *Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби*. Київ, Національна академія внутрішніх справ України, 452 с.

References

- Astafiev O. (1942) *To help the partisan*. Moscow, Military Publishing House, NKO USSR, 72 p.
- Bantyshev A. (2000) *Criminal liability for crimes against the foundations of national security of Ukraine*. Kyiv, National Academy of Security Service of Ukraine, 136 p.
- Belov A., Shilkin A. (1986) *Diversion without dynamite*. Moscow, Politizdat, 183 p.
- Galchevsky-Voinorovsky J. (1942) *Against the Red Occupiers*. Krakow, Part 1, 162 p., Part 2, 143 p.
- Drobov M. (1931) *Small War. Partisanship and sabotage*. Moscow, State military publishing house, 144 p.
- Zayonchkovsky A. (1938) *The First World War*. Vol. 1.2, Moscow, State military publishing house, 614 p.
- Zevelev A., Kazitsky I., Kurlat F. (1991) *Hatred, pressed into the TNT*. Moscow, Idea, 176 p.
- Kashin V. (2015) *Ural at gunpoint. Operation «Ulm»*. Nizhny Tagil, Dial. 296 p.
- Krapivin S. (1996) *An apartment of twice awarded chevalier: stories and wild fantasies*. Minsk, Eridan, 319 p.
- Leverkuhn P. (2011) *German military intelligence. Espionage, sabotage, counterintelligence. 1935-1944*. Moscow, Tsentrpoligraf, 223 p.
- Litvak O. (2004) *State and status*. Kyiv, Atika, 302 p.
- Orekhov A. (1938) *Small war. Organization and tactics of combat operations of small units*. Moscow, Gosvoenizdat, 348 p.
- Counter guerrilla Operations (U.S. Army Field Manual, FM 90-8)* (1986)
- Skorzeny O. (2001) *Sabotage is my trade*. Smolensk, Rusich, 496 s.
- Bantyshev V., Zhuravlyov V., Kalyuzhny R., Koloskov V., Melnyk A., Muzhenko P., Romanyuk B., Usenko O. (2003) *Terrorism: current state and international experience of struggle*. Kyiv, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, 452 p.

Bokachov S., Mokoyivets V., Fedorov O.

DEVELOPMENT OF SUBVERSIVE STRUGGLE IN THE XX CENTURY AND ITS APPLICATION IN MODERN CONDITION

The authors make an attempt to analyze the formation of the subversive struggle during the world wars, as well as to compare them with modern conditions - the subversive activities of the Russian Federation in the preparation and during the aggression against Ukraine. The huge danger of the enemy subversive activities is due to the fact that even a single act of sabotage can cause serious damage to the

economy, disrupt the rhythm of a particular sector of the economy, slow down the pace of development, cause moral damage. Military science must constantly study and operatively react on the changes of features of conduct of battle actions in modern and in future war, all-round to analyse changes, that take place in the conditions of conduct of the armed fight and factors that influence on them, take into account perspective progress of military science trends. Coming from the evaluation of world progress of looks trends to the methods of prosecution of war, it is possible simply to assert that diversionary actions will in future play a considerable role the conduct of the armed fight all counteractive parties. Marked, that counteraction to these actions requires the done early working of questions of organization and conduct of diversionary fight, account and studies of all data, that touch the actions of opponent, corresponding planning, literate determination of tasks and rational distribution them between forces and facilities that is attracted. No less important is a question of presence in the sector of defensive and safety of the state of the necessary soldiery forming, manned by the taught personnel and provided with the necessary standards of armament, military and special technique, what would provide quality implementation of certain for them the special and specific tasks.

Keywords: subversive struggle, subversive actions, directions and forms of subversive struggle, diversions.

ПРОТЕЗУВАННЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ З АМПУТОВАНИМИ КІНЦІВКАМИ

Протезування – це спеціальний вид лікувальної та соціально-психологічної допомоги ампутантам, який спрямований на часткову або навіть повну компенсацію форм і функцій видалених кінцівок, які постраждали в результаті поранень і травм. Оскільки протезування тісно пов'язане не тільки з травматологією, ортопедією, реконструктивною хірургією, а й з необхідністю ліквідації наслідків бойової психотравми, зняття депресивних станів, попередження ПТСР тощо, повноцінна реабілітація, абілітація потерпілого та його адаптація в соціумі вимагає комплексного підходу і залучення в цей процес військових психологів, соціологів і культурологів.

Ключові слова: ПТСР (посттравматичний стресовий розлад), бойова психічна травма, військові ампутанти, протезування, культурологічне забезпечення реабілітації.

Постановка проблеми та її актуальність. Практика протезування комбатантів, що постраждали в результаті бойових дій на Сході України показала, що сучасні протези – замітники видалених кінцівок, не тільки дозволяють повернути в суспільство в якості повноцінних його членів до 70% ампутантів, але й, у цілому ряді випадків, добитися особами з інвалідністю високих спортивних досягнень і успіхів в професії та бізнесі (Тохмачі А., 2017; Гузенкова Д., 2018; Бондарев В., 2019; Копанєва К., 2016; Омельянчук О., 2017). В той же час, в умовах появи в українському суспільстві близько 5 тис. учасників АТО/ООС з інвалідністю (В Україні нарахували понад мільйон учасників бойових дій, 2018) і значного числа військовослужбовців-ампутантів виникла необхідність в нових поглядах на компенсаційні функції, які можуть бути надані постраждалим військовими психологами, соціологами і культурологами. Серед них – соціально-психологічний і культуролого-педагогічний супроводи реабілітаційного процесу, використання специфічних форм та методів роботи в

Юрова Тетяна Миколаївна, кандидат мистецтвознавства, викладач кафедри морально-психологічного забезпечення, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Юрова Т. М., 2021

морально-психологічній підтримці ампутантів, ліквідації наслідків БПТ і ПТСР, активне надання допомоги в адаптації ветеранів з інвалідністю в соціумі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблеми фізичної і психологічної реабілітації ветеранів з ампутованими кінцівками досліджували І. Гайда, С. Болтівець, Ю. Бриндіков, Т. Цюпак, Ю. Цюпак, В. Драченко, О. Микитів, Ю. Кравчук, О. Пінчук, Л. Радецька, С. Коноваленко, О. Волянський, А. Кіх, І. Хоменко тощо. Вчені-лікарі та психологи Військово-медичного клінічного лікувально-реабілітаційного центру (м. Ірпінь) та Національного медичного університету імені О. Богомольця (м. Київ) розробили алгоритм лікувального та соціально-психологічного ведення пацієнтів з ампутацією кінцівок, запропонували комплексну реабілітацію ампутантів з диференційованим індивідуальним підходом та застосуванням сучасних технологій (Беспаленко А., Щеглюк О., Кіх А., Бур'янов О., Волянський О., Корченко В., Михайловська М., 2020). О. Волянський, А. Кіх, І. Хоменко розробляли методику реабілітації військовослужбовців після ампутації кінцівок (Волянський О., Кіх А., Хоменко І., 2016). О. Микитів досліджував реабілітацію військовослужбовців після ампутації нижньої кінцівки на етапі підготовки до протезування (Микитів О., 2009). Актуальні для культурологів і «Методичні рекомендації щодо організації реабілітації військовослужбовців з ампутованими кінцівками» (Верба А., Казмірчук А., Хоменко І., Галушка А., Кіх А., Волянський О., Беспаленко А., Корченко В., 2017), розроблені Військово-медичним департаментом МО України, оскільки пропонують комплексний міждисциплінарний план підготовки пацієнтів до ампутації, реабілітації після операції і адаптації після протезування. Разом з тим, спостерігається певний дефіцит досліджень щодо створення комплексної системи реабілітації ампутантів і участі культурологів у процесі протезування.

Методика дослідження. Серед методів дослідження – моніторинг, метод взаємодії і розвитку, порівняльний метод, які вимагають, щоб усі явища, що досліджуються, вивчалися в динаміці і з урахуванням різноманіття зв'язків.

Метою і завданнями дослідження є вивчення і узагальнення досвіду культуролого-педагогічної роботи щодо психологічного

забезпечення підготовки постраждалих комбатантів до ампутації кінцівок, протезування, реабілітації та їх подальшої адаптації в соціумі.

Виклад основного матеріалу. До загальних універсальних компенсаційних функцій культурологічного супроводу військово-службовця до та після ампутації відносяться: інформаційно-комунікативна, реабілітаційна, формуюча, адаптивна. Досвід соціально-психологічного та культуролого-педагогічного забезпечення підготовки постраждалих до ампутації та подальшого протезування показав, що перед ампутацією пацієнтові слід надавати певні процедурні освітні заходи щодо подолання тривоги, страху, психологічно-більових страждань, оптимізації його постопераційного відновлення, про шкоду вживання алкоголю та тютюну.

Головним завданням в цей період є виявлення ресурсів, визначення форм та методів психологічної та соціально-культурологічної підтримки постраждалого, забезпечення високої якості його життя.

Культуролого-педагогічне забезпечення реабілітації – це блок культурно-терапевтичних та педагогічних просвітницьких напрямів і методик, які мають лікувальні функції. До них відносяться:

- навчальні форми і методи, які допомагають пацієнтам в реабілітації та інтегруванні в соціум як повноправних членів суспільства;

- інформативно-мотиваційні методики, які здійснюються через розкриття позитивних перспектив реабілітації та абілітації, як на індивідуальному, так і на груповому рівнях;

- культурологічна та соціально-педагогічна робота щодо залучення постраждалих в оздоровчо-фізкультурну діяльність з метою мобілізації резервних можливостей ампутантів і стимуляції їх адаптивних процесів;

- арт-терапевтичні вправи, як допоміжні методи лікувально-реабілітаційної терапії, спрямовані на розвиток рухової активності, просторової орієнтації, подолання гіподинамії, агресії та інших негативних психологічних проявів почуттів і емоцій, формування естетичного середовища;

- кваліфікована і змістовна організація дозвілля і релаксу, як найважливіших складових у забезпеченні високої якості життя.

Післяопераційне навчання ампутантів включає в себе:

- інформування про порядок, послідовність та зміст постопераційного догляду, методи лікування і реабілітації;
- знайомство з членами реабілітаційної команди, з якими доведеться надалі взаємодіяти;
- рекомендації щодо прискорення реабілітації, поліпшення здоров'я та формування навичок в нових умовах;
- демонстрація правильного використання медичного обладнання та ТЗР (технічних засобів реабілітації);
- ознайомлення з варіантами протезів, допомога в їх виборі, інформування про правила догляду та використання, симптоматику інфекцій;
- консультування з питань харчування та модифікованих дієт, інформування про потенційну взаємодію ліків та продуктів харчування;
- попередження про шкоду тютюну та алкоголю;
- доведення методик контролю за болем, набряками, попередження гіпертонії та некрозів, дотримання гігієни шкіри, профілактики контрактури та тромбозу глибоких вен.

З 1 червня 2021 набрав чинності оновлений «Порядок забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації осіб з інвалідністю» (*Дії підприємства щодо забезпечення окремих категорій населення ТЗР, 2021*), який встановлює не тільки безкоштовне державне забезпечення протезами учасників бойових дій, а й грошову компенсацію за виготовлення протезів своїми силами і засобами в індивідуальному порядку в певних межах (*Наказ Міністерства соціальної політики України від 06.08.2019 № 1208*). І таке рішення проблеми протезування цілком обґрунтоване, оскільки вартість сучасних протезів досить висока. Наприклад, колінні модулі типу «C-Leg» та «Genium» коштують від 30.000 \$ до 90.000 \$ США (*C-Leg в Україні, 2021*). Учасник АТО Олександр Гудзь у 2016 р. став першим українським комбатантом, якому повністю за державні кошти в індивідуальному порядку японська фірма «Nabtesco» спроектувала, виготовила і встановила протез ноги з мікропроцесором колінного суглоба NI-C313 (*Шуткевич, 2016*). І на сьогоднішній день протезування здійснюється в індивідуальному порядку, у творчій

співпраці медиків, інженерів, дизайнерів, причому нерідко доводиться виготовляти кілька моделей для одного пацієнта, а на тренування і реабілітацію йдуть тижні і місяці. Оскільки таке протезування вкрай затратне, українські розробники протезів з самого початку бойових дій на Сході України прагнули вирішити проблему протезування учасників АТО/ООС безпосередньо на Батьківщині. Наприклад, фахівці ТОВ «Парашара Індастріз» створили зразки, які не поступаються виробам зарубіжних виробників, але значно дешевше їх (*Український ривок у сфері протезування: в Одесі представили колінні вузли вітчизняного виробництва, 2017*).

У всьому світі вчені намагаються вдосконалити протези і забезпечити якість життя ампутантів. Так, фахівці з Піттсбурзького університету (штат Пенсільванія, США) створили протез, який дозволяє людині з ампутованою рукою відчутти дотик пальців і імітує чутливість. Як повідомила газета «The Washington Post», американські винахідники вживили в мозок 30-річного Нейтана Коупленда крихітні електроди, здатні приймати сигнали з протеза (*Йорик, 2016*). Професор Массачусетського технологічного інституту Х'ю Герр, якого журнал «Time» назвав «лідером біонічної епохи», здійснює перспективні дослідження в області біомехотроніки – технології, яка об'єднує фізіологію людини з електромеханікою. Результати його розробок підтверджені тим, що вчений, сам будучи ампутантом з двома ножними протезами, не тільки веде активний спосіб життя, а й займається альпінізмом і скелелазінням. 2015 року «Агентство перспективних дослідницьких проектів в області оборони» США (DARPA) провело випробувальний політ літака на біонічному авіаствимуляторі F-35, яким за допомогою механічних рук управляла паралізована жінка. Є багато прикладів, коли винахідники-самородки конструюють багатофункціональні біонічні протези з унікальним дизайном. До числа таких належать: створення 19-річним Девідом Агіларом біонічної руки з деталей конструктора Lego; протези ноги, спроектовані співачкою Вікторією Модеста, яка зуміла перетворити інвалідність на перевагу; дизайнерська знахідка супермоделі-ампутанткі Лорен Вассер – «дівчини з золотими ногами», яка прославилася завдяки своїми «luxury-протезами»; біонічний протез руки, вдосконалений барабанщиком

Джейсоном Барнсом до такої міри, що він став грати на ударних інструментах швидше за звичайних музикантів (Зуйкова, 2021). Українська компанія «Ортотех-сервіс ГмбХ» ще у 2015 р. приступила до виготовлення для учасників АТО / ООС біонічних протезів верхніх кінцівок 2-го покоління. Дана біонічна рука за функціональністю на кілька порядків вище за ті, що виготовлялися в Україні раніше. Вона має 14 видів захватів і забезпечує виконання маніпуляцій, таких, як шнурування взуття, користування дверним ключем, робота з комп'ютерною мишею, утримання крихких речей тощо, що вимагають високої точності рухів (Стеценко, 2015). Усі подібні вироби відрізняє сучасний дизайн, який теж сприяє успішній реабілітації ампутантів.

Оскільки протезування лише частково допомагає у психологічній реабілітації постраждалих комбатантів, сучасні митці знаходять нові культурологічні резерви щодо поліпшення результатів реабілітаційного процесу. Українські фахівці, взявши за основу творчі здобутки дизайнерів-протезистів Канади Макколі Уаннера і Райана Паліброда зі студії «Alleles Design», почали перетворювати протези нижніх кінцівок на інноваційний і модний аксесуар, прикрашаючи їх авторськими візерунками та яскравими мотивами, які нагадують сучасні, красиві і стильні татування. Ця оригінальна концепція покликана допомогти людям з інвалідністю не лише прийняти своє проблемне становище, але і знаходити в цьому певні позитивні моменти.

Україні варто також перейняти світову тенденцію інклюзивності та позитивного сприйняття людей з тими чи іншими особливостями і навіть фізичними вадами («body-positivity») з досвіду, наприклад, американської компанії Mattel і японської Smart doll, які сьогодні здійснюють для дітей випуск ляльок з ампутованими кінцівками. Таким чином, починаючи з дитинства у населення відбувається формування оцінного психолого-гуманітарного сприйняття того, що бути особливим – це нормально, і що в цьому є навіть свої певні переваги. Прототипами деяких випусків нерідко стають реальні особистості, як, наприклад, для ляльки Барбі з лінійки «Fashionistas 2019» такою людиною стала Паола Антоніні – бразильська модель, яка втратила ногу в результаті автокатастрофи (*Modelo Paola Antonini comemora*

lançamento de Barbie com deficiência física, 2019). Соціально-психологічні дослідження показали, що саме естетична і культурно-педагогічна складова формування сприйняття соціумом ампутантів не як неповноцінних осіб, а як людей з певними особливостями, є найбільш прийнятною і ефективною в справі їх реабілітації та подальшої адаптації в суспільстві.

Висновки: Культурологічно-педагогічне забезпечення психологічної реабілітації постраждалих комбатантів до і після ампутації досягається участю військових культурологів в складі реабілітаційної команди в морально-психологічній підтримці ампутантів, навчально-просвітницькій роботі, в залученні до цього процесу членів сімей пацієнтів, їх бойових друзів, представників культурно-мистецької громадськості, релігійних конфесій, а також забезпеченням належного рівня якості життя ветеранів.

Культурологічно-педагогічний супровід реабілітаційного процесу специфічними формами і методами, використання в цьому питанні зарубіжного досвіду сприяє не тільки формуванню мотивації до якнайшвидшої адаптації в соціумі, а й результативності в рішенні життєвих проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Використані посилання

Тохмачі А. (2017) *«Медалі – медалями, а людей треба берегти»*, – уповноважений із питань реабілітації військових про *«Гри нескорених»* URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrainski-viiskovi-na-ihrah-neskorenih> [Дата зверн.: 16.08.2021 р.].

Гузенкова Д. (2018) *«Ти крутий!» – сказав онук Пандраку* URL: <https://tivnepost.rv.ua/news/ti-krutiy-skazav-onuk-pandraku> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Бондарев В. (2019) *З ампутованою ногою він рік прослужив на Сході, сьогодні Батківщину захищає його син.* URL: <https://suspilne.media/3432-z-amputovanou-nogou-vin-rik-prosluziv-na-shodi-sogodni-batkivsinu-zasisae-jogo-sin/> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Омельяничук О. (2017) *«Протез боронити державу не завважає»: волонтер розповіла три історії бійців АТО, які після ампутації повернулися на передову* [online] URL: <http://patrioty.org.ua/blogs/protez-boronyty-derzhavu-ne-zavzhaie-volonter-rozpozivila-try-istorii-biitsiv-ato-iaki-pislia-amputatsii-povernulysia-na-pередovu-188475.html> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Копанєва К. (2016) *Герой АТО, чернівецьчанин Сергій Козак із приштою ногою повернувся на фронт* URL: <https://bukinfo.com.ua/show/news?lid=70886> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

В Україні нарахували понад мільйон учасників бойових дій (2018) URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2460726-v-ukraini-narahuvai-ponad-miljon-ucasnikiv-bojovih-dij.html> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Беспаленко А., Щеглюк О., Кіх А., Бур'янов О., Волянський О., Корченко В., Михайловська М. (2020) Алгоритм реабілітації військовослужбовців з ампутацією кінцівок на основі мультипрофесійного та індивідуального підходу, *Український журнал військової медицини*, №1, С. 64 – 72.

Микитів О. (2009). Роль фізичної реабілітації у вирішенні проблем осіб після ампутації нижньої кінцівки на етапі підготовки до протезування, *Молода спортивна наука України*, Львів, Львівський державний університет фізичної культури, Т. 3. С. 111–115.

Волянський О., Кіх А., Хоменко І. (2016) Організація реабілітації військовослужбовців з ампутаціями кінцівок, *Проблеми військової охорони здоров'я*, Вип. 46, С. 28–34.

Верба А., Казмірчук А., Хоменко І., Галушка А., Кіх А., Волянський О., Беспаленко А., Корченко В. (2017). *Методичні рекомендації щодо організації реабілітації військовослужбовців з ампутуваними кінцівками*. Київ, 60 с.

Заболотна Р. (2015) *Владика Василь (Тучапєць) відвідав поранених у Харківському військовому госпіталі* URL: http://news.ugcc.ua/news/vladika_vasil_tuchapets_vidvidav_poranenih_u_harkivskomu_viyskovomu_gospitali_74953.html [Дата звернення 16.08.2021 р.].

ФФУ привітала військовослужбовців з днем збройних сил України (2018) URL: <https://football.ua/ukraine/378623-ffu-privitala-viyskovosluzhbovciv-z-dnem-zbrojnih-sil-ukrajini.html> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Міжнародний день відмови від куріння (2019) URL: <https://vbag.pmsd.org.ua/povnyu-zakladu/mizhnarodnyj-den-vidmovy-vid-kurinnia/> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Савченко О. *Олег Сухарєв, боєць батальйону «Аїдар»* (2014) URL: <https://focus.ua/ukraine/314168> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Маловідомі факти про протези ніг (2014) URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/08/140812_ru_s_prosthetic_legs_facts [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Дії підприємства щодо забезпечення окремих категорій населення ТЗР (2021) URL: <https://www.ispf.gov.ua/diyalnist/zabezpechennya-tehnichnimi-zasobami-reabilitaciyi/diyi-pidpriyemstva-shchodo-zabezpechennya-okremih-kategorij-naselennya-tzr> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Наказ Міністерства соціальної політики України «Про організацію забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації» від 06.08.2019 № 1208 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1003-19#Text> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Шуткевич О. (2016) *Молодому вінничанину, який втратив ногу в АТО, розробили унікальний протез* URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/271016-molodomu-vinnychanynu-yakuu-vtratyv-nogu-v-ato-rozroblyu-unikalnyu-protez> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Український ривок у сфері протезування: в Одесі представили колінні вузли вітчизняного виробництва (2017) URL: <https://infoprostorodessa.wordpress.com/2017/02/07/український-рывок-в-сфере-протезирова/> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

C-Leg в Україні (2021) URL: http://www.dopomoga.biz.ua/cat_11.htm [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Йорик А. (2016) *Вчені розробили протези, які відчувують* URL: <https://yorick.kz/-uchyonye-gazrabotali-chuvstvitelnye-protezy/> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Зуйкова А. (2021) *Біонічні протези: на що вони здатні, і коли ми станемо кіборгами?* URL: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/5e91e02b9a79474e8cb6d892> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Стеценко О. (2015) *В Україні вироблятимуть біонічні протези рук для учасників АТО* URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/08/7/7077021/> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Parizhanka A. (2017) *Фірма, яка змогла перетворити протези ніг в модний аксесуар*. URL: <https://fishki.net/2315663-firma-kotoraja-smogla-prevratity-protezy-nog-v-modnyj-aksesuar.html> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

Modelo Paola Antonini comemora lançamento de Barbie com deficiência física (2019) URL: <https://caras.uol.com.br/atualidades/modelo-paola-antonini-comemora-lancamento-de-barbie-com-deficiencia.phtml> [Дата звернення: 16.08.2021 р.].

References

Tokhmachi A. (2017) «*Medals – medals, and people must be protected*», – the Commissioner for Rehabilitation of the military about the «*Games of the Unconquered*» URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrainski-viiskovi-na-ihrah-neskorenih> [Date of application 16.08.2021].

Guzenkova D. (2018) «*You're cool!*» – said Pandrak's grandson [online] URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/ti-krutiy-skazav-onuk-pandraku> [Date of application 16.08.2021].

Bondarev V. (2019) *With an amputated leg, he served a year in the east, today the homeland, defended by his son* [online] URL: <https://suspilne.media/3432-z-amputovanou-nogou-vin-rik-prosluziv-na-shodi-sogodni-batkivsinu-zasisae-jogo-sin/> [Date of application 16.08.2021].

Omelyanchuk O. (2017) «*Prosthesis does not prevent defending the state*»: Volunteer told three stories of anti-terrorist operation fighters who returned to the front line after amputation [online] URL: <http://patriot.org.ua/blogs/protez-boronyty-derzhavu-ne-zavazhaie-volonter-rozpovila-try-istorii-biitsiv-ato-iaki-pislia-amputatsii-povernulysia-na-peredovu-188475.html> [Date of application 16.08.2021].

Kopaneva K. (2016) *The hero of the anti-terrorist operation, Serhiy Kozak from Chernivtsi, returned to the front with his leg sewn on* URL: <https://bukinfo.com.ua/show/news?lid=70886> [Date of application 16.08.2021].

There are more than a million participants in hostilities in Ukraine (2018) URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2460726-v-ukraini-narahuvali-ponad-miljon-ucasnikiv-bojovih-dij.html> [Date of application 16.08.2021].

Bespalenko A., Shcheglyuk O., Kikh A., Buryanov O., Volyansky O., Korchenok V., Mikhailovska M. (2020) Algorithm for rehabilitation of servicemen with limb amputation based on multiprofessional and individual approach, *Ukrainian Journal of Military Medicine*, №1, p. 64–72.

Myktyv O. (2009) The role of physical rehabilitation in solving problems of persons after amputation of the lower extremity at the stage of preparation for prosthetics,

Young Sports Science of Ukraine, Lviv, Lviv State University of Physical Culture, Vol. 3. p. 111–115.

Volyansky O., Kikh A., Khomenko I. (2016) Organization of rehabilitation of servicemen with limb amputations, *Problems of military health care*, Vol. 46, p. 28–34.

Verba A., Kazmirchuk A., Khomenko I., Galushka A., Kikh A., Volyansky O., Bespalenko A., Korchenok V. (2017) *Methodical recommendations on the organization of rehabilitation of servicemen with amputated limbs*. Kyiv, 60 p.

Zabolotna R. (2015) *Bishop Vasyl (Tuchapets) visited the wounded in the Kharkiv military hospital* URL: http://news.ugcc.ua/news/vladika_vasil_tuchapets_vidvidav_poranenih_u_harkivskomu_viyskovomu_gospitali_74953.html [Date of application 16.08.2021].

UFA congratulated servicemen on the Day of the Armed Forces of Ukraine (2018) URL: <https://football.ua/ukraine/378623-ffu-privitala-vijjskovosluzhbovciv-z-dnem-zbrojnikh-sil-ukrajini.html> [Date of application 16.08.2021].

International Day of Smoking Cessation (2019) URL: <https://vbag.pmsd.org.ua/novyny-zakladu/mizhnarodnyj-den-vidmovy-vid-kurinnia/> [Date of application 16.08.2021].

Savchenko O. *Oleg Sukharev, fighter of the Aidar Battalion* (2014) URL: <https://focus.ua/ukraine/314168> [Date of application 16.08.2021].

Little-known facts about leg prostheses (2014) URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/08/140812_ru_s_prosthetic_legs_facts [Date of application 16.08.2021].

Actions of the enterprise to provide certain categories of the population TZR (2021) URL: <https://www.ispf.gov.ua/diyalnist/zabezpechennya-tehnichnimi-zasobami-reabilitaciyi/diyi-pidpriyemstva-shchodo-zabezpechennya-okremih-kategorij-naselennya-tzr> [Date of application 16.08.2021].

Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine «On the organization of providing certain categories of the population with technical and other means of rehabilitation» from 06.08.2019 № 1208 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1003-19#Text> [Date of application 16.08.2021].

Shutkevich O. (2016) *A young Vinnytsia resident who lost his leg in the anti-terrorist operation developed a unique prosthesis* URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/271016-molodomu-vinnychanyu-yakyy-vtratyv-nogu-v-ato-rozroblyy-unikalnyy-protez> [Date of application 16.08.2021].

Ukrainian breakthrough in the field of prosthetics: knee joints of domestic production were presented in Odessa (2017) URL: <https://infoprostorodessa.wordpress.com/2017/02/07/український-ривок-в-сфері-протезування/> [Date of application 16.08.2021].

C-Leg in Ukraine (2021) URL: http://www.dopomoga.biz.ua/cat_11.htm [Date of application 16.08.2021].

Yorik A. (2016) *Scientists have developed prostheses that feel* URL: <https://yorick.kz/uchyonye-razrabotali-chuvstvitelnye-protezy/> [Date of application 16.08.2021].

Zuikova, A. *Bionic prostheses: what are they capable of, and when will we become cyborgs?* (2021) URL: <https://trends.rbc.ru/trends/industry/5e91e02b9a79474e8cb6d892> [Date of application 16.08.2021].

Stetsenko O. (2015) *Bionic hand prostheses for ATO participants will be produced in Ukraine* URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/08/7/-7077021/> [Date of application 16.08.2021].

Model Paola Antonini celebrates the launch of Barbie with physical disability (2019) URL: <https://caras.uol.com.br/atualidades/modelo-paola-antonini-comemora-lancamento-de-barbie-com-deficiencia.phtml> [Date of application 16.08.2021].

Yurova T.

PROSTHETICS FOR COMBAT PARTICIPANTS WITH AMPUTED LIMBS

The result of the hybrid war in Donbass was the appearance in Ukraine of a large number of amputees. Prosthetics, as a special type of medical and socio-psychological assistance to victims, is associated not only with traumatology, orthopedics, reconstructive surgery, but also with the need to eliminate the consequences of combat mental trauma, relieve depressive conditions, and prevent PTSD. Full rehabilitation, habilitation of victims and their adaptation in society require an integrated approach and the involvement of military psychologists, sociologists and cultural scientists in this process.

Culturological and pedagogical support of rehabilitation is a block of cultural, therapeutic and pedagogical educational directions and techniques that have therapeutic functions. These include:

- educational forms and methods that help patients in rehabilitation and integration into society as full members of society;
- informative and motivational techniques, which are carried out through the disclosure of positive prospects for rehabilitation and habilitation, both at the individual and at the group level;
- culturological and socio-pedagogical work to involve victims in the health-improving, physical and sports field of activity in order to mobilize the reserve capabilities of amputees and stimulate their adaptive processes;
- art therapy exercises as auxiliary methods of therapeutic and rehabilitation therapy aimed at developing motor activity, spatial orientation, overcoming lack of movement, aggression and other negative psychological manifestations of feelings and emotions, forming an aesthetic environment;
- qualified and meaningful organization of leisure and relaxation, as the most important components in ensuring a high quality of life.

Since prosthetics only partially helps in the psychological rehabilitation of persons with disabilities, modern designers are turning prostheses into an innovative and fashionable accessory. This concept is designed to help amputees find a positive in their position. Cultural and pedagogical support of the rehabilitation process contributes to the formation of motivation for successful adaptation in society, helps in solving the life problems of disabled people.

Keywords: PTSD (post-traumatic stress disorder), combat mental trauma, military amputees, prosthetics, prostheses, cultural rehabilitation, adaptation.

УДК 001-051(477)«18/19»

ХАРУК А.І.

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.36.2021.296-301>

ПЕТРО ФРАНКО: ЖИТТЄПИС НА ТЛІ ЕПОХИ

Тихолоз Н. (2021). Петро Франко: Формула долі (Життєпис на тлі доби). Львів: Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, 288 с.

На долю українців, які жили наприкінці XIX – на початку XX століть, випало чимало випробувань. Вони були свідками та учасниками світових воєн, падінь імперій, національно-визвольних змагань, а життя багатьох з них здатне вразити уяву будь-якого кіносценариста. Усьому сказаному цілком відповідає життя Петра Франка. Народившись у непересічній родині за «бабці Австрії», він став одним з засновників українського пластового руху, загартувався у горнилі Великої війни, заклав фундамент летунства Галицької Армії. Сповненими подіями були й наступні два десятиліття його життя – аж до трагічного кінця в буремному 1941 році. Тож можна лише вітати той факт, що життєвий шлях Петра Франка, нарешті, дочекався свого дослідника.

Авторка рецензованої монографії Наталя Тихолоз віддавна цілеспрямовано працює над вивченням біографій дітей Івана Франка. З-під її пера вже вийшли розвідки про Андрія Франка (*Тихолоз, 2010*), Анну (*Тихолоз, 2011*), Тараса (*Тихолоз, 2015*). Результатом же дослідження життєвого шляху Петра Франка стала досить об'ємна, багатоліюстрована й ошатно видана монографія.

Мушу відзначити, що особа Петра Франка для мене зовсім не є невідомою з огляду на коло моїх наукових інтересів. Постать засновника і першого командира летунського відділу Галицької Армії віддавна цікавила мене, але інтерес цей обмежувався,

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А.І., 2021

фактично, лише періодом в якихось півроку (з листопада 1918-го до квітня 1919 р.). Тож зізнаюсь: виходу дослідження Наталі Тихолоз я чекав з нетерпінням. І треба сказати – книга виправдала мої найкращі очікування.

Тож якою є рецензована монографія? З огляду на поліграфічні характеристики – 288 сторінок якісного паперу (який забезпечив гарну якість ілюстрацій), зручного формату й у твердій обкладинці. Особливо відзначимо наявність QR-кодів, які дозволяють відтворити кілька відеофрагментів – додаткових ілюстрацій. Книгу приємно взяти до рук, і це гарне враження лише посилюється, коли починаєш її читати. Авторка поставила перед собою амбітне завдання – показати «іншого Франка», вийти за шаблон «сина Каменяра». І з цим завданням вона цілком упоралась. Перед нами постає Петро Франко як гідний син свого батька, але і як самодостатня багатогранна особистість.

У структурному плані монографія побудована не зовсім звично. Досліджуючи п'єсу життя, авторка подає її як «драму на сім дій і дві інтермедії, з прологом, ексодем та епілогом» (С. 3). Кожна дія – це розділ, присвячений певному етапу життя Петра Франка, інтермедії ж присвячені його літературній творчості. Дія I висвітлює дитинство і юність. Спираючись на численні мемуарні джерела, епістолярну спадщину та інші документи, Наталя Тихолоз детально відтворює умови, у яких виховувався й навчався Петро, показує його участь у спортивному житті. Особливе увагу приділено ролі Франка як одного з організаторів «Пласту».

Для військових істориків, безперечно, найцікавішою буде дія II «Крізь вир війни на землі і в повітрі (1914 – 1919 рр.)». Цей розділ присвячений участі Петра Франка в Першій світовій та польсько-українській війнах. Як і багато інших представників молодішої генерації української галицької інтелігенції, Петро добровольцем вступає до лав Легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Участь його у формуванні й вишколі Легіону, фронтова служба – усе це знайшло гідне відображення на сторінках книги (С. 54 – 64). Не оминула увагою дослідниця й похід Легіону УСС (у складі австро-угорського війська) на Наддніпрянщину, який розпочався в квітні 1918 р. (С. 65 – 69).

Усууси перебували на Херсонщині аж до жовтня 1918 р., але Петро Франко на початку травня повертається до Львова, де поновлює навчання в Політехніці.

Назагал із періоду Першої світової війни в життєписі Петра Франка залишається тільки одна не до кінця з'ясована сторінка – його перебування в летунській школі в Райльоваці (поблизу Сараєва). Невідомий ані точний термін його навчання, ані причини, із яких після випуску він не був призначений до авіаційної частини, а повернувся до Легіону. Ймовірно, відповіді на ці питання ще чекають свого дослідника у сховищах віденського Крігсархіву.

Листопадовий чин 1918 р. і створення Західно-Української Народної Республіки означали для Петра Франка початок служби вже не в імперському, а в українському війську. Авторка змальовує його участь у листопадових боях за Львів, зокрема роль Петра Франка як коменданта касарень Фердинанда й організатора протиповітряної оборони українських військ (С. 70 – 72). Однак найбільше він прислужився як творець летунства Галицької Армії. Цей період життя Франка теж гідно висвітлений у монографії. Дозволю собі лише зробити невеличку ремарку, а, точніше, повторити вже висловлені колись сумніви щодо бойового рахунку Петра Франка (*Харук, 2009, 85*). Авторка цитує фрагмент з його спогадів, де Франко зазначає, що здійснив 40 – 50 польотів. Однак з огляду на порівняно невелику інтенсивність бойової роботи летунського відділу та нетривалий термін активної служби Франка ця цифра, ймовірно, є завищеною. Спростування чи підтвердження цього сумніву, знову ж таки, залежить від щастя дослідників – можливо, котромусь із них вдасться знайти в архівах чи приватних збірках формуляри та звіти летунського відділу за період з грудня 1918-го до квітня 1919 р.

Наступний розділ – дія III «На руїнах старої Європи: з Білгорода до Відня (1919 – 1922 рр.)» – теж тісно пов'язаний із воєнно-історичною проблематикою. Дослідниця розглядає діяльність Петра Франка у складі Української військово-санітарної місії в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців (С. 83 – 86). А далі на прикладі героя своєї монографії вона висвітлює проблему

адаптації до нових реалій учасників боротьби за українську державність. Оселившись поблизу Відня, Петро працює службовцем у Генеральному торговому агентстві УНР, веде громадську діяльність як член Союзу українських старшин. Однак найбільше часу і зусиль він присвячує видавничій діяльності. Пані Наталя Тихолоз скрупульозно аналізує програму видавництва «Франко Син і Спілка».

У наступному розділі досліджений коломийський період життя Петра Франка, його діяльність як професора гімназії, пластового опікуна, автора науково-популярних праць. Із цим розділом безпосередньо пов'язана «Інтермедія І», присвячена пошукам П. Франка в царині літератури. Докладність і глибина літературознавчого аналізу – саме ті риси, які відзначають цей розділ.

Вельми красномовною є назва дії V – «У «червоному» Харкові: рай чи гетто? (1931 – 1936 рр.)». Разом із багатьма іншими представниками української галицької інтелігенції Петро Франко виїздить до Радянської України. Тут він працює за фахом, здобутих у Львівській політехніці, – як інженер-хімік у науково-дослідних інститутах Харкова. Своєю працею Франко переконливо показує різнобічність талановитої особистості. Досі відомий, переважно, як громадський діяч, педагог, видавець і письменник, він робить низку важливих винаходів у галузі хімічної промисловості. Авторка, спираючись на документи, спростовує одну із легенд, пов'язаних з життям Петра Франка – буцімто він мусив ледь не втечею рятуватись з СРСР. Насправді ж у липні 1936 р. він поїхав із сім'єю до Львова у відпустку, але візи на повернення до Харкова не отримав, тобто радянські власті, фактично, заборонили йому повертатись (С. 157). Ще одним цікавим моментом є спроби НКВС завербувати Петра Франка.

Хоч у 1936 р. Петрові Франку вдалося вирватись із радянського «раю», але за три роки цей «рай» сам постукав у двері його львівської оселі. Заклучна частина книги – дія VII – присвячена періоду «перших Сопітів». Ставлення більшості української галицької інтелігенції до приходу радянської влади найкраще характеризують слова, які приписують Станіславові Людкевичу: «Нас визволили, і нема на то ради...». Радянській владі потрібні

були відомі, авторитетні постаті, які б відігравали суто декоративну роль. І Петро Франко – син відомого письменника – чи не найкраще надавався для цього. Він був обраний до Народних Зборів Західної України, і в складі делегації цих зборів їздив до Києва та Москви. За визначенням Н. Тихолоз, «...участь Петра Франка в Народних Зборах Західної України внесла суттєві корективи в його життя і статус» (С. 205). У грудні 1939 р. він стає деканом товарознавчого факультету Українського державного інституту радянської торгівлі, а в січні наступного року – ще й директором Літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові. Публіцистичні праці Петра Франка, написані в цей період, «наскрузь пронизані фразеологією соціалізму і славослів'ям на честь приходу радянської влади» (С. 206). Водночас він фактично стає фундатором музейного франкознавства – і в цій царині заслуги Петра Франка важко переоцінити. Цей аспект діяльності знайшов гідне відображення в рецензованій монографії.

Останній трагічний розділ монографії має назву «Ексо́д». Так як в античній трагедії актор сходить зі сцени, так і Петро Франко залишив її назавжди за трагічних і не до кінця з'ясованих обставин. Прискіпливо аналізуючи документальні свідчення та спогади, дослідниця відтворює найбільш ймовірний перебіг останніх днів життя героя своєї монографії на початку німецько-радянської війни – «евакуацію» зі Львова, рівнозначну арештові, засудження до «вищої міри покарання» й страту. Ані точна дата останньої, ані місце поховання Петра Франка не відомі...

Підсумовуючи загальне враження від монографії, слід відзначити майстерне поєднання академічної глибини дослідження, широти використаної джерельної бази з чудовою мовою й стилем. Безперечно, робота Наталі Тихолоз є вагомим досягненням сучасної української історичної біографістики. Значення її виходить далеко за межі літературознавства та «цивільної» історії. Упевнені, що монографія «Петро Франко: Формула долі» збагатить історіографічну базу воєнно-історичних досліджень, присвячених Першій світовій та польсько-українській війнам.

Використані посилання

- Тихолоз Н. 2010. Згасла свічка Андрія Франка. *Дзвін*, № 8, С. 113 – 121.
- Тихолоз Н. 2011. У пошуках утраченого раю (Любов і туга Анни Франківни). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Франкознавство*, вип. 55, с. 169 – 194.
- Тихолоз Н. 2015. Профілі і маски Тараса Франка. *Франко Т. Вибране: У 2-х томах. Івано-Франківськ*, т. 1, с. 9 – 54.
- Харук А. 2009. *Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917 – 1920 рр.* Київ, 96 с.

References

- Naruk A. 2009. *Wings of Ukraine: Air Force of Ukraine, 1917-1920.* Kyiv, 96 p.
- Tykholoz N. 2010. Andriy Franko's candle went out. *Bell*, №8, pp. 113-121.
- Tykholoz N. 2011. In search of the lost paradise (Love and longing of Anna Frankivna). *Bulletin of Lviv University. The series is philological. Franko Studies*, vol. 55, pp. 169-194.
- Tykholoz N. 2015. Profiles and masks of Taras Franko. *Franko T. Selected: In 2 volumes.* Ivano-Frankivsk, vol. 1, pp. 9-54.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Бенчук В.О., Трофимович В.В.</i> Технологія гібридної війни Росії проти України (на прикладі Донеччини)	3
<i>Бураков Ю.В., Томчук О.А.</i> Відродження капеланства в сучасному українському війську.....	27
<i>Виздрік В.С., Ткачук П.О.</i> Російсько-грузинська (2008 р.) та Вірмено-азербайджанська (2020 р.) війни в українському суспільно-політичному дискурсі.....	45
<i>Дем'янюк О.Й.</i> Події Другого зимового походу на території Волинської губернії (1921).....	61
<i>Заболотнюк В.І., Марцінко Н.М.</i> «Гібридна війна» Росії в контексті відновлення незалежності України у 1918 та 1991 роках	76
<i>Перемибіда Д.О., Пастухов В.В.</i> Україна – НАТО: історія відносин та злам стереотипів в українському суспільстві щодо Альянсу	86
<i>Плазова Т.І., Тимощук О.В.</i> Участь українського національного персоналу в діяльності миротворчих місій міжнародних сил ООН.....	100
<i>Терський С.В.</i> Оборонний комплекс літописного Звенигорода.....	111
<i>Трофимович Л.В., Швайко Т.А.</i> Становище населення Острожчини в 1941 – 1944 роках	123
<i>Шкорубська В.П.</i> Діяльність військово-історичних музеїв на базі гарнізонних будинків офіцерів Збройних Сил України	147

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Залеток Н.В.</i> Нормативно-правове регулювання служби британських та радянських жінок в збройних силах у роки Другої світової війни	161
<i>Євсєєв І.Г., Грицюк В.М., Кидонь В.І., Кривизюк Л.П.</i> Операції РСЧА та Вермахту на Ясько-Кишинівському напрямку (5.04 – 6.06.1944 р.): забуті сторінки Другої світової війни.	182
<i>Льюїшин І.І.</i> Ставлення СРСР до Чехословацької кризи і питання Підкарпатської Русі (1938 – 1939 рр.)	207
<i>Хардель Р.З.</i> Історична політика Російської Федерації як загроза національній безпеці України.....	231

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

<i>Прокіп А.В., Михальський Ю.В.</i> Предмети зброї, елементи спорядження та обмундирування з приватної збірки Зигмунта Розвадовського у музейних колекціях.....	245
<i>Шевченко О.М.</i> Розвиток вогнеметних танків в СРСР і Німеччині під час Другої світової війни	259

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

<i>Бокачов С.В., Мокоївець В.І., Федоров О.Ю.</i> Розвиток диверсійної боротьби у ХХ сторіччі та її застосування в сучасних умовах	273
<i>Юрова Т.М.</i> Протезування учасників бойових дій з ампутованими кінцівками.....	285

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

<i>Харук А.І.</i> Петро Франко: життєпис на тлі епохи. Рецензія на книгу: Тихолоз Н. (2021). Петро Франко: Формула долі. (Життєпис на тлі доби). Львів: Львівський національний літературно–меморіальний музей Івана Франка, 288 с.	296
--	-----

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

<i>Benchuk V., Trofymovych V.</i> Technology of hybrid war of Russia against Ukraine (evidence from Donetsk region).....	3
<i>Burakov Yu., Tomchuk A.</i> Revival of chapelism in the modern ukrainian army.....	27
<i>Vyzdryk V., Tkachuk P.</i> Russian-georgian (2008) and Armenian-azerbaijan (2020) wars in the ukrainian socio-political discourse.....	45
<i>Demianiuk O.</i> Actions of the Second winter campaign (1921) in the territory of Volyn region.....	61
<i>Zabolotnyuk V., Martsinko N.</i> Russia's «hybrid war» in the context of the restoration of Ukraine's independence in 1918 and 1991.....	76
<i>Peremybida D., Pastukhov V.</i> Ukraine - NATO: history of relations and falling stereotypes in ukrainian society regarding to the alliance	86
<i>Plazova T., Tymoshchuk A.</i> Participation of ukrainian national personnel in the activities of UN international force peacekeeping missions.....	100
<i>Terskyj S.</i> Defense complex of the chronicle Zvenygorod.....	111
<i>Trofymovych L., Shvaiko T.</i> Situation of the population of Ostroh district during 1941 – 1944	123
<i>Shkorubaska V.</i> Activities of military historical museums at the garrison officers' clubs of the Armed forces of Ukraine.....	147

WORLD HISTORY

<i>Zalietok N.</i> Regulation of women's service in the armed forces during the Second World War.....	161
<i>Yevseyev I., Hrytsiuk V., Kydon' V., Kryvyziuk L.</i> Operations of the Red Army and the Wehrmacht in the Iași-Chișinău direction (5th april – 6th june, 1944): forgotten pages of the Second World War.	182
<i>Il'yushyn I.</i> The attitude of the USSR to the Czechoslovak crisis and the question of Carpathian Rus (1938 – 1939).....	207
<i>Khardel R.</i> Historical policy of the Russian Federation as a threat to the national security of Ukraine.....	231

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

<i>Prokip A., Myhalskyj Yu.</i> Weapons, equipment and uniforms the private collection of Zygmunt Rozvadovsky in museum collection.....	245
<i>Shevchenko O.</i> Development of flamming tanks in the USSR and Germany in the period of the Second World War	259

CURRENT LOKAL WARS AND ARMED CONFLICTS

<i>Bokachov S., Mokoyivets V., Fedorov O.</i> Development of subversive struggle in the XX century and its application in modern condition.....	273
<i>Yurova T.</i> Prosthetics for combat participants with amputated limbs.....	285

SCIENTIFIC REVIEWS

<i>Kharuk A.</i> Petro Franko: biography at the background of the era. Book review: Tiholoz N. (2021). Petro Franko: The formula of destiny. (Biography on the background of the day). Lviv: Lviv National Literary Memorial Museum of Ivan Franko, 288 p.	296
---	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати вимогам оформлення, що зазначені на офіційному сайті видання - <http://vov.asv.gov.ua>.

Обов'язковими елементами статті є:

індекс УДК (універсальний десятковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 600 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою.

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків з пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbuv.gov.ua/node/868> та <http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, у тому числі норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилянь на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напряму Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Авторські матеріали подаються до редколегії збірника через Науковий центр Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ (науково-дослідна лабораторія військово-історичних досліджень). Матеріали в електронному вигляді надсилати на адресу: burakov04@ukr.net, deep_in_faith@ukr.net або на веб-сайт видання - <http://vov.asv.gov.ua/>

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК ВИПУСК 36

Відповідальний за випуск *А. Щеглов*
Редактор *Т. Животова*
Коректор *О. Мінецьва*
Комп'ютерний набір і верстка *А. Щеглов, О. Дячун*

Підписано до друку 25.10.2021.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 19,5
Обл.-вид. арк. 16, 32
Тираж 100 прим.
Замовлення № 66

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від
14.12.2010 р.